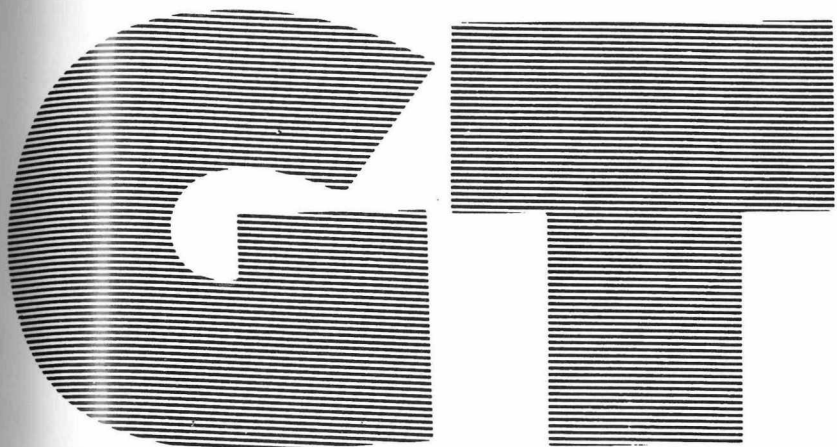

1992/3

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

Jaques Bournay: Adósság Délen és Keleten

Dr. Gazdag László: A hosszutávú gazdasági ciklusok

Balázs Judit: A biztonság társadalmi dimenziói

Közép- és Kelet-Európában

Dr. Szretykó György: A politikai kultúra szerepe

az érdekegyeztetésben

Oktatási osztalékok

**Hegedüs István-Prugberger Tamás: Új Munkatörvénykönyvünk
kritikai vizsgálata a Közös Piac munkajogi normáinak vetületében**

Kapolyi László - Lóránt Károly: A nemzetközi eladósodás okai

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

III. évfolyam 3. szám, 1992. június

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidal Erzsébet

**A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidal Erzsébet, Dr. Rábaközi András**

Megjelenik kéthavonta

GT

**Felelős kiadó: Dr. Gidal Erzsébet igazgató
Kiadja a Társadalomkutató Intézet
1117 Budapest, Dombóvári út 17-19.**

ISSN 0865 7823

TARTALOM

Adósságválság

Kapolyi László - Lóránt Károly: A nemzetközi eladósodás okai	3
Jaques Bournay: Adósság Délen és Keleten	11

Társadalom

Dr. Szretykó György: A politikai kultúra szerepe az érdekegyeztetésben	32
Dr. Gazdag László: A hosszutávú gazdasági ciklusok	43

Oktatás

Oktatási osztalékok Az oktatás világbanki támogatása	65

Munka törvénykönyve

Hegedüs István - Prugberger Tamás: Új Munkatörvénykönyvünk kritikai vizsgálata a Közös Piac munkajogi normáinak vetületében	103

Kitekintés

Balázs Judit: A biztonság társadalmi dimenziói Közép- és Kelet-Európában	120
Irányzatok és érdekcsoportok a csúcstechnikai fejlesztésekben	137
Európai pozíciók a műszaki fejlesztésben	146

S z e r z ő i n k

Balázs Judit, kandidátus, MTA, Világgazdasági Intézet

Gazdag László, egyetemi docens Pécs

Hegedűs István, egyetemi tanár Miskolc

Jacques Bourney, egyetemi tanár, pénzügyi szakember Franciaország

Kapolyi László, műszaki tudományok doktora, ügyvezető igazgató

Lóránt Károly, tudományos osztályvezető

Prugberger Tamás, egyetemi tanár Miskolc

Szretykó György, kutató

Kapolyi László-Lóránt Károly

A nemzetközi eladósodás okai

A nemzetközi adósságválság problematikájának megértéséhez talán a legalapvetőbb annak a különbségnek a felismerése, amely egy zárt gazdasági egységen (például egy országon vagy egy gazdasági integráción) belüli és a nem egy integrációhoz tartozó országok közötti hitelezés közgazdasági mechanizmusa között van. Az alábbiakban ezeket a különbségeket mutatjuk be egy matematikai modell segítségével végzett számítás-sorozat alapján.

Hitelezés zárt gazdaságban

A közgazdaságból tudjuk, hogy a kamat mint pénzmennyiség mögött a reálszférában az a terméktöbblet áll, amelyet a kölcsöntőke felhasználásával megtermeltek. Emiatt egy nemzetgazdaság egészét tekintve a reálkamatt és a tőke hozama (amely nemzetgazdasági szinten a bruttó hazai termékkel, illetve annak volumennövekedésével egyenlő) között meghatározott összefüggésnek kell fennállnia. Modellszámításaink szerint egy stacioner (állandó arányú egyenletes növekedés állapotában lévő) gazdaságban a reálkamatt a hitelezési feltételektől (futamidő, törlesztési hiadék) függően mintegy 4-24 százalékkal meghaladja a gazdaság növekedését. Az, hogy a reálkamatt igen közel áll a reálnövekedéshez fontos közgazdasági tartalommal bír. Ez biztosítja ugyanis a gazdasági és a hitelszféra harmónikus, kiegyensúlyozott fejlődését. Ha a reálkamatt például lényegesen meghaladná a reálnövekedést a termelő szféra egyre inkább eladósodna, ami előbb utóbb a fejlődés lelassulásához, alapvető gazdasági zavarokhoz vezetne. Ellenkező esetben viszont a hitelszféra összezsugorodna és a megtakarítások nem áramolhatnának a gazdaságilag hatékonyabb területekre, ami az ország gazdasági struktúrájának megmerevedéséhez, a növekedés lassulásához vezetne. A reálkamattal és a reálnövekedés összhangját egy országon belül a kereslet-kínálati piaci mechanizmusa biztosítja. Ha ugyanis a reálkamattal a reálnövekedést lényegesen meghaladná, nem lenne érdemes befektetni, a növekvő pénzkínálat pedig — piacgazdasági viszonyokat feltételezve — leszorítaná

a reálkamatlábakat újból a reálnövekedés szintjére.

Bár a valóságos gazdaságok messze vannak az elméleti modellben feltételezett esettől, hosszú távon az említett összefüggés elég nagy pontossággal érvényesül. Ezt bizonyítják az Egyesült Államokra vonatkozó hosszú idősorok is. Az Egyesült Államokban 1919 és 1989 között a reálkamatláb, időnként ugyan erős kilengéssel, de végülis a reálnövekedés körül mozog, tartós eltérés csak a második világháború idején volt, amikor a gazdasági törvényszerűségek kevéssé érvényesülhettek. Ha ezt az időszakot az idősből kiemeljük, a reálkamat 5 %-kal haladja meg a reálnövekedést, ami az elméleti számításainkkal jó összhangban van.

Ha hosszú távon a reálkamat és a reálnövekedés ki is egyenlítődik, rövid és középtávon a reálkamat — elsősorban a gazdasági élet zavarai miatt — jelentősen el is térhet a reálnövekedéstől. Így például az Egyesült Államokban a hetvenes évtizedben a kamatláb átlagosan 2.2 százalékponttal maradt el a reálnövekedés mögött, míg a nyolcvanas évtizedben 3.0 százalékponttal meghaladta azt. Modellszámításaink szerint azonban egy zárt gazdaságban ez az ingadozás rövid-közép távon nem okoz különösebb zavarokat mert a bankszféra hitelezési kényszerben van, tőkét még alacsony kamatlábak, vagy a visszafizetés bizonytalansága esetén sem vonhatja ki, legfeljebb átcsoportosíthatja a termelői szféra különböző területei között. Ez az átcsoportosítás azonban mivel egy országon belül az árú és a munkaerő szabadon áramolhat új, hatékonyabb termelési szerkezetet hozhat létre, az átmeneti problémákat pedig a csődtörvény, a munkanélküli segély és esetleges egyéb, a szerkezeti problémák megoldását segítő intézkedések hivatottak kezelni. Így a kamat és a reálnövekedés eltérése végső soron csak a bank illetve a termelő tőke arányán változtat, ami rövid illetve középtávon nem jelentős, és így nem is okozhat komolyabb problémát.

Hitelezés különböző országok között

Az elmondottak azonban csak egy országra, vagy egy zárt gazdasági integrációra érvényesek. Két különböző (nem egy integrációhoz tartozó), ország között a viszonylagos elszigeteltség miatt ilyen kiegyenlítő mechanizmus nem, vagy csak gyengén, nagy időkieséssel működik. Az egyik (mondjuk adós) ország gazdasági növekedése igen kevéssé hat a másik (mondjuk hitelező) ország reálkamatlábaira.

Amikor a gazdasági szféra hitelt von be a bankszférától növekedési üteme átmenetileg felgyorsul, majd valamelyest lelassul, összességében azonban a tőkebevonás az eredeti GDP értékekhez viszonyítva többletet eredményez. Ha a bankszféra néhány év elteltével nem hajlandó tovább hitelezni, vagyis forrásait a gazdasági szférából kivonja — ceteris paribus — a gazdasági növekedés üteme hosszabb ideig lelassul végül a hitel kamatostól való visszafizetése után az eredeti ütemre áll vissza.

A valóságban azonban ennél lényegesen kedvezőtlenebb helyzet alakulhat ki. Először is a valóságban a reálkamatláb az adós országok gazdasági növekedési ütemét lényegesen meghaladta. Másodsor a növekedési ütem forráskivonást követő meredek csökkenése a felhalmozási hányad csökkenésével jár együtt, ami a potenciális növekedés ütemét tartósan lecsökkenti. Ebben az esetben bár a forráskivonás egy idő után megszűnik az erőteljes visszaesést követően a GDP alacsony növekedési ütemmel folytatódik és az összes kihelyezés, és a termelő szféra adóssága a GDP-hez viszonyítva állandóan nő. Ezt a helyzetet a szakirodalom adósságcsapdának nevezte el. Az adósságcsapda kialakulását követően az adós ország eredeti forrásbevonásának a többszörösét is visszafizetheti, anélkül, hogy az eladósodási tendenciát meg tudná állítani.

Az adósságcsapdát létrehozó okok megértéséhez foglaljuk össze, hogy az utóbb bemutatott valóságos fejlődési pálya miben tér el az egy országra vonatkozó elméleti modell feltételeitől.

(1) Mivel két (különböző integrációhoz tartozó) országról van szó, a bankok számára nem létszükséglet az adós országnak való hitelezés, hiszen erőforrásaikat máshol is el tudják helyezni. Ez jelentős forráskivonást eredményezhet az adós országból.

(2) Egy ország esetében piaci törvények a kamatlábak és a reálnövekedés kiegyenlítődése irányába hat. Két (nem azonos gazdasági integrációhoz tartozó) ország esetében azonban nincs olyan erő, amely a reálkamatlábakat a gazdasági növekedés üteméhez közelítené.

(3) egy ország (integráció) esetében a hitelből létrehozott termék eladásából származó pénzjövedelem mindig felhasználha-

tó a korábban felvett hitelek törlesztésére, hiszen a jövedelem a hitellel azonos, vagy arra garantáltan átváltható valutában keletkezik. Két (nem azonos integrációhoz tartozó) ország esetében azonban az adós nem kötelezheti a hitelezőt, hogy termékeit megvegye, vagy, hogy a hitelező deficitese külkereskedelmi mérleget (importtöbbletet) hozzon létre, hogy az adós törleszteni tudjon.

Az eladósodás valóságos folyamata

Az elméleti fejtegetések után nézzük meg, mi is történt a valóságban. A kőolajárak ötszörösére növekedése hatalmas, több százmilliárdos jövedelemhez juttatta az olajexportáló, mindenekelőtt közel-keleti országokat. A kőolajexportáló (arab) országok azonban gazdaságaik abszorpciós képességéből fakadó korlátok miatt nem voltak képesek minden jövedelmükért terméket vásárolni, ezért az olajjövedelem jelentős részét (a nyolcvanas évek közepéig mintegy 650 milliárd dollárt) kénytelenek voltak a fejlett tőkés országok bankjainál elhelyezni. Ám ezek a bankok nem tudtak mit kezdeni ezekkel az úgynevezett petrodollárokkal, hiszen a kőolajárrobbanás hatására kialakuló recesszió a több százmilliárd dollár pénzfelesleget a fejlett tőkés országok piacán elhelyezhetetlenné tette. A keresletet messze meghaladó pénzkínálat miatt a kamatlábak jelentősen elmaradtak a meglévő inflációtól, így a reálkamatlábak negatívvá váltak. Az ipari országok bankárai — hogy a felesleges pénzmenyiségtől megszabaduljanak — az egész világot bejárták és igyekeztek az egyes országokat a hitelfelvételre rábeszélni. Ennek a rábeszélésnek azután számos ország engedett, ki azért, mert megnövekedett olajszámláját másképp nem is tudta volna kifizetni, ki pedig azért, mert a hitelekkel meggyorsíthatónak vélte országa felzárkózását a fejlett ipari országok sorába. A negatív kamatlábak korszaka azonban csupán két-három évig tartott, a reálkamatláb az Egyesült Államokban bekövetkezett konzervatív gazdaságpolitikai fordulat hatására korábban soha nem látott magasságokba szökött. A már eladósodott országok természetesen képtelenek voltak hiteleiket azonnal visszafizetni, így a korábbiak visszafizetésére kénytelenek voltak egyre magasabb kamatlábak mellett újabb és újabb hiteleket felvenni. A világgazdasági recesszió, illetve a fejlett tőkés országok korábbiakhoz képest lényegesen lecsökkent gazdasági és ezzel együtt importnövekedése az adós országok dinamikus exportnövekedését is lehetetlenné

tette. Így alakult az az elméletileg már tárgyalt helyzet amikor forrásbevonás nélkül, sőt esetleg erőteljes forráskihelyezés mellett is gyorsan növekedett a hitelező országok adósságállománya.

Ki a felelős?

A nemzetközi adósságválsággal kapcsolatban gyakran felmerül a felelősség kérdése. Az adósságprobléma megoldására irányuló javaslatok vitájában gyakran elhangzó érv, hogy az eladósodott országok a felvett hiteleket rosszul költötték el, így a következményekért elsősorban ők a felelősek. Egy másik megközelítés szerint az adósságok felhalmozódásáért a hitelező bankok is felelősek, mert nem mérlegelték kellően a kockázatot.

Ha pusztán néhány ország adósodott volna el és csak néhány bank hitelezett volna rosszul, akkor talán helyt is lehetne adni ezeknek az érveknek. Azonban a kisebb vagy nagyobb mértékben eladósodott országok száma meghaladja a százat és közöttük egyaránt megtaláljuk a legszegényebb afrikai, a közepes jövedelmű latin-amerikai és kelet-európai, valamint az olyan kifejezetten fejlett országokat is mint Dánia vagy az Egyesült Államok. A bajok gyökerét tehát máshol kell keresnünk.

A magyarázathoz Latin-Amerika példáját szeretnénk felhozni. Latin-Amerika adósságállománya az 1970-es 27 milliárd dollárról 1987-re — amikor a mindmáig legmagasabb szintet érte el — 446 milliárdra növekedett. Ez az adósságnövekedés úgy következett be, hogy a hetvenes években (pontosan 1971 és 1981 között) 73 milliárd dollár áramlott be a térségbe (ennyi volt a külkereskedelmi mérleg egyenlege beleértve a szolgáltatásokat, de kivéve a kamatokat és osztalékokat), míg a nyolcvanas években (1982 és 1987 között) 102 milliárd dollár áramlott ki a térségből.

Elvégeztünk egy olyan számítást, hogy mi történt volna, akkor, ha ugyan-ezt a pénzt az Egyesült Államokban fektetik be. A számításnál azt feltételeztük, hogy a bevont pénzek értéke úgy növekszik, ahogy az Egyesült Államok folyó áras GDP-je is növekedett az adott időszakban. Vagyis 1970-től kezdve az egyes évek nettó forrásbevonását, illetve nettó forráskihelyezését az Egyesült Államok folyóáras GDP láncindexeiből számított kamatlábakkal felkamatoztattuk 1987-re. Az eredmény az volt, hogy ebben az esetben Latin-Amerika adósságállománya szemben a tényleges 446 milliárd dollárral csak 187 milliárd dollár lett volna. A nemzetközi pénzügyi szervek tehát

több mint kétszer annyit követelnek Latin Amerikán mint amennyi jövedelemhez juthattak volna ha pénzüket a világ leghatékonyabb gazdaságában, az Egyesült Államokba fektetik be.

Arra a kérdésre is viszonylag egyszerű a válasz, hogy a bankok miért nem mérlegelték jobban a kevésbé fejlett országoknak nyújtott hitelek kockázatát. Ez nem azért volt, mert a világ nagy kereskedelmi bankjainak vezető tisztségviselői máról-holnapra elfelejtették volna szakmájuk alapvető ismereteit, hanem azért mert a világ pénzpiacait elöntő, többszázmilliárd dollár volumenű petrodollárokat sehova máshová nem tudták kihelyezni, hiszen ugyanebben az időben a fejlett tőkés országokban mély recesszió alakult ki.

A fenti érvek és az egy (régión) belüli és a több ország közötti hitelezésre vonatkozó modell számításainak alapján a nemzetközi adósságválság okait végülis a következőkben látjuk:

(1) A nagymennyiségű, a fejlett tőkés országokban fel nem használható tőke (a petrodollárok) megjelenése a nemzetközi pénzpiacokon, ami arra kényszerítette a kereskedelmi bankokat, hogy a kockázati megfontolásokat félretéve, a fejlődő és a szocialista országokba helyezték ki pénzüket.

(2) Az Egyesült Államok neokonzervatív gazdaságpolitikája, amely az 1979-es, második kőolajárrobbanás után a magas kamatlábakkal kívánta megállítani az inflációt (szigorú monetáris politika) és egyúttal az országba vonzani azt a tőkét, amely kompenzálta a költségvetés nagymérvű hiányát.

(3) A hirtelen jelentkező nagymértékű cserearányromlás, amely számos fejlődő ország számára elkerülhetetlenné tette a hitelek felvételét a gazdaság azonnali összeomlásának megakadályozása érdekében.

(4) Egyes országok naiv hite abban, hogy a kölcsönfelvétekkel meggyorsíthatják a fejlett országokhoz való felzárkózásukat.

(5) A világkereskedelem növekedésének lelassulása, különösen az eladósodott országok termékei (nyersanyagok, alacsonyabban feldolgozott termékek) iránti igények erőteljes mérséklődése.

(6) Azoknak az intézményeknek a hiánya a nemzetközi kapcsolatokban, amelyek egy országon belül megakadályozzák a hasonló problémák kialakulását (a kamatok és reálnövekedés kiegyenlítésének hiánya, csődkezelési törvény hiánya, a termelési tényezők — áruk és munkaerő — szabad áramlásának hiánya, a struktúraátalakulás terheinek egyenletesebb társadalmi megosztásra irányuló állami politika, stb).

Mindezekből a pontokból látható, hogy a nemzetközi adósságprobléma okai között a hitelfeltevő országok, vagy a hitelező bankok felelőtlensége csak minimális súllyal szerepel, a lényeg az, hogy a globalizálódott világ gazdaságnak még nem alakult ki az intézményrendszere, amely a kőolajárboanához hasonló sokkokat kezelni tudná.

Szeretnénk arra is rávilágítani, hogy az utolsó (6) ok miatt, a nemzetközi adósságproblémát még az adósságok nagymértékű leírása sem oldja meg (hacsak nem nullára írják le), mert a megmaradó adósság hasonlóan a nem teljes egészében eltávolított rákdaganathoz újból indítja az egész folyamatot. Ezért a Brady-terv, de még Jeffrey Sachs és a többi hasonló véleményen lévő közgazdász javaslata sem hozhat végleges megoldást.

A megoldás alternatívái

Ha az előbb felsorolt okokat mint a nemzetközi adósságválság előidézőit elfogadjuk, akkor abból már bizonyos fokig a megoldás alternatívái is körvonalazódnak. Megítélésünk szerint, ha a nemzetközi adósságproblémát nem csak továbbgördíteni, hanem megoldani kívánjuk, alapvetően kétféle irányban kereshetjük a megoldást.

A liberális megoldás a nemzetközi adósságproblémának a liberális (neokonzervatív) gazdaságfilozófia keretei közötti megoldását jelentené. Ez esetben a világgazdaság egészére ugyanazokat a feltételeket kellene kialakítani, mint amelyek egy-egy országon vagy régióon belül biztosítják a piaci mechanizmusok érvényesülését. Mindenekelőtt arra van szükség, hogy a tőke már megvalósult szabad áramlása mellé biztosítsuk az áruk és a munkaerő országok közötti szabad áramlását is. Konkrétan a fejlett, hitelező országoknak teljes egészében meg kell nyitniuk az áru és munkaerőpiacaikat az eladósodott országok termékei és felesleges munkaereje előtt. Létre kell hozni az egy országon belül alkalmazott csőd eljárás nemzetközi megfelelőjét, sőt

bizonyos fokig azokat az intézményeket is, amelyek egy-egy országon belül biztosítják a munkaerő átáramlását a hanyatló gazdasági szektorból a dinamikus szektorokba (oktatás, átképzés, munkanélküli segély stb).

Ha ez a liberális megoldás különböző (például társadalmpolitikai) okokból nem elfogadható a főbb hitelező országok számára, akkor viszont világosan ki kell mondani, hogy a nemzetközi adósságproblémának nincs liberális, a piaci automatizmusra épülő megoldása, mert pont a piaci automatizmusok működésének alapfeltételei nem teremthetők meg globális méretekben. Ez esetben "nem piaci" megoldást kell keresnünk. A jogtudomány bizonyos esetekben, például, ha egy szerződés valamilyen elháríthatatlan külső akadály miatt nem teljesíthető, vagy érvénytelen, ismeri az eredeti állapot visszaállításának elvét. A mi esetünkben ez annak az elvnek a kimondását jelentené, hogy minden hitelező (ország) kapja vissza reálértékben, a világ gazdaság összességének reálnövekedésével felkamatoztatva azt az összeget, amelyet kölcsönzött. Ezt egy olyan nemzetközi adósságkezelő intézmény létrehozásával lehet megvalósítani, amely felméri az erőforrások egyes országok közötti áramlását a hetvenes évektől napjainkig és lényegében egy klíring-szerű elszámolásban meghatározza, hogy mely országok tartoznak fizetni és mely országok kapnak vissza. Az eredeti állapot visszaállításának elve azt is feltételezi, hogy az erőforrások áramlásának visszafordításához a nemzetközi kereskedelemben meghatározott feltételeket kell biztosítani. A korábbi nettó hitelezőknek az adósságprobléma rendezése érdekében deficitest külkereskedelmi mérleget kellene kialakítaniuk. Például Japánnak és Német Szövetségi Köztársaságnak, amelyek hosszú éveken át jelentős külkereskedelmi többletet realizáltak, a jövőben nagymértékű deficitet kellene elérniük, hogy az általuk nyújtott hitelek, vagy akár csak annak kamatai visszafizethetők legyenek.

Meg kell jegyezni, hogy ha az itt felsorolt, vagy valamely hasonló elgondolással a jelenlegi nemzetközi adósságprobléma megoldható is lenne, a jövőben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok eszköztárát olyan intézményekkel kell bővíteni, amelyek a nyolcvanas években tapasztalt tömeges eladósodást megakadályozzák.

Adósság Délen és Keleten*

1992 tizedik évfordulója a mexikói adósságválságnak. De ki emlékszik rá? A harmadik világ adósságválsága lekerült a lapok címloldalról. Manapság a kelet-európai "átmenet" nehézségeiről tudósítanak naponta.

De valóban két különböző dologról van szó? Lehet, hogy az eltérő típusú országok ugyanazzal a Fallal néznek szembe, amelyet szintén le kellene dönteni?

A válság eredete

1982 nyarán Mexikó váratlanul fizetéképtelennek nyilvánította magát és beszüntette a külső adósság utáni szolgáltatást (a kamatok és törlesztések fizetését). Ez sokakat villámcsapásként ért, még a nemzetközi pénzügyi életben is. Pedig a helyzet már tíz éve érlelődött.

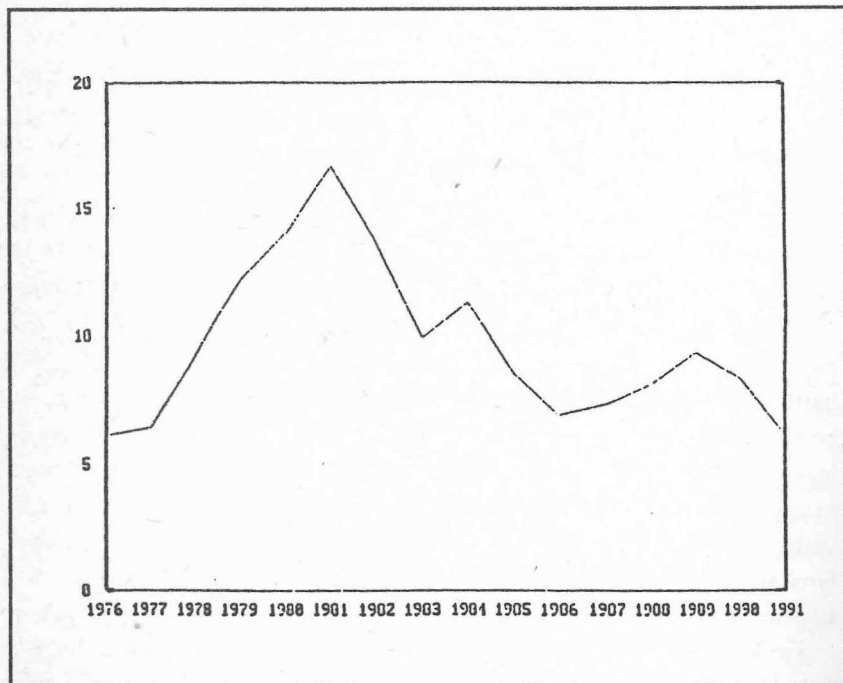
Anélkül, hogy visszamennénk a gyarmati időkbe, emlékeztetni kell arra, hogy a harmadik világ adósságválsága csak egy a gazdasági világválság aspektusai közül. A hetvenes évek elején az ipari országokban, különösen Nyugat-Európában, a második világháború után megalapozott fejlődési séma elérte önnön határait: a csökkenő termelékenység együtt járt a termelési beruházások csökkenésével. A tőke nagy része a pénzpiac felé fordult ekkoriban. Egyidejűleg az olajtermelő országok, főleg az Öböl térségében, kihasználta a Nyugat ezen átmeneti gyengeségét, amelyről az USA vietnami veresége tanúskodott, és megemelték az olaj árát. Nem volt azonban közvetlen lehetőségük, de nem is állt szándékukban, hogy ezeket a "petrodollárokat" saját országukbeli beruházásokra fordítsák, inkább nyugati bankokban helyezték letétbe.

Ezeket a két forrásból származó óriási bankbetéteket be kellett fektetni, és a bankok - minden bank - ugyanazt a döntést hozta: a harmadik világ gazdaságaiba ruházták be, először a legígéretesebbekben, majd a versenykényszerítő hatására a többiekben is. A bankok később bűnbánóan beval-

* A cikk a Budapesten, 1992. március 22-25 között megtartott Nemzetközi Adósságkonferencián elhangzott előadásból való válogatás. A konferencia teljes anyaga megjelenik angol nyelven, egy része pedig magyarul.

lották, hogy a kölcsönöket a projektek minden komolyabb gazdaságossági tanulmányozása nélkül folyósították, sőt időnként a kölcsönt felvevő kormányok korrumpálását is felhasználták.

Következésképp 1976 és 1981 között az adósságállomány volumene robbanásszerűen, évi 20%-kal emelkedett. Az adósságszolgáltatás még gyorsabban nőtt, mivel a kölcsönök jelentős részét változó kamattal folyósították. Úgy tűnik, a bankok "elfelejtették" hangsúlyozni ezt a körülményt, de a LIBOR (London Intra Bank Offered Rate, Londoni Bankközi Ajánlott Kamat hat hónapra) az 1976-os 6.1%-ról 16.7%-ra ugrott 1981-re.

Mexikó az első ország volt, amely beszüntette az adósságszolgáltatást 1982 augusztusában, de az egész pénzügyi világrendszert veszély fenyegette. Ezzel a fontosabb bankok, a nyugati kormányok és a nemzetközi pénzügyi intézmények (IMF, BIS) tökéletesen tisztában voltak. Két hét alatt előteremtették a szükséges pénzt és a mexikói válság megoldódott, a tömegtájékoztatókban viszont megszületett a válságprobléma. És 1982 óta az összádósságra vonat-

kozó adatok is jobban hozzáférhetővé váltak (különösen a rövidlejáratú magánkölcsonökra vonatkozó adatok) a BIS egy fontos statisztikájának révén.

Az eset meglehetősen nagy riadalmat okozott a bankokban, és szinte valamennyi leállította az új kölcsönök folyósítását a harmadik világnak: ez az örület ugyanolyan gyorsan elmúlt, mint amilyen hirtelen keletkezett. Ezzel párhuzamosan a fejlődő országokból, különösen Latin-Amerikából, jelentős mértékben menekítettek ki tőkét nyugati bankokba.

Bakertől Brady-ig

1985 októberében a helyzet további romlásának megállítására James Baker egy tervet javasol a 15 leginkább eladósodott ország számára (Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, Kolumbia, Elefántcsontpart, Ecuador, Marokkó, Mexikó, Nigéria, Peru, Fülöp-szigetek, Uruguay, Venezuela, Jugoszlávia), amelyek a világ összadósságának a felét képviselték. Az alapelképzelés az volt, hogy megpróbálják meggyőzni a bankokat, továbbra is rendszeresen áramoltassanak tőkét, legalább évi 10 milliárd dollárt az eladósodott országokba, ha azt akarják, hogy a régi kölcsöneiket visszafizessék. De a tanácsot nem fogadták meg, és az ünnepelt Baker-terv kudarcot vallott: ezt ma már hivatalosan is elismerik. A bankoktól vagy a nemzetközi intézményektől kapott "új pénzek" nélkül további országok, pl. Brazília, kényszerültek arra, hogy beszüntessék a fizetést.

Több kísérlet történt az adósságállomány csökkentésére. A másodlagos adósságpiacon mutatkozó elértéktelenedést felhasználva "törzsadósság-cserét" (debt-equity swap) hajtottak végre, először Chilében és néhány más országban. Ezek azonban az összadósság mindössze 5%-os csökkentését eredményezték, annak ellenére, hogy az értékvesztés meghaladta az 50%-ot (Bolívia esetében 90%).

Mexikó számára egy "adósságtövény-cserét" (debt-bond swap) dogoztak ki 1987-ben, egy meglehetősen bonyolult műveletet, USA államkötvényekkel fedezett mexikói államkötvényeket. A várt 10 milliárd helyett csak 3,7 milliárd dollárnyi került átváltásra, elsősorban azért, mert nem volt garancia a kamatfizetésre.

Az átütemezés hagyományosabb módszerét is alkalmazták, ezzel azonban csak elhalasztották a fizetéseket abban a reményben, hogy néhány év múlva az ország jobb gazdasági helyzetben lesz.

Ez a háromféle pénzügyi operáció nem oldotta meg az adósságproblémát, ahogy azok a "tervek" sem, amelyekkel különböző szakértők, közgazdászok, bankárok, sőt politikusok álltak elő.

Egy valóban új megközelítési módot javasolt 1987 márciusában John Reed (a legnagyobb USA bank, a City Bank elnöke). Úgy határozott, hogy latin-amerikai, mintegy 3 milliárd dolláros behajtatlan követeléseit veszteségként könyveli el. Az adósság eltörlésének kérdése először merült fel hivatalosan és egy bankár jóvoltából. A főbb nyugati bankok követték a példát. Kormányaik a pénzügyi szabályozás megváltoztatásával siettek segítségükre, lehetővé téve, hogy az adókból jelentős fedezeteket hozzanak létre a kétes követelések biztosítékaul (jelenleg az adósságállomány több mint 30%-ka van ily módon lefedezve).

A kormányok és a nemzetközi pénzügyi intézmények azonban két alapelvet vallottak:

- a megoldás nem globális és automatikus valamennyi ország számára, hanem esetenként hoznak döntést, hogy az egyes országok ellenőrzés alatt maradjanak.
- a magánbankok felelősségét nem váltja fel az állami vagy multilaterális alapok felelőssége, az ortodox liberalizmus jegyében.

Tény, hogy az adósságprobléma szigorúan pénzügyi kezelése nem jelentett megoldást. James Baker pénzügyminiszterből külügyminiszterré történő kinevezése azt jelezte, hogy az adósságprobléma kezelése politikai síkra terelődött. 1988-ban a torontói G7-tanácskozáson kimondták, hogy nem lehetséges az adósságot teljes egészében amortizálni, és a legszegényebb (a legkevésbé fejlett) országoknak elengedték az államadósság egy részét (1/3-át). Ezt a közelmúltban 2/3-ra emelték Trinidadban.

1989-ben a Brady-terv az adósság elengedésének e gondolatát a közepes jövedelmű országok esetében is felvetette, és szakított a fent említett második alapelvvel. A bankoknak javasolt terv a következő volt: az adósság részleges elengedésének (30%) fejében a bankok a maradék 70% visszafizetésére garanciát kapnak a nemzetközi pénzügyi intézményektől.

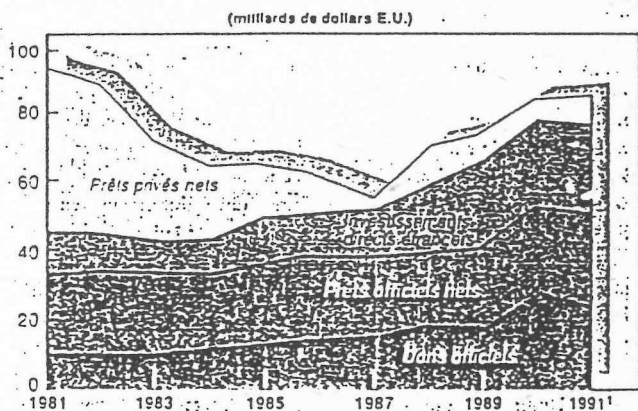
Ez az elengedett 30% majdnem pontosan megegyezett (véletlenül!) az adós-

ságnak azzal a 30%-ával, amelyet fedezet biztosított: ilymódon ez az elengedett adósság nem a bankok vesztesége volt, hanem a nyugati országok adófizetői, akik közvetve ezeket az adómentes fedezeteket finanszírozzák. Mostanáig öt ország húzott hasznot az új megállapodásból, amelyeket mindig külön, egyes országonként kötnek.

Az adósságválság ma

Úgy tűnik, a bankok úrrá lettek a robbanással fenyegető helyzeten, amelyet maguk teremtettek. 1990 végén a fejlődő országok összáadóssága már negyedik éve stabilan szinten maradt, kb. 1300 milliárd dollár, kb. 150 milliárd dollár adósságszolgáltatással, felerésznt kamat, felerésznt törlesztés (a pontos meghatározást és az adósság időbeli alakulását illetően lásd a statisztikai mellékletet). Az adósság/GNP ráta kb. 40% (1970-ben csak 25% volt), az adósságszolgáltatás/export ráta pedig 20% körül van, de bizonyos nagyon szegény afrikai ország, illetve nagyon eladósodott latin-amerikai ország esetében meghaladja a 100%-ot.

A tőkeáramlások struktúrájának fejlődése
(IMF Buletin, 1992, január 13.)

Az adósságállománynak ez a stabilitása éles ellentétben van az 1975-1980 közötti évi 20%-os emelkedéssel. Ez azt jelenti, hogy a fejlődő országok évente annyit kaptak, amennyit vissza kellett fizetniük. Az "örökös adósság" e helyzetét az ősi Kínához lehet hasonlítani, ahol a parasztok egész életükre szólóan, generációról generációra eladósodtak.

Az adósságállomány e globális stabilitása mögött valójában a tőkeáramlások nagyon is eltérő struktúrája rejlik, valamint az a tény, hogy a magán-tőkeáramlásokat felváltották az állami tőkeáramlások és a közvetlen beruházások.

A Világbank csak a hosszúlejáratú kölcsönökre (ami elméletileg a beruházásokra és a jövőbeni fejlődésre vonatkozik) alapozott és saját országcsoportosítására korlátozott számításai szerint a nettó átvitel (új kölcsönök mínusz kamatok és törlesztések) 1984 óta először pozitív Észak javára és 1988 óta 50 milliárd dollárra rúg: a Dél segíti az Északot!

Egy másik számítás ugyancsak figyelemreméltó: a nettó adósság, amely a bruttó adósság és az eladósodott országok nyugati bankokban elhelyezett betétei közötti különbség. 1990 végén a nettó adósság 810 milliárd dollár (bruttó adósság: 1450, mínusz a betétek: 640; a részleteket lásd a statisztikai mellékletben). Más szavakkal a nettó adósság a bruttó adósságnak csupán 56%-a, míg a bankbetétek 44 %-a. Még a legszegényebb afrikai országok esetében is a bruttó adósság 18%-ának felelnek meg. Ez az ezekben az országokban fennálló óriási jövedelmi és vagyoni különbségeket bizonyítja.

E betétek egy része kétségtelenül a menekülő tőkéből származik. A Morgan Bank bulletinje szerint (World Financial Markets, 1986 március) 18 válogatott ország esetében a bruttó adósságban bekövetkezett változás közel fele a kimenekített tőkének volt tulajdonítható (198 milliárd a 451 milliárd dollárral szemben).

A bankok szempontjából a válságnak vége. De ugyanez nem mondható el a fejlődő országok szempontjából.

1. Tábla.

A kimenekített nettó tőke becsült mértéke
 Összesített áramlások 1975-1985
 milliárd dollárban, a minusz jel kiáramlást jelez

	Netto közvetlen beruházási beáramlás	Bruttó külső adósság változása	Folyószámla-egyenleg*	Bizonyos bruttó külföldi követelések változása**	A kimenekített tőke***		
					Total	1976 - 82	1983 - 85
Argentína	4	42	-15	-4	-25	-27	1
Bolívia	0	3	-2	-0	-1	-1	0
Brazília	20	80	-77	-13	-10	-3	-7
Chile	2	16	-16	-3	1	0	1
Columbia	2	10	-11	-2	0	0	0
Ecuador	1	7	-5	-1	-2	-1	-1
Mexikó	11	75	-29	-3	-53	-36	-17
Peru	0	8	-6	-2	-0	1	-1
Uruguay	1	4	-3	-1	-1	-1	-0
Venezuela	-0	26	10	-5	-30	-25	-6
Osszesen:	40	270	-154	-33	-123	-93	-30
India	0	22	-8	-5	-10	-6	-4
Indonézia	2	27	-15	-9	-5	-6	1
Korea	0	40	-22	-6	-12	-6	-6
Malayzia	9	19	-12	-4	-12	-8	-4
Nigéria	2	18	-15	4	-10	-7	-3
Fülöp-szigetek	1	23	-16	1	-9	-7	-2
Dél-Afrika	-2	16	2	2	-17	-13	-4
Thaiföld	2	17	-17	-1	-0	1	-1
Osszesen:	14	181	-12	-18	-75	-52	-23
A 18 ország összesen:	54	451	-256	-51	198	-145	-53

*A minusz-jel deficitet jelöl.

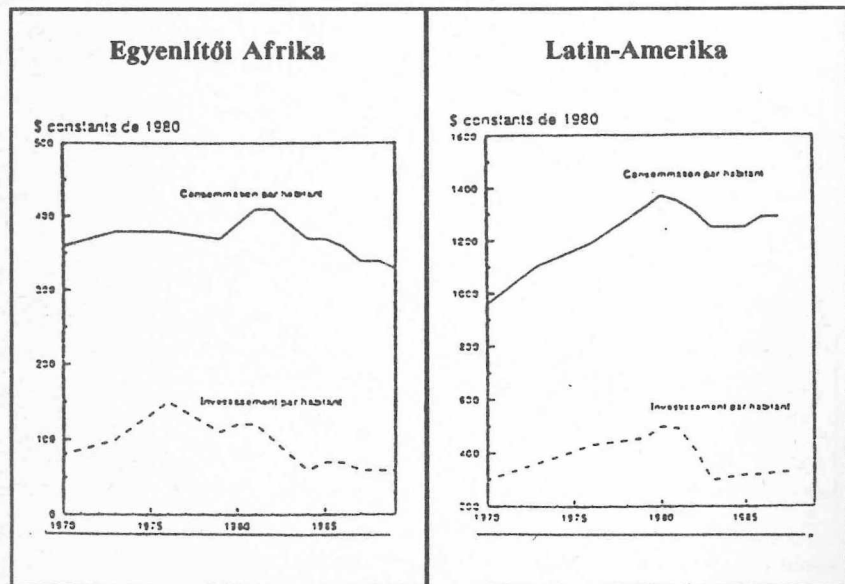
**Pénzügyi hatóságok hivatalos tartalékai és egyéb külföldi kinnlevőségei, valamint kereskedelmi bankok illetve más pénzintézetek külföldi kinnlevőségei. A minusz-jel a külföldi kinnlevőségek növekedését jelzi.

***Más külföldi kinnlevőségek látszólagos változása (a mínusz-jel növekedést jelöl) a maradéktőke-áramlások révén, a netto közvetlen beruházási beáramlások, a bruto külső adósság változás, a folyószámla-egyenleg, valamint bizonyos bruttó külföldi kinnlevőségek összegének ellentételeként számítva. A közvetlen beruházásokra és a folyószámlaeigenlegre vonatkozó adatok a hivatalos fizetési mérlegből származnak. Az adósság és a kinnlevőségek változásai a becsült év végi ki nem egyenlített követelésekből vannak számítva dollárban.

Figyelem: Előfordulhat, hogy a kerekítés miatt az oszlopok és a sorok nem egyeznek.

Adósság és fejlődés

Az alapvető kérdés a következő: vajon ez az óriási adósság hasznára volt-e az érintett országok gazdasági fejlődésének és népének? Sajnos, összességében a válasz NEM. A mellékletben a hosszútávú trendek (a termelésre és az egy főre eső termékre vonatkozó) táblázatából kiderül, hogy az utolsó évtized (az eladósodás évtizede) egyúttal a fejlődés lelassulásának, sőt a nem ázsiai országok számára a fejlődés megtorpanásának az évtizede. A megelőző évtizeddel szembeni kontraszt különösen szembetűnő a legeladósodottabb kontinens, Latin-Amerika esetében, amely a nyolcvanas éveket megelőzően egyike volt a legígéretesebbeknek: az alábbi grafikonok mutatják a katasztrofát (egy IMF Bulletinből).

Miért nem úgy történt, ahogy a közgazdasági tankönyvekben meg van írva? Hol a jótékony hatású kör: beruházás, termelés, export, adósságszolgáltatás, új beruházás és így tovább...? Az adósság önmagában nem bűn: a vásárlóerő egy adott időszakra történő átruházását jelenti, amire gyakran van szükség a beruházások finanszírozása végett. A fejlett országokban magas a hitel-szint. Akkor mi a baj a fejlődő országok adósságával? Két alapvető válasz lehetséges: a felvett kölcsönök rossz célra történő felhasználása és az IMF pénzügyi adósságkezelése.

A helytelen felhasználásnak sokféle módjára fény derült:

Az első a tőke kimenekítése, amelyet a fentiekben tárgyaltunk. Ez mindig a belső kormánykörök ténykedése, s példaként számos diktátor említhető (Somoza, Marcos, Duvalier ...), akinek "magán" vagyona van a nyugati bankokban. Sajnálatos, hogy a bankok elhiszik ezt a mesét: a közelmúltban Imelda Marcos asszony megnyerte a pert a Fülöp-szigetek népével szemben és megtarthatta a bankbetétet, amely a Fülöp-szigetek bruttó adósságának felével egyenlő, és minden bizonnyal belőle származik.

A második helytelen felhasználást a katonai kiadások jelentik. A fejlődő országok részesedése a világ katonai kiadásaiban megháromszorozódott (7% 1960-ban, 20% 1986-ban az IMF szerint). De ki hibáztatható ezért: az, aki fegyvert vásárol, vagy az, aki elad? A világ fegyverpiacán nagy a verseny. A Délre szüksége van a hadiiparnak, amelynek óriási piac kell, hogy eladja a termékeit, és néhány high-tech fegyver kivételével az egész termelését, részben saját kiadásainak finanszírozása miatt.

Érdemes megemlíteni egyéb nem-produktív beruházásokat: elnöki palotákat, autópályákat ..., amelyek nem a lakosság létszükséglete. Elefántcsontparton Houphouet-Boigny köztársasági elnök hatalmas katedrális emeltetett szülőfalujában...

Még ha a kölcsönöket ténylegesen termelési beruházásokra fordítják is, néha túlméretezik a berendezéseket az ország szükségleteit és emberi-műszaki kapacitásait tekintve: miután külföldi vállalatok kivitelezik őket, üzemeltetésükhöz külföldi mérnökökre van szükség, és kívül maradnak a belgazdaság körén (ez az ún. "szabad zónák" esetében van így).

Van olyan ipari beruházás, amelyről nem mondható el, hogy a távlati fejlődést segítené elő: vegyi üzemek (jusson eszükbe az indiai Bhopal), a veszélyes hulladékok tárolása, a természetes erdők túlzott kitermelése...

Meg kell vizsgálni az IMF-et és szerkezetátalakítást célzó politikáját is. Úgy tűnik, hogy szinte rögeszmésen ragaszkodik a külső és belső pénzügyi egyensúlyhoz rövid távon. Receptje jól ismert: hogy az adósságszolgáltatást teljesíteni tudják, az országoknak növelniük kell az exportjukat; hogy ezt meg is tudják tenni a cserearány csökkentésére és beruházásokra van szükség; a beruházásokat az állami költségvetés drasztikus lefaragásából (állami támogatások, szociális kiadások, mint pl. az oktatás- és egészségügy) fedezik.

Van némi ellentmondás ezekben az elvekben. Először is, a fejlődő országoknak a beruházásokhoz importra van szükségük, mivel zömmel nem gyártanak beruházási javakat, az előírt cserearány-politika viszont megemeli az importárakat. Másodsor, ha az IMF minden országban az exportot szorgalmazza, ez a verseny következtében szükségszerűen a nemzetközi árak csökkenéséhez vezet, tehát előfordulhat, hogy dacára az export-volumen növekedésének az exportbevételek nem nőnek. Elefántcsontpart, az IMF egyik legszófogadóbb tanítványa, jó példa erre. 1989-ben a GNP 9 milliárd dollár, a külső adósság 14 milliárd dollár volt, az adósságszolgálatás 2,5 milliárd dollár mindössze 3 milliárd export mellett. 1989-ben a kakaóbab (az össz export fele) exportárindexe 50 (1985=100), a kávéé (az összexport egynegyede) 37 (1985=100). Tehát az országnak csődöt kell jelenteni. Az IMF által követelt gyógymódok azonnal lázongást váltottak ki a lakosság körében.

Számos dokumentum elemezte az IMF politikájának szociális következményeit. Például az UNESCO, az UNICEF és a Világbank 1990. márciusában Thaiföldön megrendezett, az oktatással foglalkozó közös konferenciáján megállapították, hogy a nyolcvanas években mintegy ötven fejlődő országnak kellett jelentősen csökkenteni oktatási költségvetését, és nagyobb általánosságban, hogy az írástudatlanság ismét terjedőben van a világban. Ez a konferencia elfogadott ugyan egy nyilatkozatot az oktatásról, mint az emberi és gazdasági fejlődés elsődrendű alapfeltételéről, határozatot azonban nem tudott hozni. A jelentések szerint sok fejlődő országban a születéskor várható átlag-életkor sem nő már, viszont nő a gyermekhalandóság.

Miután hosszú ideig nem vett róla tudomást, az IMF első válasza az efféle kritikára az volt, hogy a helyzet a szerkezetváltási politika nélkül még rosszabb lett volna. Ez azonban csupán bizonyítás nélküli állítás volt, ami senkit nem győzött meg. Később az IMF nyíltan szembenézett a problémával, és manapság a szerkezetváltási tervek mindig tartalmaznak egy fejezetet a minimális szociális feltételekről, néha még a "szegénység elleni küzdelem" kitétel is előfordul bennük...

Az általános adósságelengedés felé

A számos országnak valóságos katasztrófát jelentő adósságválság leküzdésének léteznek egy radikális megoldása: az adósság eltörlése, amelyet sok érveléssel lehet alátámasztani. Az is világos azonban, hogy egy ilyen adósságeltörlés csak átmeneti könnyebbséget jelent az országnak és nem garantálja egy új fejlődés kezdetét, amelynek az adósság elengedése csak egy szükséges előfeltétele.

Az eltörlés mellett szóló első érv az, hogy ma egy sor ország de facto túl szegény ahhoz, hogy bárkinek bármit fizetni tudjon. Ezek főleg fekete-afrikai országok a világgerekedelemben marginálisak; eltűntek a tömegtájékoztatásból, legfeljebb éhínség esetén érdemelnek egy rövid kommentárt.

A második, főleg a fejlődő országok által felhozott érv az, hogy már visszafizették adósságaikat a hosszú távon romló cserearány és újabban az Északnak történő nettó átutalás révén. És idén, 1992-ben Kolumbusz felfedező útjának 500. évfordulóján emlékezni kellene arra, hogy Latin-Amerika kifosztása évszázadokon át folyt, ez tette lehetővé Európában az elsődleges tőkefelhalmozást, ami fontos szerepet játszott a kapitalizmus kialakulásában.

Harmadszor, csak a nettó adósságot szabadna eltörölni, a bankbetéteket vissza kellene juttatni a népnek.

Negyedszer, a bankok kétes kintlevőségek ellen jelentős mértékű fedezeteket hoztak létre adókból. Használjuk fel ezeket a fedezeti alapokat! A bankok azt is bebizonyították 1987 októberében, hogy képesek elviselni nagy csapásokat is (talán nem minden bank, de hát ez a verseny vastörvénye).

Néhány nagyon komoly közgazdasági tanulmány, pl. a Világbank illetve a UNCTAD részéről, szól amellett, hogy az adósság elengedéséből mind a hitelezőknek, mind az adósoknak sok előnye származik: az alapelképzelés szerint, ha a pénzügyi áramlásokat kereskedelmi áramlások váltják fel, ez mindkettő számára termelést élénkítő hatással jár.

Tehát az eltörlés fő akadály a politikai akadály marad. Mivel nyugati szemszögből úgy tűnik, az adósságválságon úrrá lettek, látványos fordulat állt be a helyzetben: a korábban a nyugati pénzügyi rendszert fenyegető adósság a fejlődő országok ellen fordítható politikai fegyverré vált.

Adósság és függőség

A fejlődő országok kormányai a növekvő elégedetlenséggel szembekerülve gyakran az IMF-t használják bűnbaknak, azt bizonygatva a lakosságnak, hogy az IMF kényszeríti rájuk a szerkezetváltási politikát. Ez gyakran csak alibi, például arra, amit a tőkekimenekítésről mondtunk, mégis felveti az adósság és a függőség összefüggésének kérdését.

A jelenlegi perui kormány minden gazdasági döntéséhez szorosan kapcsolódik az IMF egyik prominens munkatársa. Fekete-Afrikában a hatvanas évek elején elnyert "függetlenségük" óta a volt francia gyarmatok francia "tanácsadókra" támaszkodnak a gazdasági életben (hogy a katonai tanácsadókat ne is említsük). Számos egyéb példáját is idézhetnénk az adósság és a függőség közötti kapcsolatnak.

1990-ben a franciabarát afrikai országok konferenciáján a francia köztársasági elnök egy újabb, még érdekesebb kapcsolatot teremtett az adósság és a demokrácia között, nagyobb támogatást és nagyobb mérvű adósságelengedést ígérve azon országoknak, amelyek lépéseket tesznek a demokrácia felé. Ezt a beszédet az illető országok népei a demokratikus jogokért folytatott, az egypártrendszer elleni harcra való buzdításként értelmezték, de a zendülések és tüntetések még a mai napig nem érték el céljukat.

Másrészt Egyiptomnak és Lengyelországnak, meghatározott politikai helyzetben: az Öböl-háborúban illetve a hidegháborúban a Nyugat iránt tanúsított jó magaviseletéért köszönetképpen, nemrégiben elengedték az államadósságuk felét.

Ma már világos, hogy az adósság már nem pénzügyi probléma, hanem elsősorban politikai. Ha ez így van, így is kell kezelni és fel kell vetni pl. a szövetség és a koalíció kérdését. A "Nyugati Egyesült Pénzügy" jól szervezett: a kormányok, az IMF, a Világbank és a BIS, ez utóbbi a legdiszkrétebb, de korántsem a legkevésbé hatékony. A másik oldalon nincs semmi, csak az egyes országok magukban, és érthető, miért ragaszkodnak az egyedi elbírálás "elvéhez". Valamikor (30 évvel ezelőtt) volt némi szolidaritás a fejlődő országok között: nem szükséges túlértékelnit, de ma még annyi sincs, minden egyes ország a maga játszmáját próbálja folytatni, annak ellenére, hogy ez sohasem az optimális stratégia.

Adósság és a Kelet

Az ún. "átmenetben lévő", országok, különösen Kelet-Európában, most próbálnak bejutni a világ kereskedelmi és pénzügyi piacaira.

Ugyanazokkal a problémákkal kell majd szembenézniük, mint a fejlődő országoknak, csak éppen teljesen más kontextusban.

Ma a nyugati tőkét szívesebben fektetik be a nyugati pénzügyi piacokra (amelyek robbanásszerű növekedésen mentek át az elmúlt tíz évben, és amelyek instabilitása ma a pénzügyi világrendszeret fenyegető igazi veszély, nem az adósság. De ez már egy másik történet...). A hitel ritka, különösen a magánhitel, és a befektetők ma a direkt befektetéseket részesítik előnyben. A nemzetközi helyzetből adódóan ezek ma "biztonságosabbak", mint néhány évvel ezelőtt, amikor sikertelen próbálkozások történtek az adósságállomány "törzsadósság-cserékkel" történő csökkentésére. Egy már idézett IMF Bulletin (1992, jan. 13.) szerint az erőforrások fejlődő országokba irányuló áramlásának szerkezete teljesen átalakult (lásd a 6. oldalon lévő grafikont):

	1991	1981
Magánkölcsonök	10	50
Hivatalos kölcsonök	60	33
Közvetlen befektetés	30	13

Ez a közvetlen befektetési tendencia igényli, hogy legyen valami, amit meg lehet venni, következésképpen közvetlenül kapcsolódik az állami vállalatok privatizációjához. De mint a fentiekben hangsúlyoztuk, kemény verseny folyik az országok között, Délen és Keleten egyaránt, hogy eladják vállalataikat, és a befektetőknek bőségesen van mozgásterük és idejük választásuk megtételére.

Az adósság és a fejlődés összefüggésével kapcsolatban elhangzott, hogy az átmenetet végrehajtó országoknak az ún. "újjonnan iparosodott országok" példáját kellene követni. Dél-Korea és Tajvan gazdasági sikereit emlegetik a leggyakrabban, de a körülmények, melyek között születtek, korántsem ilyen jól ismertek. Mindkét országban sajátos politikai helyzet uralkodott, ami jelentős USA-támogatást biztosított számukra, és különösen Dél-Koreának nagymértékű tőkebeáramlást. De hangsúlyozni kell, hogy ezek az or-

szágok katonai diktatúrák voltak (vagy most is azok?), egy párttal, egy napilappal, egy szakszervezettel (de sztrájkok nélkül). Tajvanon a szükségállapotot csak 1987 júliusában törölték el! Azok a népek, akik épphogy megszabadultak egy ilyen rendszertől, valószínűleg nem lelkesednek érte, hogy visszatérjen.

A legkorábban eladósodott keleti országok, Jugoszlávia, Románia és Lengyelország gazdasági és szociális helyzete szintén felveti az adósság és a fejlődés kérdéseit. Például a külső adósság valóban elősegítette-e a fejlődést, vagy csak a fogyasztási javak importjának finanszírozására szolgált, mint Lengyelországban az 1970-es megmozdulások után? Románia a nagyon kevés ország egyike, amelyik majdnem teljesen visszafizette tartozásait, de micsoda emberi és szociális áldozatok révén! Az IMF meglehetősen diszkreéten kezelte ezt a szófogadó tanítványát, csak az 1992 februári IMF Bulletin tartalmaz némi bírálatot a Ceausescu-rezsimmel kapcsolatban (két évvel Ceausescu bukása és halála után!). Ami Jugoszláviát illeti, a külföldi tőke előtti nyitás hivatalos magyarázata a munkanélküliség leküzdése volt, ami gyakorlatilag tovább nőtt, csakúgy mint az infláció. Ezzel szemben általában elismerik, hogy Magyarország adósságkezelése sokkal bölcsebb volt (ez a mondat korántsem azért került a szövegbe, mert az előadás Budapesten hangzik el...).

Mindazonáltal Keleten az új politikai keretek magukban hordják a külföldi tőke növekvő mértékű felhasználását, és az a társadalom feladata, hogy az erőforrásokat hatékony ellenőrzése alá vonja. Ebben az időszakban minden bizonnyal ez a legfontosabb demokratikus feladat, amit teljesíteniök kell.

Provizórikus végkövetkeztetés

Az elmúlt két évben a világ alapjaiban megváltozott. De négy milliárd ember számára a problémák változatlanok maradtak. Az adósság terhe, még ha ma már könnyebb is, megakadályozza őket abban, hogy azon gondolkodjanak, mi biztosítja az egész világ, valamennyi nép számára a fejlődést.

Ez alapvető kérdés nálunk is, az ún. fejlett országokban.

Statisztikai melléklet

Különböző statisztikai forrásokból származó adatok felhasználásakor vagy összehasonlításakor körültekintően kell eljárni. Rövidre fogva a szót azt mondhatjuk, hogy az OECD és a BIS a hitelezők oldaláról gyűjti az adatokat, míg az IMF és a Világbank az adósokéról, és a kétféle statisztika integrálása is létezik. A négy szervezet közös jelentése "Külső adósság: meghatározás, statisztikai feldolgozás, módszertan" óta a módszerek ugyanazok (felértékelés, nem teljesített adósságszolgáltatás), ma az egyes országokra vonatkozó adatok megközelítőleg azonosak, de a földrajzi csoportosításban még mindig vannak különbségek: az OECD a legátfogóbb (ugyanazzal a módszerrel megadja az "átmeneti" országok adósságállományára vonatkozó adatokat is), a Világbank a legszelektívebb (az Öböl-menti "petromonarchiakat" az igen magas egy főre eső GNP miatt tekinti fejlődő országnak).

Az adatgyűjtés módszertanával is vannak problémák, különösen a katonai kiadásokkal: ezek nincsenek sehol egyértelműen feltüntetve, vagy szerepelnek, vagy sem. A közelmúltban az iraki adósság sok régi, "elfeledett" adóssággal gyarapodott ...

Jelen melléklet elsősorban az OECD adataira támaszkodik.

Mint általában, az összadósság egy és ugyanazon valutában van kifejezve, US dollárban. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy az utóbbi évek nagymérvű cserearány-fluktuációjának következtében az adósság mennyiségében bekövetkezett változások nem feltétlenül tőkeáramlásokat fejeznek ki, hanem a felértékelés hatását is.

Például a volt KGST-országok, mint a fejlődő országok hitelezői szerepelnek. 1990 végén az összeg az 1989 végi 122 milliárd dollárral szemben csak 54 milliárd dollár, ez a csökkenés egyedül a rubel hivatalos árfolyamának leértékeléséből ered:

1 US dollár=1,653 rubel 1990 végén

1 US dollár=0,633 rubel 1989 végén

Gyakorlatilag 54 vagy 122 milliárd dollár (ráadásul nem konvertibilis valutában) egyaránt jelentéktelen összeg az 1300 milliárd dollárnyi összadóssághoz képest. Mostanáig az adósság kizárólag Észak/Dél problémája volt.

Az USA dollár a nyolcvanas évek első felében bekövetkezett változásainak szintén voltak fontos statisztikai kihatásai. Az olyan arányszámok alkalmazása mint az adósság/GNP illetve az adósságszolgáltatás/export némileg segít a cserearányokkal kapcsolatos problémák kiküszöbölésében.

A világ földrajzi és gazdasági felosztása 8 régióra

1. Ipari országok (23):

1.1 Észak-Amerika (2): USA, Kanada

1.2 Nyugat-Európa (18):

1.2.1 EGK

1.2.2 EFTA

1.3 Csendes-óceáni térség (3):

1.3.1 Japán

1.3.2 Ausztrália, Új-Zéland

2. A többi ország (160):

2.1 A SZU és Kelet-Európa (8):

2.1.1 SZU

2.1.2 Kelet-Európa (7): Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia, Jugoszlávia és 1989-ig az NDK

2.2 Észak-Afrika és Közép-Kelet

2.2.1 A Földközi-tengeri országok (14): Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, Törökország, Ciprus, Málta, Gibraltár, Izrael, Szíria, Jordánia, Libanon, Jemen

2.2.2 Az Öböl-menti országok (8): Bahrein, Irán, Irak, Kuvait, Oman, Katar, Szaudi-Arábia, Egyesült Arab Emírátsok

2.3 Fekete Afrika (49):

2.3.1 Dél-Afrikai Köztársaság

2.3.2 Egyenlítői afrikai országok (48):

2.4 Latin-Amerika és a Karib térség országai (45):

2.5 Ázsia és Óceánia (36):

2.5.1 Kína

2.5.2 India

2.5.3 A "Négy sárkány": Dél-Korea, Tajvan, Hong-Kong, Szingapúr

2.5.4 Egyéb (30)

BRUTTÓ ADÓSSÁG (milliárd \$, forrás: OECD)

	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
SZU + Kelet-Európa	109,9	110,3	103,0	129,6	145,8	163,5	161,6	173,0	168,1
SZU	34,7	26,6	25,4	32,2	38,8	41,7	44,1	53,8	59,8
Kelet-Európa	75,2	83,7	77,6	97,4	107,0	121,8	117,5	119,2	108,3
Észak-Afrika+									
Közép-Kelet	175,8	187,9	193,9	220,8	240,9	272,5	274,8	285,8	281,5
Földközi tengeri o.	126,4	134,9	143,2	165,4	181,9	207,6	208,5	212,0	203,9
Öböl-menti o.	49,4	53,0	50,7	55,4	59,0	64,9	66,3	73,8	77,6
Fekete Afrika	98,6	110,3	107,5	121,9	142,2	170,0	168,5	173,7	171,3
Dél-Afrikai Közt.	21,2	22,9	22,8	22,3	20,9	22,3	19,9	19,1	18,6
Egyenlítői-afrikai o.	77,4	87,4	84,7	99,6	121,3	147,7	148,6	154,6	152,7
Latin-Amerika	366,3	386,1	390,8	413,9	440,6	470,2	462,1	453,0	408,0
Ázsia és Óceánia	228,0	263,8	267,2	312,9	343,0	396,5	403,6	406,5	424,8
Kína	8,5	10,0	12,7	20,9	26,8	35,7	44,4	45,5	55,6
India	29,3	33,7	36,3	44,9	51,5	62,2	65,9	69,9	70,0
"Négy sárkány"	59,1	69,2	69,5	78,3	83,4	85,4	78,9	78,1	82,0
Egyéb	131,1	150,9	148,7	168,8	181,3	213,2	214,4	213,0	217,2
Összesen	978,6	1058,4	1062,4	1199,1	1312,5	1472,7	1470,6	1492,0	1453,7
Ebből fejlődő o.	868,7	948,4	959,4	1069,7	1166,7	1309,2	1309,0	1319,0	1285,6

A KELETI ORSZÁGOK BRUTTÓ ADÓSSÁGA RÉSZLETEZVE
(milliárd \$, forrás: OECD)

	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
SZU	34,7	26,6	25,4	32,2	38,8	41,7	44,1	53,8	59,8
Albánia	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,5	0,5
Bulgária	3,2	2,4	2,2	3,7	4,9	6,2	7,9	8,9	9,4
Csehszlovákia	3,9	3,6	3,1	4,3	5,4	6,3	6,7	7,5	8,1
Magyarország	8,9	8,8	9,8	14,5	17,4	20,4	20,2	21,1	24,1
Lengyelország	22,1	26,9	23,4	30,0	33,3	39,7	39,2	40,9	45,5
Románia	7,8	8,0	7,0	6,7	6,8	6,6	2,8	0,6	1,1
Jugoszlávia	17,7	21,9	20,7	24,5	22,7	23,3	21,5	20,2	19,6
NDK	11,6	11,9	11,3	13,4	16,4	19,1	18,8	19,4	-

NETTÓ ADÓSSÁG 1990 VÉGÉN (milliárd \$)

	Brutto adósság	Bankbetétek	Nettó adósság
SZU + Kelet-Európa	168,1	29,0	139,1
SZU	59,8	8,6	51,2
KeletEurópa	108,3	20,4	87,9
Észak-Afrika és Közép-Kelet	281,5	248,2	33,3
Földközi-tengeri o. Öböl-menti o.	203,9	56,1	147,8
Fekete Afrika	77,6	192,1	- 114,5
Dél-Afrikai Közt. Egyenlítői-afrikao.	171,3	32,7	138,6
Latin-Amerika	18,6	5,0	13,6
Ázsia és Óceánia	152,7	27,7	125,0
Kína	408,0	146,5	261,5
India	424,8	185,0	239,8
"Négy sárkány"	55,6	40,5	15,1
Egyéb	70,0	8,9	61,1
	82,0	63,6	18,4
	217,2	72,0	145,2
Összesen	1453,7	641,4	812,3

Források:

OECD: bruttó adósság BIS: betétállomány: nem számítva az offshore központok betéteit; az offshore központok nem-banki letétei 139 milliárd dollárra rúgnak

ADÓSSÁGSZOLGÁLTATÁS 1989-BEN (milliárd \$)

Forrás: OECD

	Adósság 1989 végén	Kamat	Törlesztés	Adósság- szolgálatás
Észak-Afrika és Közép-Kelet	274,8	18,3	20,1	38,4
Földközi-tengeri o.	208,5	13,0	16,2	29,2
Öböl-menti o.	66,8	5,3	3,9	9,2
Fekete Afrika	168,5			
Dél-Afrikai Közt.	19,9			
Egyenlítői-afrikai o.	148,9	6,9	5,6	12,5
Latin-Amerika	462,1	28,0	20,1	48,1
Ázsia és Óceánia	403,6	24,9	28,0	53,0
Kína	44,4	3,1	2,3	5,5
India	65,9	3,4	3,1	6,5
"Négy sárkány"	78,9	6,9	7,6	14,5
Egyéb	214,14	11,5	15,0	26,5
Összesen	1309,0	78,1	73,8	151,9

HOSSZUTÁVÚ TRENDEK

Átlagos évi növekedési ráta %-ban - OECD - forrásból

	Reáltermék		Lakosság			Egy főre eső reáltermék			
	55-69	69-79	79-89	55-69	69-79	79-89	55-69	69-79	79-89
ÉSZAK									
Észak-Amerika	5,0	3,2	2,9	1,1	0,8	0,6	3,9	2,4	2,3
Ny.-Európa	4,6	3,0	3,1	1,5	1,0	1,0	3,1	2,0	2,1
Japán+Ausztrália+	3,4	2,9	2,3	0,9	0,5	0,2	2,5	2,4	2,1
Új-Zéland	10,0	4,6	3,9	1,0	1,3	0,8	8,9	3,3	3,1
DÉL									
Észak-Afrika+	5,7	5,7	3,2	2,3	2,3	2,1	3,2	3,4	1,0
Közép-Kelet	7,6	7,3	1,2	2,8	2,8	3,1	4,7	4,4	1,8
Fekete Afrika	3,8	3,1	1,0	2,5	2,9	3,2	1,2	0,2	-2,2
Latin-Amerika	5,3	6,0	1,5	2,7	2,7	2,2	2,52	3,2	-0,6
Ázsia és Óceánia	5,7	5,8	6,8	2,3	2,2	1,9	3,3	3,5	4,8
Kína	7,1	5,5	8,9	2,1	1,9	1,4	4,9	3,5	7,4
India	3,7	3,3	5,6	2,2	2,3	2,1	1,5	1,0	3,4
"Négy sárkány"	8,1	9,6	8,0	2,8	1,8	1,4	5,2	7,7	6,5
Egyéb	3,9	4,8	4,7	2,63	2,7	2,4	1,3	2,0	2,2

Dr. Szretykó György

A politikai kultúra szerepe az érdekegyeztetésben

„A különböző mértékű és szintű sérelmek, sértettségek, a fegyveres erőszakig fajuló ki kit győz le Kelet-Európájának szomszédságában, nem feledhetjük, hogy Európában eddig minden konszolidációt a konszenzusra és egyensúlyra „épülő” politikai kultúrák teremtettek.”

Balázs Magdolna:

Megegyezés és politikai kultúra

A munkavállalókra és hozzátartozóikra a következő évek - akár csak az ideai év - súlyos terheket rónak. Egyre nagyobb mértéket ölt a munkanélküliség, a létbizonytalanság és a szegénység. Ennek következtében a konfliktusok kiéleződésére lehet számítani. Éppen emiatt lényeges kérdés az, hogy a jelenlegi politikai intézményrendszerünk képes-e ezeknek a konfliktusoknak a kezelésére, avagy spontán megmozdulásokban, lázadásokban fognak-e kifejeződni? Ennek a kérdésnek a megválaszolása két egymással szorosan összefüggő problémakör elméleti és gyakorlati elemzését igényli. Egyfelől, a jelenlegi politikai intézményrendszerünk működési mechanizmusának és válságkezelő képességének vizsgálatát, másfelől a magyar politikai kultúra történetileg kondicionált sajátosságainak hatását a politikai intézményrendszer működésében és az érdekegyeztetés folyamatában.

A modern társadalom politikai intézményrendszerének alapvetően három, funkcionálisan egymást kiegészítő szervezetrendszere van: a pártrendszer és parlamenti demokrácia, az önkormányzatok a helyi társadalom szintjén és az érdekképviseleti szervezetek, egyesülések. A mai magyar társadalom politikai intézményrendszere strukturálisan és funkcionálisan még nem tisztult le, hanem magán viseli a kialakulás és változás ellentmondásait, a belső és a társadalmi-gazdasági környezet felől érkező konfliktusok kezelésének nehézségeit és esetenkénti tehetetlenségi mozzanatait.

Az Érdekegyeztető Tanács működése nagy mértékben hasonló a háború előtti korporatív rendszerhez. A tagság feje fölött dönt, a tagság jóváhagyása

nélkül. Egyébként a három tárgyaló fél a munkavállalók számára csak kettőt jelent, ugyanis a munkáltatók és az állam egyetlen felet (és főként a társadalom kisebb felét) képviseli a munkavállalókkal szemben. Ezért a szakszervezet képviselőinek álláspontját és hozzájárulását csak a tagság szavazataival lehet jóváhagyottnak tekinteni. A jelenlegi érdekképviseleti forma csupán arra alkalmas, hogy megbeszéljék az üzemi konfliktusokat, a megoldás látványát keltsék, amelynek szenvedő alanyai a munkavállalók. Ezzel egyidőben nem alakultak ki az ágazati és szakmai szintű érdekegyeztető mechanizmusok. Ilyen körülmények között rendkívül fontos annak vizsgálata, hogy a magyar politikai kultúra történetileg kondicionált sajátosságai (a valóságos élmény hiánya, a paternalizmus, a borulató mentalitás és megalapozatlan optimizmus, az intolerancia és vitakultúra) hogyan viszonyulnak az aktuálpolitikai gyakorlathoz.

I. A valóságos élmény hiánya

A valóságos élmény, a politikában való részvétel tömegélménye sajnálatos módon csak korlátozottan és időszakosan jellemezte történelmünk utolsó két századát. Ez azzal járt, hogy kialakult a „politika messze van”-féle tapasztalat, aminek következtében a társadalom jelentős része a politikát még akkor is „úri huncutságnak” tartja, amikor nem feltétlenül kell annak lennie.

A magyar történelemben lezajlott forradalmak (1848, 1918-19, 1956) időlegesen lehetővé tették a politika alakításában való részvétel tömegélményét. Ezek a társadalmi robbanások azonban történelmi mértékkel mérve rövidek voltak, ugyanakkor indulathoz és erőszakhoz kötődő élményt adtak. Ezen tapasztalatok hatásukban nem egy, a konfliktusok normális kezelését és magában foglaló politikai kultúrát eredményeztek, hanem állandósították az indulati- és erőszakelemet politikai kultúránkban. Ezen elemek egyértelműen kimutathatóak mindhárom forradalom menetében, de jelen voltak és vannak csírái a forradalmak közötti időszakban, így napjaink politikai közéletében is.

A politika iránti passzivitásnak a történelmi meghatározottságon túl számos aktuális oka is van. A legfontosabb ezek közül a gazdasági helyzet romlásából következő életszínvonal csökkenés, amit az állampolgárok többletmunkával próbálnak ellensúlyozni. Ennek következtében nem marad ide-

jük a politikai folyamatokba bekapcsolódni. A passzivitás másik oka az, hogy a politikai pártok nem a klasszikus értelemben, hanem felülről vezetve szerveződtek, aminek következtében különböző elit-csoportok érdekeit fejezik ki, azonban a nagy társadalmi rétegek és csoportok érdekeinek képviselését nem vállalják fel. Ugyancsak passzivitást vált ki a parlamenti demokrácia működésének jelenlegi színvonala, ahol ugyan rengeteg törvénytervezetről szenvedélyesen vitatkoznak a honatyák, de sajnos ezek a törvények nem alkotnak egy koherens rendszert, s közben a legfontosabb gazdasági kérdések nem kapnak kellő hangsúlyt. Ennek a parlamenti demokráciának a másik negatívuma az, hogy nem tart igényt a társadalom beleszólására a jogalkotási folyamatba, aminek következtében - a korábbi gyakorlathoz hasonlóan - a társadalom feje fölött dönt a társadalom nagy többségét érintő kérdésekben.

A politika iránti passzivitásnak további okaként említhető a gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek nagy mértékű differenciálódása. A nyolcvanas évek második felében végzett szociológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a társadalmi státusz felerészben függ a családi háttértől és felerészben múlik az egyéni képességeken, lehetőségeken. A családi háttéren belül a kulturális különbségek (kulturális tőke) azok, amelyek a származás egyenlőtlenségeit a legjobban kifejezik. Az oktatás- és iskola-szociológiai vizsgálatok azt igazolják, hogy a származás egyenlőtlenségeit az iskolarendszer nem egyenlíti ki, sőt az oktatási rendszeren belül is kialakultak az előnyök s hátrányok átörökítésének csatornái. A gazdasági egyenlőtlenségek a korábbi időszakhoz képest jóval nagyobb méreteket öltenek egy kisebbség javára, a nagy többséggel szemben. Ez a típusú meggazdagodás azonban nem minden esetben a teljesítményekhez, hanem gyakran ügyeskedéshez kötődik s éppen ezért irritálóan hat a közvéleményre.

A valóságos élmény hiánya tapasztalatoktól fosztja meg az állampolgárokat, ezáltal azok kiszolgáltatottabbakká válnak a manipulációs szándékokkal szemben.

2. Paternalizmus

Lucien Pye a paternalizmust az ázsiai politikai kultúra legfontosabb jellemvonásának tekintette a résztvevő típusú nyugatival szemben. A két típus

közötti különbözőség alapját az eltérő hatalomfelfogás jelenti. A hatalom angolszász értelmezését elsősorban a fontos döntésekben való aktív részvétel jellemzi, míg Ázsiában a döntésekben való részvétel alóli mentességgel függ össze.

A paternalista politikai kultúra Közép-Kelet-Európában (így Magyarországon is) fő jellemzőiben megegyezik, de több ponton el is tér az ázsiai formától. A sajátos vonások négy pontban foglalhatók össze:

a) Az alattvalói magatartás lényegében a központ gondoskodásának és uralmának az elfogadása a politikában való tényleges részvétel igénye nélkül, általában addig, amíg a társadalom általános állapota legalábbis kielégítő. Hosszabb ideig tartó életszínvonal-csökkenés esetén azonban ugyanaz a feltételezés erősödik meg, mint az ázsiai paternalista politikai kultúrában, vagyis a kormányzat - ha akarja - képes a társadalmi problémák megoldására, így, ha a problémák állandósulnak, evidens, hogy a kormány nem akar cselekedni. Ilyen szituációkban az alattvaló erőszakos fellépéssel is követelhet, illetve válaszolhat.

b) Az erőszak a paternalista politikai kultúrának két vonatkozásban fontos eleme. Egyrészt a paternalista politikai vezetés döntéseit büntetőjogilag is biztosítja. Ebből következően a politikai centrum nem ismerheti el a politikai alternatívákat, különösen akkor nem, ha a központtól független mozgalmak termelik ki őket. Tehát minden olyan kísérlet vagy cselekvés, amely eltér az uralkodó rezsim által elvárttól, politikai bűncselekményként is értékelhető. Másrészt a politikai vezetés által alkalmazott erőszak természetes visszahatása is erőszak. Ebből következően a félelem is tartós elemévé válik mind a politikai vezetésnek, mind pedig a politikai kultúrának.

c) Az ázsiai politikai kultúra egyik fő sajátossága a politikai vezetéssel szembeni kritika hiánya. Ezt mutatja, hogy e régiókban nem, vagy alig fejlődtek ki autonómiák. Közép-Kelet-Európában - különösen Lengyelországban és Magyarországon - kritikai elem hosszú ideig a nemesi autonómiák formájában volt jelen, amelynek terepét a megye jelképezte. A sztálini modell rákényszerítésével e térség országaiba átvételre került a vezető politikai párt, majd annak ve-

zetője tévedhetetlenségének doktrínája is. E doktrína pedig hosszú időre kiküszöbölte a magyar politikai kultúrából a történetileg kialakult kritikus elemet, az autonómiát. Az ideológiailag alátámasztott paternalizmus mint személyi kultusz funkcionált.

d) Az ún. „létező szocializmus” országaiban egyszerre volt jelen a vezető csalhatatlanságába vetett hit és a „tudományos társadalomalakítás” igénye. Ezen ellentmondás felismerése is alapját képezte az ún. „másképp gondolkodás” kialakulásának. Kulcsár Kálmán igyekszik kimutatni, hogy „... a paternalista vonás jelei annak ellenére élnek - és alig mutatnak hajlandóságot az eltűnésre -, hogy alkotmányos normatív szinten a politikai berendezkedésünk valóban nem paternalista jellegű, s kifejezett jelei vannak annak is, hogy az alsóbb szintű politikai-jogi szabályozás is ellenkező irányba alakulhat. A paternalista politikai kultúra azonban szinte természetes jelleggel él a vezetésben és az állampolgárok körében egyaránt, hiszen ugyanazon társadalom termékei.”⁴

Politikai kultúránk paternalista vonásai csökkenő intenzitással, de ma is hatnak. A célként tételezett résztvevő politikai kultúra - amely alapja lehet Nyugat-Európához való szorosabb kötődésünknek - kialakulása csak hosszabb folyamat eredménye lehet és bizonyos feltételek megteremtését igényli. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

a) Történelmünk elmúlt fél évszázadnak újbóli feltárása és tudományos igényű értékelése. A hatalom csalhatatlanságának mítoszát csak annak hibáinak és erényeinek egyidejű bemutatásával, a történelmi körülmények és lehetőségek objektív feltárásával lehet ledönteni. Ebben a folyamatban legfontosabb szerepe a történelem-tudománynak van. Ennek során fontos elkerülni azt a gyakorlatot, hogy múltunkat minduntalan átfestjük napi pártpolitikai érdekeknek megfelelően.

b) A résztvevő politikai kultúra kialakulásának legfőbb feltétele a demokratikus társadalmi berendezkedés intézményi s jogi garanciájának megteremtése, ill. megszilárdítása. Ennek során „fő feladat, nem csupán a demokrácia mint politikai érték intézményesítése, hanem emellett a diktatúra (diktatúrák) kialakulásának intézményes megakadályozása, a kizárólagos (személyi vagy szervezeti) hatalomgyakorlás kialakulásával szembeni”⁵ hatalmi garanciák biztosítása.

Ezzel kapcsolatban további két fontos feladat hangsúlyozandó. Egyfelől az, hogy a parlamenti pártoknak konszenzus alapján meg kellene állapodniuk a jelenlegi válságból való kivezető társadalmi-gazdasági program kidolgozása és gyakorlati megvalósítása céljából. Ennek során a nemzeti érdekek elsőbbséget kell, hogy élvezzenek a szűkebb értelemben vett pártérdekek felett. Másfelől, újra kellene gondolni az önkormányzatok működésének pénzügyi feltételeit ahhoz, hogy azok valóban betölthessék funkcióikat a helyi társadalom szintjén.

c) Szükséges a munkaadók és munkavállalók érdekeinek intézményes keretek közötti megjelenítése és védelme a társadalomban. A részvételi intézmények kialakulása és hatékony funkcionálása a paternalizmus legfontosabb ellenszere.

Politikai intézményrendszerünk leggyengébb láncszeme a munkavállalók érdekeinek védelme és képviselete. Az érdekvédelem szétesett: az MSZOSZ-ba tömörült hagyományos szakszervezetek már nem, az újonnan létrejötték pedig még nem képesek betölteni a munkahelytől az országos politikáig terjedő érdekvédelmi feladatokat. Ennek következtében érdekvédelmi vákuum keletkezett. A legnagyobb tagságot magába tömörítő országos szövetség, az MSZOSZ is válságban van, amelynek külső és belső okai egyaránt fellelhetők. Az MSZOSZ válságának külső okai többnyire ismertek, a belső okok között említhetők: működésének strukturális-funkcionális⁶ zavarai, a kádermunka anomáliái és a pénzügyi-vagyon problémák. Az MSZOSZ válságából történő kivezető utat az jelenthetné, ha a mesterségesen megalkotott vertikális strukturát alulról szerveződő horizontális strukturával váltánák fel. Ennek gyakorlati megvalósításában azonban a jelenlegi érdek- és hatalmi viszonyok reprezentáns képviselői nem érdekeltek.

d) A résztvevő típusú politikai kultúra kialakulásának és meghonosodásának nélkülözhetetlen feltétele a magyar társadalom gazdasági helyzetének jelentős javulása; a stabil életszínvonal és létbiztonság megteremtése, amely szorosan összefügg a szociálpolitika radikális megújításának szükségességével. E cél gyakorlati megvalósítása egyúttal azt is feltételezi, hogy a mai magyar társadalom munkakultúráját is a nyugat-európai színvonalra kell emelni.

3. Borúlátó mentalitás és megalapozatlan optimizmus

A borúlátó mentalitás okát a magyar történelemből következő negatív tapasztalatok gyakori ismétlődésében kell keresnünk, amelyek 1526-tól végigkísérik a nemzetet. Különösen jelentős ebből a szempontból a XX. századi történelmünk, amelyben egymást követték a nemzeti traumák. Ezek a negatív élmények sajátos politikai attitűddé transzformálódtak, amelynek lényege az, hogy „.... csináljuk, bár úgysem fog sikerülni.”

A borúlátó mentalitás és a megalapozatlan optimizmus a politikai kultúránkban együtt van jelen és váltakozva kerül előtérbe. Nem kizárják, hanem sokkal inkább feltételezik egymást, s mindkét mentalitás a reális lehetőségek nem kellő ismeretéből fakad. A magyar történelmet vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a nagy társadalmi konfliktusok előtt a megalapozatlan optimizmus, utána pedig a borúlátó mentalitás dominált.

Jól példázza az imént leírtakat a reformkornak utolsó harmadát eluraló túlzott optimista hangulat, majd a kiegyezést követő alaptalan borúlátó mentalitás. Széchenyi István - híres vitában - éppen azt veti Kossuth szemére a Kelet Népe számára írott röpiratában, hogy „a képzelet a gerjedelmek fegyverével dolgozik, a szívhez szól, nem az észhez.”

A reformkori szövegből az derül ki, hogy Széchenyi - sok más mellett - fél a Kossuth által keltett illúziók tömegessé válásának hatásától és az ezt követő forradalmasodástól.

A borúlátó mentalitás és a megalapozatlan optimizmus más nemzetek politikai kultúrájában is jelen van, de a legtöbbször ez a vonás általában nem válik dominánssá.

A megalapozatlan optimizmus egyszerre jelent egy önelégült, apologetikus nemzetképet a múltra vonatkozóan és egy, nem a realitásokból kiinduló, hamis optimizmusra épülő jövőképet. Mikszáth Kálmán is észrevette ezt a sajátos beállítódást és a dzsentri életforma sajátjaként írja le „A Noszty fiú esete Tóth Marival” című regényében. A „majd lesz valahogy”, a „volt már ennél rosszabb is és mégis kimásztunk belőle” és a „minden rosszban van valami jó” hamis bölcsességek mögött veszélyes magatartási formák húzódnak meg. Arra inspirálják megfogalmazóikat, hogy ne elemezzék tudatosan helyzetüket, ne foglalkozzanak az okokkal, és teljesen hiábavaló a lehetőségeket is számbavevő és a jövőre vonatkozó cselekvési stratégiák kidolgozása. Tehát éppen a tudatos és racionális cselekvés lehetőségétől

fosztják meg a társadalom nagy csoportját. Ezért ez a típusú optimizmus nemcsak alaptalan, hanem „szalmaláng” életű is.

A mai magyar társadalom politikai küzdelmeiben és közéletében megjelenik a megalapozatlan optimizmus attitűdje. Ennek egyik megnyilvánulása az, hogy nemcsak a politikailag képzetlen tömeg, hanem az értelmiség egy része is tolerálta és tolerálja egyes politikai pártoknak a jövőre vonatkozó megalapozatlan megnyilvánulásait, miszerint a rendszerváltás gyorsan megoldja az összes problémánkat. (Itt mindenek előtt a világ gazdasági rendszeren belül érvényesülő centrum-periféria viszony következményeinek tudatos elhallgatásáról van szó! Tudniillik a mai magyar gazdaság fejlettségi szintje, termelési kapacitása és lehetőségei alapján messze elmarad a centrumországokéhoz képest, vagyis a perifériához tartozik. A kérdés lényege az, hogy a centrumországok viszonylatában jelentkező elmaradásunk a közeljövőben csökkenni fog-e avagy a többi kelet-európai ország gazdaságával együtt tovább fog-e nőni és marginalizálódni? Ezért a társadalom jelentős csoportjaiban olyan túlzott elvárások kötődtek és kötődnek a rendszerváltás fogalmához és folyamatához - elsősorban az életszínvonal gyors javulása tekintetében - amelyek, ha nem teljesülnek, kiválthatják az ún. „bumeráng effektust”. Éppen emiatt az ország sorsa iránt felelősen gondolkodó erőknek már a választási kampány során arra kellett volna törekedni, hogy a lehetőségek számbavételével és nyilvánosságra hozásával a jövő nehézségeire készítsék fel a társadalmat. Mivel ezt csak kevés párt tette meg, féltő, hogy „időzített bombák” sokasága fog a jövőben „robbanni”. (Pl. kárpótlás, munkanélküliség növekedése, további rétegek elszegényedése, a vertikális mobilitás lehetőségének leszűkülése, a lakáskérdés piaci megoldása, a bérek alacsony szinten maradása, infláció stb.)

Intolerancia és vitakultúra

A politikai kultúra funkcionális rendszerében a szocializációs és részvételi funkcióval egyidőben fontos szerepet tölt be a kommunikatív funkció. Ez a funkció a modern társadalom érintkezési viszonyaiban, formáiban realizálódik, amely magában foglalja az egyes rétegek, csoportok, generációk vitakultúráját, együttműködési kultúráját, kompromisszumkészségét és toleranciáját.

A tolerancia hiánya - mint politikai kultúránk egyik sajátossága - rendkívüli módon jellemzi a magyar társadalom politikai folyamatát, így az érdekegyeztető fórumait is. A kompromisszumkészséget mint opportunitizmust visszamenően szokás volt elítélni. Ennek forrása a doktrinertípusú politikában, a diktatórikus hatalomgyakorlás természetében és a politikai szocializáció zavaraiiban lelhető fel. Mindezek következtében a politikai infantilizmus jelei is sűrűn megjelentek, ill. megjelennek politikai kultúránkban. Ennek legfőbb vonásai: a politikai sérelmek felemlegetése, azok aktualitása nélkül, a totális lejárata taktikája, a "mindent vagy semmit" alapállás vagy a személyeskedő érvelés stb. Politikai kultúránk eme vonásai napjainkban is megjelennek nemcsak a pártok küzdelmeiben, hanem az egyes pártokon belüli platformok, áramlatok között, továbbá a különböző értékeket képviselő szakszervezetek együttműködésében is. Különösen a sérelmek felemlegetésében van túltermelés még olyanok részéről is, akik pedig nem szenvedtek el retorziókat, sőt az előző rendszer haszonélvezői voltak. (Ezzel természetesen nem tagadhatjuk a valós sérelmek orvoslásának szükségességét!)

A tolerancia hiánya nemcsak a pártközi küzdelmeket jellemzi, hanem a pártokon belüli irányzatok harcát is.

Kezdődött ez a folyamat a volt „állampárt” szétesésével, ami bizonyos mértékig törvényszerűnek tekinthető. Ez a típusú törvényszerűség azonban már nem alkalmazható a szociáldemokraták három részre szakadására és a kiszáradás permanens beháborújára.

A mai magyar társadalom politikai kultúráját jellemző intolerancia alapvetően meghatározza vitakultúránk színvonalát is. Vitakultúránk alacsony színvonalának legfőbb oka az, hogy legújabbkori történelmünkben a nagy sorskérdések sohasem széles körű, nyílt és demokratikus vitákban dőltek el, hanem vagy a nagyhatalmi ambíciók megvalósulásának tárgyává váltak vagy egy szűk hatalmi elit kényszerítette akarata társadalmunkra úgy, hogy akár utólag is kikérte volna véleményünket. Viták legfeljebb csak az elit szűk csoportjai között voltak, de a tömegek szemében ezek mindig rejtve maradtak. Lényegi viták az elmúlt évtizedekben már csak azért sem alakulhattak ki országos szinten, mert nem jelenhettek meg valóságos politikai alternatívák sem. A látszatviták, ill. álviták pedig inkább eltávolították a

közélettől a tömegeket, mintsem aktivizálták volna. Közélet hiányában nem alakulhat ki fejlett vitakultúra.

A mai magyar társadalom vitakultúrájának leglényegesebb negatívumai a következőkben összegezhetők:

a) A pártviták alapjául nem annyira a programok különbözősége szolgál, mint inkább képviselőik hitelessége. Mivel a jövő „teendői” eléggé behatároltak, ezért e programok között fő kérdésekben csak árnyalatnyi különbségek vannak, azok is elsősorban a végrehajtás mikéntjében mutatkoznak meg. A viták alapvetően megragadtak a hitelesség alapját képező múltbeli tevékenység taglalásánál és gyakran személyeskedésbe csapnak át.

b) A mai magyar társadalom politikusainak többsége a racionális kompromisszumok keresése és megkötése helyett, igen gyakran az ellenfél totális lejáratására törekszik nem válogatva az eszközök között. Ilyen eszközök lehetnek: egyes kijelentések félremagyarázása, az ellenfél múltjából egyes epizódok kiragadása és hamis beállítás, származás felemlegetése, anyagi helyzet törvényességének megkérdőjelezése stb.

c) Vitatkozási módszerünkben mindig nagy jelentőséggel bírtak az érzelmi mozzanatok. Ezt bizonyítja az 1990 márciusában megtartott választás is, ahol a választók az egyes pártokra leadott voksaikat alapvetően érzelmi - indulati alapon tették meg. Az érzelmi alapon történő politizálás azonban nagy veszélyeket is hordoz magában, mivel az érzelmeket különböző célokra is fel lehet használni.

d) A különböző pártok részéről - főleg a választási küzdelmek során - gyakran elhangzottak felelőtlen ígéretések. A vitapartnerre való rálicitalás minden esetben a választási bázis növelését szolgálta. Természetesen ez a jelenség különböző esetekben a fejlett demokráciákat is jellemzi a választási kampányok időszakában, de ez különösen veszélyes Magyarország jelenlegi helyzetében, amikor az állampolgárok ezrei már elérték a tűrőképesség határát.

A mai magyar társadalom politikai kultúrájának imént bemutatott sajátosságai befolyásolják a munkaadók és a munkavállalók közötti konfliktusok

kezelésének módjait, eszközeit és technikáit is. Ugyanakkor a jelenlegi munkavállalói érdekvédelemről megállapítható, hogy ez az önszegélyező egylet és a szakszervezet közötti szinten van.

Ilyen körülmények között a kiutat a gazdasági modernizációhoz társuló munkavállalói részvételi intézményrendszer kiépítése és hatékony funkcionálása garantálhatná. Ez azt jelenti, hogy a munkavállalóknak biztosítani kell a részvételt, a rendelkezési jogok megosztását a munkahelyeken, az üzemekben, a vállalati szintű gazdasági döntésekben, az ágazati és nemzetgazdasági gazdaságpolitikában. Ennek során mindenképpen kritikailag adaptálva hasznosíthatók lehetnének a németországi részvételi intézményrendszer fejlődéstörténetének és jelenlegi működési mechanizmusának tapasztalatai

Végezetül megállapítható, hogy ennek az intézményrendszernek a kiépítése és hatékony funkcionálása csak abban az esetben lehetséges, ha annak kidolgozásában és politikai felvállalásában valamennyi parlamenti párt, szakszervezeti konföderáció és a kormány együttesen vesz részt.

Jegyzetek:

- 1) Egyenlőtlen helyzetek, Kossuth Kiadó, 1988. 100.o.
- 2) Pye L. W.: Asia Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority. The Belknap Press, Cambridge (Mass.) London, 1985. p.21-22.
- 3) Jerzy Topolski: Lengyelország története. Gondolat, Budapest, 1989.
- 4) Kulcsár Kálmán: Politika és jogszociológia. Kossuth Kiadó, 1987. 339.o.
- 5) Bihari Mihály: Demokratikus reformok és politikai értékek. Budapest, ELTE ÁJK. 1989. 247.o.
- 6) Lásd bővebben: Szegő Andrea: A magyar szakszervezeti mozgalom helyzete. Budapest, 1991 február
- 7) Szabad György: Kossuth politikai pályája. Budapest, Kossuth Kiadó, 1977. 54.o.
- 8) Lásd bővebben: Csepeli György: Magyar neurózis. Társadalomkutatás. 1985. 2.sz. 60-63.o.
- 9) Bihari Mihály: Politikai kultúra és társadalmi reformok. Társadalomkutatás. 1985. 2.sz.54.o.
- 10) Lásd bővebben: Lakatos Gyula - Német István: Munkásrészvétel a vállalati felügyelőtanácsban.(Intézményesített osztályharc az NSZK-ban).Népszava, 1986.

A hosszutávú gazdasági ciklusok

A hosszú hullámok a közgazdaságtan szfinx-talányai napjainkig. Sokan még a létüket is cáfolják, mások, mint pl. a pécsi Sipos Béla, a "szocialista" vilárendszer bukását is Kondratyev ciklusaira vezetik vissza. Nevezetesen arra, hogy társadalomátalakítási kísérletekre e ciklus leszálló ágában került sor, tehát eleve kudarcra voltak ítélve.

A félévszázados Kondratyev ciklusok léte bizonyítottnak tekinthető, elegendő számú és mélységű statisztikai feldolgozás igazolja. Azonban ellentmondás fedezhető fel a ciklusok interpretálása és a valós történelmi folyamatok között. Nevezetesen, hogy a leszálló ágak időtartama alatt csökkent ugyan egy sor stratégiai fontosságú cikk egy főre jutó termelésének növekedési üteme, azonban éppen ezekben a korszakokban bontakozott ki az emberiség nagy technikai-technológiai megújulása. Pl. Henry Kissinger mutatott rá doktori disszertációjában arra, hogy 1816-1848 között korántsem a Szentszövetség reakciós Európájának, a feudális tespedésnek a korszaka zajlott, hanem ekkor bontakozott ki Európa nyugati felének grandiózus iramú kapitalizációja.

A Kondratyev ciklus 1873-1895 között is leszálló ágat jelez, ám ekkor megy végbe éppenséggel a nagy, komplex technikai-technológiai forradalom a fejlett régiókban.

Az ellentmondás feloldható, ha figyelembe vesszük a strukturális változásokat, amelyek éppen az ilyen "leszálló ágakban" mennek végbe. Így nem félévszázados, hanem kb. egy évszázados ciklusokat tudunk kimutatni, amelyek fontos eleme, egy kvázilineáris és egy csökkenő hozadéki szakasz. A strukturális változásnak a csökkenő hozadéki szakasz elején kell beindulnia, mintegy előkészítve a következő ciklus felszálló, növekvő hozadéku ágát.

A strukturális változások matematizálásával idáig nem sokat foglalkozott a közgazdaságtudomány. Ezek a változások kvantifikálhatók a tenzorkalkulus apparátusával. A metodika lehetőséget teremt arra, hogy megvizsgáljuk: a gazdasági növekedés szempontjából leszálló ágak tekinthető időszakban végbementek-e a szükséges szerkezeti változások az adott ország, vagy régió gazdaságában, vagy sem. Ha ezek a változások kimutathatók, akkor nem

oeszélhetünk leszálló ágról, ellenkezőleg, dinamikus fejlődésként kell értékelnünk ezt az időszakot.

Az ún. szocialista országokban éppen ez a strukturális átrendeződés maradt el a csökkenő hozadék fázisába érve, ezért ezek az országok egy tényleges Kondratyev ciklust futottak be, valós leszálló ággal, amelyben az adott struktúra megőrzése mellett igyekeztek tovább dinamizálni a gazdaságot, kimerítve ezzel a társadalom erőforrásait.

Az adott termelési struktúra kifeszíti a gazdaság állapotterét, amelyben a mozgások fizikai terek analógiájára modellezhetők.

A hosszutávú gazdasági ciklusok

Ciklusok a gazdaságban

A természetben, a fizikai, kémiai és biológiai szinten egyaránt számtalan ciklust ismerünk. A nappal és az éjszaka, az évszakok váltakozása, az egyedi élet ciklusa, a naptevékenység 11 éves periódusai a legismertebbek. Arnold Toynbee szerint a társadalmak is nagy fejlődési ciklusokon mentek keresztül, így emelkednek ki a különféle "kulturkörök" és süllyednek el.

A gazdaság, mint a társadalom alrendszere szintén ismeri a periodicitást. De minden termelőtevékenységnek is megvannak a maga ciklusai, mint ahogy a vállalat fejlődésének is.

Az ókori Egyiptomban a Nílus évenkénti áradása, hosszabb távon a Biblia által is leírt hét szűk, hét bő esztendő váltakozása. Kínában évezredek át minden nemzedék átélt 3-5 komoly éhínséget.

A kapitalizmus is életre hívta saját újratermelési ciklusait, a Marx által is vizsgált túltermelési válságokat, amelyek vastörvényszerűséggel követték egymást 7-10 évenként, egészen a II. világháborúig. Sokan a kapitalizmus klasszikus túltermelési válságciklusait kapcsolatba hozták a 11 éves napfolt-maximumokkal.

Braudel 350-400 éves hosszú periódusokat mutatott ki, mások találtak, vagy találni véltek egyévszázados ciklusokat Európában. A hosszabb távú gazdasági periódusok vizsgálatában kétségtelenül a tragikus sorsú szovjet közgazdász, Kondratyev hatolt a legmélyebbre. A híres Kondratyev-ciklusok megközelítően fél évszázadosak, van egy 25-30 éves felszálló águk, és egy 20-25 éves leszálló águk.

A Kondratyev-ciklusok

Sokan és sokáig tagadták Kondratyev elméletének valóság tartalmát, azonban az utóbbi idők kutatásai, mint pl. a magyar Sipos Béla nagyszámú statisztikai adatfeldolgozása egyértelműen igazolták a ciklusok létét. A különféle országok, régiók egy főre eső acél-, cement-, stb. termelése, vagy az olyan aggregált, monaterizált mutatók, mint a GDP, GNP, nemzeti jövedelem görbéi látványosan manifesztálnak egy felszálló ágat, majd a termelés ütemének megtörését és lelassulását.

Sipos Béla rámutatott arra (lásd: Tervgazdasági Fórum, 1989/4), hogy az ún. "szocialista" társadalmak gazdasági megszilárdulása éppen a nagy, világméretű Kondratyev-ciklus leszálló ágára esett, ezért már ez is determinálta bukásukat. Itt csak az a kérdés, hogy a nyugati tőkés országokat is érintette a leszálló ág minden negatívuma, ám ők mégis túl tudták élni.

Nézzük a Kondratyev ciklusokat részletesen!

I. ciklus: 1789-1848.	emelkedés: 1789-1815, hanyatlás: 1816-1848.
II. ciklus: 1849-1945.	emelkedés: 1848-1872, hanyatlás: 1873-1895.
III. ciklus: 1896-1945.	emelkedés: 1896-1928, hanyatlás: 1929-1945.
IV. ciklus: 1946-1973.	emelkedés: 1946-1973, hanyatlás: 1974-

Láthatjuk, hogy a Szovjetunió első két ötéves terve (1928-1937) éppen a leszálló ágra esik, majd belefut a II. világháborúba, az európai szocialista országok és a Szovjetunió az intenzív gazdaságfejlesztési korszakba éppen a következő ciklus leszálló ágának kezdetén érkeznek, az 1970-es évek elején.

Mégegyszer hangsúlyozom, hogy a Kondratyev-periódusok létezését magam bizonyítottan tekintem. A problémát csupán a statisztikai adatok mögött feltáruló törvényszerűség magyarázatában látom. Ugyan miből indul ki Kondratyev? A termelőerők és a termelési viszonyok állítólagos harmóniájának engelsi törvényeiből. Ez a "törvény" azt mondja ki, hogy a termelőerők spontán, permanens módon fejlődnek, míg a termelési viszonyok csupán szakaszosan, ugrásokon keresztül. A termelőerők maguk mögött hagyják a termelési viszonyokat, megbomlik az összhang, az elavult termelési

viszonyok gátjává válnak a fejlődésnek, ekkor forradalmi helyzet alakul ki, az elnyomott osztályok már nem tudnak a régi módon élni, az uralkodó osztályok nem tudnak a régi módon uralkodni, bekövetkezik a társadalmi forradalom, új termelési viszonyok alakulnak ki, helyreáll az összhang, az új viszonyok egy darabig megfelelő keretet biztosítanak a termelési erők fejlődése számára.

Ezt a "törvényt" sokan tévesen Marxnak tulajdonítják, holott ő a Grundrisse: "A tőkés termelést megelőző formák" c. fejezetében éppen ellentétes nézeteket fejt ki. Nevezetesen, hogy az emberi társadalom "természetes" létezési módja a stagnálás, és a fejlődést mindig valamilyen különös kényszerítő komponensek megjelenése indítja el. Engelsnek írt egyik levelében úgy fogalmaz, hogy nem az ázsiai stagnálást kell magyarázni, mert annak nincs különös oka, az természetes, hanem az európai fejlődést.

Valójában a "harmónia törvény" elsőként Engels, "A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. könyvében jelenik meg először az ún. ötformációs fejlődési sémához (ősközösségi, rabszolgatartó, kapitalista, szocialista és kommunista társadalom) kapcsolva, ám itt sem univerzális, minden társadalomra külön-külön is érvényes törvényként megfogalmazva, hanem csupán Európára, mint egészre. Engels tehát azt sem állítja, hogy Európa minden társadalma végigment volna az ötformációs sémán, és hogy mindeütt, mindig érvényesült a harmónia törvény, hanem azt, hogy Európa egészére igaz volt. Marx viszont sehol sem fejtette ki az ötformációs sémát, amelybe be sem illett az ázsiai formációról vallott felfogása. (Ld. Grundrisse!) Az ötformációs sémát, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó "harmónia törvényt" valójában Sztálin udvari történésze, Sztruve dolgozza ki, erősen vulgarizálva Engelst, és velejéig meghamisítva Marxt.

A Kondratyev-ciklusok kezdő és végpontjai, a periódusokon belül a felszálló és leszálló ágak kezdő és végpontjai jól láthatóan a nagy politikai, vagy világgazdasági fordulópontokhoz kötődnek. Kondratyev szerint a felszálló ágban a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők fejlődésével, míg a leszálló ágban megbomlik ez az összhang. Az első ciklus felszálló ága pl. a Nagy Francia Forradalommal kezdődik és a Waterloo-val végződik, míg a leszálló ág az ellenforradalmi Szent Szövetség korszaka.

A második periódus az 1848-as forradalmakkal indul, amelyek utat nyitnak a fejlődésnek, a leszálló ág pedig a klasszikus, szabadversenyos kapitalizmus válsága.

A harmadik periódus felszálló ága a monopolkapitalizmus világméretű kialakulása, leszálló ág pedig e formának a válsága.

A negyedik periódusban a felszálló ág az állammonopol-kapitalizmus uralkodóvá válása, vagyis a keynes-i forradalom, amelynek tartalékai az 1970-es évek elejére merülnek ki. Ma tehát a világméretű leszálló ág valamely szakaszán vagyunk Kondratyev követői és magyarázói szerint.

A Kondratyev periódusok leszálló ága persze sohasem abszolút visszaesést jelent, hanem csupán a fejlődés trendjének megtörését, döntően a gazdasági növekedés lelassulását. A felszálló ágban is vannak ugyanakkor klasszikus válságok, csak ott ezek pusztító hatása gyengébb, míg a leszálló ágban ezek a válságok sokkal mélyebb intenzitásúak.

Ellentmondások a Kondratyev ciklusok és a történelmi tények között

Henry Kissinger, volt amerikai külügyminiszter, doktori disszertációjában rámutat, hogy a Szent Szövetség korszaka (1815-1848) korántsem volt valamiféle feudális reakció korszaka, ellenkezőleg, a politikai stabilitás lehetővé tett Nyugat-Európában egy nagyarányú kapitalizációs fejlődést. Ezekben az évtizedekben lépi át a La-Manche csatornát nagy tömegben a gőzgép, forradalmasítja a közlekedést a gőzmozdony, a gőzhajó és a portalanított makadámút, terjed el a mezőgazdaságban angol minta nyomán a vetésforgó ("norfolki négyes"), bontakozik ki a farmergazdálkodás, vezetik be az általános oktatást, fejlődik robbanásszerűen a közegészségügy, stb. Vagyis egyáltalán nem látunk itt "leszálló" ágot.

Ugyanez a helyzet a második Kondratyev ciklus leszálló ágában is. 1873-1895 között bontakozik ki az ipari forradalom utáni második nagy ugrás, a komplex technikai-technológiai forradalom. Belső égésű motor, a vegyipar kezdetei, a nagyvárosi infrastruktúra rohamos ütemű fejlődése (gondoljunk csak Budapestre), kép- és hangrögzítés, hűtőhajók az óceánokon, a vasút rohamos elterjedése. Ez az Edisonok kora, a "self made man" kora, valóságos gründolási láz söpör végig a kontinensen, főleg Észak-Amerikán és Európán.

Nem tagadom, hogy nagyon sok fontos termék termelésének trendjei megtörnek ebben az időszakban, csökken a vas- és acél, a szén-, stb. termelés növekedési üteme, főleg egy főre vetítve. Csakhogy emögött grandiózus strukturális változások húzódnak meg, amelyeket a trendgörbék nem tudnak megragadni.

1973 után sem beszélhetünk hanyatlásról, vagy "leszálló" ágról, hiszen egy nagy strukturális válság ma még felmérhetetlen jelentőségű korszakváltást indított el, a világ megkezdte az áttérést az olcsó nyersanyagra és energiára alapozott növekedési pályáról a brainre, a kreativitásra, a tudásra alapozott fejlődési pályára. Az egy főre jutó termelés görbéi látványosan megtörnek, ám a mélyben elképesztő mértékű strukturális átrendeződés megy végbe. A struktúraváltás a fejlődés döntő tényezőjévé vált. Átléptünk a tudományos-technikai forradalom által vezérelt fejlődés korszakába.

A gazdaság fejlődésének korszakai, mint hosszutávú ciklusok

A gazdasági korszakokat a jellemző technostruktúra és a neki adekvát társadalmi-gazdasági viszonyrendszer alapján különböztetjük meg egymástól. A technostruktúrán belül ki kell mindig emelni a fő termelési tényezőt, amely meghatározza a korszakot.

A kapitalizmus kialakulásától kezdve négy nagy ciklus mutatható ki véleményem szerint, mégpedig nagyjából 100-100 éves hullámhosszal. Ezek a következők:

I. ciklus: 1680-1780. A kapitalizmus manufaktúra korszaka. Angliában egy évszázaddal korábban kezdődik, de én az európai kontinenst veszem alapul. A korai manufaktúra korszakot nem veszem számításba (Németalföld és Itália), hiszen ezek inkább térbeli és időbeli enklávék voltak, semmint fejlődést meghatározó képződmények. A fő termelési tényező az eleven emberi munkaerő. Az eszköz, a szerszám csak a kéz meghosszabbítása. A háztartás és a termelés elválása. Szabadverseny.

II. ciklus: 1780-1880. Ipari forradalom, gőzgépkorszak. A fő termelési tényező már a gőz ereje, de a termelés bővítése a munkaerőtartalékok extenzív bevonásán alapul. A gőzgép hatékonysága az őt kiszolgáló fizikai munkások számától, munkájuk intenzitásától függ. Szabadversenyos kapitalizmus.

III. ciklus: 1880-1980. Komplex technikai-technológiai forradalom. Összetevőiről már volt szó. A fő termelési tényező a technika, amelynek az eleven emberi munka csak függeléke. (Chaplin: Modern idők.) Monopolkapitalizmus, majd állammonopolkapitalizmus. Erőteljes tőkekoncentráció és koncentráció. Az olcsó nyersanyag és energia, a pazarló technológiák korszaka.

IV. ciklus: 1980- A tudományos-technikai forradalom által vezérelt korszak. A legfőbb termelési tényező a brain, a kreativitás, a tudás. Vége az olcsó nyersanyag és energia korszakának. Grandiózus struktúraváltás, a fehérköpenyes ipar felváltja a gyárkéményes ipart. Megfordul a korábbi tendencia és beindul a tőkecentralizáció folyamata. A tőke "szétkenődik" a társadalomban különböző csatornákon (részvény, lakossági megtakarítások, társadalombiztosítási intézetek, hitelmechanizmus, stb.). Általános politikai demokratizálódás, a hatalom négyes megosztásának megszilárdulása (törvényhozói, végrehajtói, bírói hatalom és független tömegkommunikáció). A hagyományos jobboldal-baloldal képlet felbomlása. Az elidegenedési tendencia megfordulása: kialakulnak az új mikroközösségek, az archaikus közösségek pótlására.

Nézzük az egyes ciklusok felszálló és leszálló ágait!

I. ciklus. Felszálló ág: 1680-1740. A manufaktúrák rohamos elterjedése, nagytömegű munkaerő bevonása.

Leszálló ág: 1740-1780. Szűk keresztmetszetek alakulnak ki, az adott fejlődési-növekedési pálya lehetőségei, tartalékai kimerülnek. A termelés bővítésének korlátja az emberi fizikai munkavégző képesség végeessége. Az egy főre jutó termelés növekedési üteme lassul.

II. ciklus: Felszálló ág: 1780-1850. A gőzgép meghódítja a fejlett régiókat, valamint a különböző termelő ágazatokat.

Leszálló ág: 1850-1880. A gőz erejében lévő tartalékok kimerülnek. A gőzgépet kiszolgáló fizikai munkás biológiai korlátai behatárolják a gép teljesítményét. A gépek számának, vagy méretének növelése fizikai és egyéb korlátokba ütközik.

III. ciklus. Felszálló ág: 1880-1970. A felszálló ágat két világháború megakasztja, ám időben el is nyújtja. A termelés bővítésének fő eszköze a termelékenység fokozása, vagyis az intenzív gazdaságfejlődési korszakról van szó. A technika játssza a fő szerepet, a termelékenység gyorsan növekszik.

Leszálló ág: 1970-1980. Mindössze 10 évig tartó, ám rendkívül intenzív strukturális válság, amely radikális korszakváltásba viszi, löki át a nyugati civilizációt. Válságba került a tömegtermelés végtelen fokozása, az olcsó nyersanyagra és energiára; a rövid távú szemléletre (short term) alapozott növekedési pálya.

IV. ciklus Felszálló ág: 1980-

A fejlődési trend

Láthatjuk, hogy a Kondratyev-ciklussal ellentétben nem leszálló ágban vagyunk, hanem egy felszálló ág kezdetén. Amit idáig kifejtettem, az a fejlett nyugati centrumországok régiójára igaz; Kelet-Európa, a Szovjetúnió és a harmadik világ nagy része ettől eltérő utat jár be, amire később még visszatérünk.

A ciklus általános jellemzői a következők. Nézzük először az 1. ábrát, amely valamennyi eddigi évszázados periódust tartalmazza. Jól látható, hogy van egy felszálló ág, amely leginkább az exponenciális görbére emlékeztet, azután egy inflexiós pontnál a görbe megtörik és következik a lassuló szakasz, a leszálló ág.

Hangsúlyozom azonban, hogy ez az évszázados trend nem helyezi hatályaon kívül a félévszázados Kondratyev-ciklust, az mintegy ráépül az évszázados trendre. (Ld. szaggatott vonal!) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Kondratyev-ciklus egy finomabb idősoros felbontás eredménye. Ilyen évszázados trendet, amelyre ráépíthető a félévszázados Kondratyev-ciklus, már mások is kimutatták, ez tehát nem új.

Nézzük most a mélyebb törvényszerűségeket! A 2. ábrán egy ciklust ábrázoltam az évszázados trendből és a hagyományos termelési függvények jól bevált matematikai apparátusával fogom vizsgálni. Az időtengelyt most a társadalom ráfordításainak alakulásával helyettesítjük, ezáltal válik lehetségessé ez a vizsgálat. Itt a bruttó ráfordításokról van szó, amelyek az idővel párhuzamosan növekednek normális körülmények között.

Amikor egy új korszak kezdetén vagyunk, akkor kialakult, vagy kialakulóban van egy hosszú távra szóló technostruktúra, illetve általában egy stabil gazdasági-társadalmi struktúra. A társadalom egy új fejlődési pályára állt rá, amelyre meghatározott erőforrások felhasználása a jellemző, s most a kezdet kezdetén ezek az erőforrások korlátlanul állnak rendelkezésre. Pl. az

ipari forradalom kezdetén a szén és az eleven emberi munkaerő. A társadalmi ráfordításokra vonatkozó termelési rugalmasság össztársadalmi szinten egy-nél nagyobb, a társadalom a növekvő hozadék szférájában van. Ahol a termelési rugalmasság eggyel egyenlő, ott vagyunk az optimumban. Az adott technostruktúra itt "adja le" a legkisebb ráfordításra a legnagyobb teljesítményt. E pontban lesz egyenlő az átlagtermelékenység a határtermelékenységgel. Ezután az adott technostruktúra tartalékai kimerülnek, a gazdaság makroszerkezete elavul, elöregszik. A termelési rugalmasság egynél kisebb, a háttérráfordítások hatékonysága romlik és alatta van az átlagráfordítások hatékonyságának. Ha a társadalom az adott gazdaságszerkezetet továbbra is fönntartja, nem változtatja meg, tovább próbálja ezt a szerkezetet dinamizálni, akkor a társadalom kimeríti önnön erőforrásait, görcsös erőfeszítései ellenére súlyos válságba jut, s legvégül bekövetkezik a gazdasági összeomlás. Érzékelhetővé válik a "mókuserék" szindróma, vagyis hiába növeli a társadalom az erőfeszítéseit a végsőkig, ez csak arra elegendő, hogy ideig-óráig egy helyben járjon. (Gondoljunk a magyar gazdaságra az elmúlt évtizedekben!)

Egyetlen megoldás marad ilyenkor: radikális makrostruktúra váltás. A manufaktúráról át kell térni a gőzgépre, a gőzgépről a robbanómotorra, a villamosenergiára, stb., vagyis általában a technikára, s legvégül, mint alapvető termelési tényezőre, a brainre, a kreativitásra, az 1970-es évektől.

Mire nem alkalmasak a trendek?

Mind a Kondratyev-ciklusok, mind a 100 éves ciklusok léteznek, mégis tévútra visznek bennünket. A trendszámítás /legkisebb négyzetek módszere/ ugyanis a termelés növekedését, illetve a gazdaság általános teljesítményének (GDP, GNP, nemzeti jövedelem) növekedését tudja megragadni, ám a nagy strukturális változások érzékelésére, mérésére alkalmatlan. Márpedig minden nagy gazdasági korszakváltás lényege a radikális makrostruktúra váltás, amelynek során egész ágazatok, nagy hagyományú szakmák, termelési technológiák, stb. halnak el, mások karcsúsodnak, összezsugorodnak. Éppen így szabadulnak fel az új fejlődési pályára való ráálláshoz szükséges erőforrások. Vagyis bizonyos időszakokban a termelés visszaesése, a gazdaság zsgorodása, vagy bizonyos termékek termelésének megszűnése kifejezetten kívánatos, miközben a statisztikák, a trendek ilyen esetben "visszaesést", "kri-

zist”, „a gazdaság hanyatlását” regisztrálják. Pl. az Egyesült Királyság GDP-je 1988-ban nem érte el az 1978. évi szintet. S közben, ezen egy évtized alatt a szigetország kilábalta a válságból és visszaküzdötte magát Európa élenjáró gazdasági hatalmainak sorába. Jelentősen csökkent az acél,- a nyersvas,- a szén,- stb. termelés, s mindez a statisztikában mint a GDP-t csökkentő tényező szerepelt. Csakhogy közben kifejlődött a brit mikroelektronikai ipar, Skócia legfőbb exportcikke a számítógép lett, vagyis a társadalmi output struktúrája jelentősen átalakult.

Belgiumban a struktúraváltás időszakában, az 1970-es és 80-as évek fordulóján 30 %-kal zsugorodott a gazdaság, amit csak nálunk értelmeztek „visszaesésként”, ők nagyon jól tudták, hogy ez fejlődés, mert a gazdaságtalan, vagy az alacsony hatékonyságú, konzervatív, nyersanyag- és energiafálgó szektor halt el. Pl. leépítették a közismeren magas termelékenységű belga szénbányászatot.

Mindezt a trendek nem képesek érzékelni, így tévútra visznek bennünket. A Kondratyev-ciklusok „leszálló ágat” jeleznek akkor, amikor grandiózus struktúrális változások mennek végbe a világgazdaságban, vagyis fejlődés bontakozik ki, mint pl. 1873-1895 között.

Struktúrális változások mérése tenzoranalízissel

A trendszámítás alkalmatlan a struktúrális változások regisztrálására, ezért új matematikai apparátust kell keresnünk. Az elméleti fizikában használatos tenzorkalkulus alkalmas erre a feladatra. Alapfogalmak:

Legyen A_{ijkl} negyedrendű ötöstenzor az output megoszlás tenzora, ahol $i=1,2,3,4,5$; $j=1,2,3,4,5$; $k=1,2,3,4,5$; $l=1,2,3,4,5$.

$i=1$ termelt termék jellege

$i=1$. *Anakrosztikus termék.* Valamely előző gazdaságfejlődési korszakban (évszázados ciklusban) jellemző termék, amely mostanra értelmét veszítette. Pl. faekegyártás, vagy kézi hajtású rokka az I. ciklusban (a manufaktúra korban, 1680-1780). Manufaktúrális selyemszövőszék a II. ciklusban (az ipari forradalom korában, 1780-1880). Gőzgépgyártás a III. ciklusban. Pl. Magyarországon 1959-ben még gyártottak gőzmozdonyt. (Kandó Kálmán hazájában!) Esetleg elektroncsöves számítógép 1990-ben.

$i=2$. *Konzervatív termék.* Az előző korszakban (ciklusban) meghatározó, de ma már a fejlődés szempontjából nem meghatározó, marginális jellegű ter-

mék, amelyre azonban szükség van. Pl. az élelmiszertermelés az I. ciklustól kezdve. Mezőgazdasági nyersanyagtermelés ipari célra a II. ciklustól kezdve. Szén,- acél,- és nyersvastermelés a III. ciklustól kezdve. Általában a nyersanyag- és alapanyagtermelés, valamint az energielőállítás a IV. ciklusban (1980-tól kezdve).

i=3. Bázis termék. Az adott korszakban ennek termelése a gazdaság bázisa, de a fejlődés szempontjából mégsem meghatározó. Pl. az I. ciklusban (manufaktúra korszak) a mezőgazdasági nyersanyagtermelés az ipar részére. A II. ciklusban szén,- nyersvas,- és acéltermelés. Általában a nyers- és alapanyag, valamint energiatermelés a III. ciklusban. (Az olcsó nyersanyagra és energiára alapozott fejlődési pálya.) A IV. ciklusban az infrastruktúra. (Az információgyűjtés,- feldolgozás- és továbbítás, valamint a közlekedés, az oktatás infrastruktúrája a fejlődés alapvető előfeltétele és bázisa!)

i=4. Húzó termék, húzó ágazat. Az adott ciklusban a fejlődést meghatározó, a többi ágazat számára piacot és fejlesztési impulzust indukáló termék termelése. Pl. a II. ciklusban a gőzgépgyártás, a III-IV. ciklusban a személygépkocsi gyártás.

i=5. Csúcstermék. A fejlettséget meghatározó termék. Pl. az I. ciklusban a Jacquard-szövőgép, vagy a "fonó Jenny", a II. ciklusban a gőzmozdony, gőzhajó, a III. ciklusban az elektronika termékei, a műanyagok, a repülőgép, atomerőmű, stb. A IV. ciklusban a mikroelektronika, a számítástechnika, a biotechnológia, a finomvegyipar termékei.

j=a technológia jellege

j=1. Elavult, anakrosztikus. Céhes kézművesipar a manufaktúra korban. Manufaktúra a II. ciklusban. Gőzmalom a III. ciklusban. Siemens-Martin kemencék Magyarországon, 1990-ben! Továbbfejlesztésre alkalmatlan, fel kell számolni!

j=2. Átlagtól elmaradó, de továbbfejlesztésre alkalmas. Ide tartozik 1990-ben a magyar ipar jelentős része.

j=3. Átlagszínvonalú technológia. A 24 OECD ország átlaga. A magyar ipar számára elérendő cél jelenleg.

j=4. Modern színvonal. A legfejlettebb 4-5 ország átlagos színvonala. USA, Japán, Svájc, Németország nyugati fele.

j=5. Csúcstechnológia. A legfejlettebb országok csúcsszinten álló üzemének szintje. Az adott korszakban már a következő korszakot jelentő technológia.

Pl. 1991-ben a teljesen automatizált üzemek.

Nagyon fontos a termék és a technológia megkülönböztetése! Konzervatív terméket (pl. hengerelt acélt) is lehet csúcstechnológiával előállítani. Fordítva is igaz: pl. a csúcsterméknek számító szovjet MIG-29-es repülőgépek előállítását hagyományos módszerekkel.

k= a tevékenység pillanatnyi eredményessége.

k=1. Veszteséges termelés.

k=2. Közel nullszaldós.

k=3. Átlag alatti nyereséget hozó. Maximum a banki kamatlábat éri el az eszközarányos nyereség.

k=4. Átlagos nyereséget hozó. Az eszközarányos nyereség meghaladja a banki kamatlábat.

k=5. Extraprofitot hozó nyereség. Itt minden nemzetközi összehasonlításban értendő! Az "átlagos" nyereség a 24 OECD ország átlaga.

l= a hosszú távú piaci kilátások alapján.

l=1. Dekonjunktúrában van. A termék értékesíthetetlen, vagy csak jelentős veszteséggel értékesíthető hosszabb távon. A ráfordítás meghaladja az elérhető árat. Túltermelés jellemző.

l=2. Értékesítési nehézségek hosszú távon. A piac megtartása bizonytalan.

l=3. Közepes értékesítési lehetőségek hosszú távon. Átlagprofit körüli nyereség realizálható. Kemény piaci verseny, de a piac megtartható. Tartósan kínálati piac.

l=4. Konjunktúrális termék, korlátlan értékesítési lehetőségek, tartósan extraprofit realizálható.

Nyilvánvaló, hogy az i, j, k, l között szoros összefüggés van. Nehezen képzelhető el pl. az A_{1155} , vagy az A_{ij51} kombináció. Az A_{ijkl} elem az adott termék részarányát képviseli a GDP-ből. A definícióból következően

$$O=A_{ijkl}=1, \text{ illetve } \sum_{i=1}^5 \sum_{j=1}^5 \sum_{k=1}^5 \sum_{l=1}^5 A_{ijkl}=1.$$

Ideális állapotnak természetesen az $A_{ijkl}=1$, ha $i=j=k=l=5$ eset tekinthető, de ez fizikai képtelenség. Egy ilyen társadalomban csak csúcsterméket gyártanak csúcshívonalon, extraprofitot realizálva. Itt nincs nyersanyagtermelés, de élelmiszertermelés sem. Japán áll ma ehhez a legközelebb talán.

Miután A_{ijkl} -t úgy definiáltuk, hogy az output megoszlása tenzora. Itt most a lényeg az, hogy A_{ijkl} kifeszíti a gazdasági hatékonyság terét. Ez egy ötdimenziós tér, amelynek tulajdonságait vizsgáljuk a következőkben.

Nemcsak ennek a térnek a pillanatnyi statikus állapota érdekel bennünket, hanem változása, illetve változásának iránya és intenzitása. Vegyük A_{ijkl} időderiváltját:

$$\frac{\partial A_{ijkl}}{\partial t}$$

Akkor tekinthetjük egészségesnek, fejlődésben lévőnek a gazdaságot, ha ez a derivált negatív, ha $i < 3$, és/vagy $j < 3$, és/vagy $k < 3$, és/vagy $l < 3$, és/vagy $1 < 3$, és/vagy $1 < 3$, pozitív, ha $i > 3$ és $j > 3$ és $k > 3$ és $l > 3$, illetve zérus, ha $i = 3$, és/vagy $j = 3$, és/vagy $k = 3$, és/vagy $l = 3$.

A gazdaság pillanatnyi állapota

A_{ijkl} alapján megmondhatjuk, hogy a gazdaság milyen helyzetben van a vizsgálat időpontjában. Ezáltal meg tudjuk mondani, hogy milyen irányba kell elmozdulnia.

A pillanatnyi struktúra alapján a gazdaság lehet:

1. Anakronisztikus, ha $\sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 \sum_{k=1}^2 \sum_{l=1}^2 A_{ijkl} > 0,5$

2. Konzervatív, ha $\sum_{i=1}^3 \sum_{j=1}^3 \sum_{k=1}^3 \sum_{l=1}^3 A_{ijkl} > 0,5$, de ezen belül

$$\sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 \sum_{k=1}^2 \sum_{l=1}^2 A_{ijkl} < 0,25.$$

3. Átlagos színvonalú, ha $\sum_{i=1}^4 \sum_{j=1}^4 \sum_{k=1}^4 \sum_{l=1}^4 A_{ijkl} > 0,5$ valamint

$$\sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 \sum_{k=1}^2 \sum_{l=1}^2 A_{ijkl} < 0,25 \quad \sum_{i=4}^5 \sum_{j=4}^5 \sum_{k=4}^5 \sum_{l=4}^5 A_{ijkl} < 0,25.$$

$$A_{ijkl} < 0,25.$$

4. Modern, ha $\sum_{i=3}^5 \sum_{j=3}^5 \sum_{k=3}^5 \sum_{l=3}^5 A_{ijkl} > 0,75$, de ezen belül

$$\sum_{i=3}^4 \sum_{j=3}^4 \sum_{k=3}^4 \sum_{l=3}^4 A_{ijkl} > 0,5, \quad \text{és} \quad \sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 \sum_{k=1}^2 \sum_{l=1}^2 A_{ijkl} < 0,25.$$

$$A_{ijkl} < 0,25.$$

$$5. \text{ Csúcsszinten álló gazdaság, ha } \sum_{i=3}^5 \sum_{j=3}^5 \sum_{k=3}^5 \sum_{l=3}^5 A_{ijkl} > 0,75,$$

$$\text{de ezen belül } \sum_{i=4}^5 \sum_{j=4}^5 \sum_{k=4}^5 \sum_{l=4}^5 A_{ijkl} > 0,5, \text{ valamint ezen belül}$$

$$A_{5555} : 0,25,$$

$$\text{és } \sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 \sum_{k=1}^2 \sum_{l=1}^2 A_{ijkl} < 0,25.$$

i, j és k, l multikollinearítása

Érzelkelhető, hogy az i, j páros a makroszerkezettel, míg a k, l páros a vállalati szintű termékszerkezettel kapcsolatos. Hosszú távon i, j páros meghatározza a k, l párost. Más szóval: amilyen egy országban az ágazati szintű makroszerkezet, olyan a vállalati szintű termékszerkezet fő vonalakban. Pl., ha egy országban meghatározóak a konzervatív és az anakrosztikus tevékenységek, egészen bizonyos, hogy a pillanatnyi gazdaságosság és a hosszú távú konjunktúrális kilátások is rosszak. Egyes termékek esetében lehetnek kivételek (szabályt erősítőként), de nemzetgazdasági szinten egészen bizonyosan ez lesz a helyzet.

Egy-két ország esetében is előfordulhat kivétel. Ilyen pl. Új- Zéland, amely döntően a konzervatív ágazatként számontartott élelmiszertermelésre szakosodott, és adottságainál fogva, a komparatív előnyöket élvezve képes ebből jelentős hasznot húzni. Azonban már Hollandiát és Dániát nem sorolnám ide, hiszen a magasszintű élelmiszertermelést csak jelentős EGK-támogatással tudják fönntartani, és a mezőgazdaság költségvetési egyenlege bizonyíthatóan nettó támogatás.

Egy kulcstermék esetében is extrém kivételes esetről beszélhetünk: a kőolajról. De ezzel le is zárhatjuk a "kivételek erősíti a szabályt" sort.

Mindebből már következik, hogy a bajban levő országnak az A_{ijkl} szerkezetből az i, j párosra kell a figyelmét fordítania. Ez nagyon fontos! Ugyanis, ha nem ezt teszi, hanem a k, l párosra koncentrál, akkor csupán az elavult szerkezetet próbálja meg hatékonyabbá tenni, ami iszonyatos erőfeszítéseket kíván, és végső soron kimeríti az illető ország erőforrásait.

Aijkl, mint tenzor

A_{ijkl} negyedrendű ötöstenzor. Az elméleti fizikában használatos Einstein-féle jelölési konvenciót fogjuk használni a jelölés egyszerűsítésére. Az alsó és felső indexek között nem teszünk különbséget. Ha egy kifejezésben valamely alsó és felső index megegyezik, akkor az adott index szerint összegezni kell és a szumma jelet elhagyjuk.

Például: $A^i B_i = A^1 B_1 + A^2 B_2 + A^3 B_3 + A^4 B_4 + A^5 B_5$

Legyen x^i az ágazati növekedés vektora: az i -edik ágazatcsoport GDP kibocsátásának százalékos változása.

x^j a technológiai változás vektora: a j -edik technológiai csoport GDP kibocsátásának százalékos változása.

x^k a hatékonyság vektora: a k -edik hatékonysági csoport GDP kibocsátásának százalékos változása.

x^l a konjunktúrális kilátások változásának vektora: az l -edik konjunktúra-csoport kibocsátásának változása százalékosan.

$$x^l A_{ijkl} x^j x^k = x^l, \quad x^j A_{ijkl} x^l x^k = x^i,$$

$$x^i A_{ijkl} x^k x^l = x^j, \quad x^i A_{ijkl} x^j x^l = x^k.$$

(A tényezők sorrendjének nincs jelentősége)

A_{ijkl} tenzor, mert vektort vektorra transzformál. A tenzorlétnek természetesen vannak szigorúbb kritériumai is, azonban ezek ismeretére nekünk nem lesz szükségünk. $x^i A_{ijkl} x^j x^k x^l = X$ skalár a GDP éves növekedését adja nemzetgazdasági szinten.

A_{ijkl} és bármely három vektor ismeretében kiszámíthatjuk a negyedik vektort. A négy vektor együttese mutatja meg nekünk a gazdaság elmozdulását, az elmozdulás irányát és intenzitását, hasonlóan, de plasztikusabban, mint

$$\frac{\mathcal{S}A_{ijkl}}{\mathcal{S}t}$$

A leszálló ág és a struktúraváltozás

A hosszú hullámok leszálló ágában meg kell vizsgálnunk a strukturális változások létét, vagy nem létét, irányát, illetve intenzitását. Ha az egy főre jutó termelés növekedésének lassulása számottevő strukturális átrendeződés

nélkül ment végbe, netán negatív elmozdulás volt, akkor valóban leszálló ágról beszélhetünk. Ha viszont kimutathatók a változások, akkor meg kell kérdőjeleznünk Kondratyev interpretációját.

Ne gondoljuk, hogy itt csupán a tudományos értékelés, a történelmi feldolgozás síkjában mozgunk. A kérdés döntő fontosságúvá éppen napjainkban vált a magyar társadalom számára. Olyannyira, hogy az egész magyar modernizáció és válságkezelés sikere vagy kudarca múlik rajta. Gondoljunk az újabbkeletű kincstári optimizmusra, illetve arra a kormányzati szinten újra körvonalazódó szemléletre, amely a magyar válságot pusztán termelés-növekedési kérdésnek tekinti. Kádár Béla, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztere szerint pl. Magyarországon 1991-ben még lesz 2-4 százalékos termelésviszsaesés, ám 1992-ben már jöhet a fellendülés.

Ez is mutatja, hogy még mindig nem értjük: hazánkban strukturális és nem egyensúlyi válság van. A felszínen az egyensúly megbomlása és a stagnálás valójában a szerkezeti mélységek súlyos zavarát manifesztálja. A Kondratyev-ciklusok mai interpretálói szerint 1973 óta újabb leszálló ágban van a világgazdaság. S valóban: a nagy strukturális átrendeződés éveiben (1975-1985) a legtöbb fejlett nyugati országban nagyarányú "viszsaesés" volt tapasztalható. Mint már említettem, az Egyesült Királyságban, Belgiumban, Spanyolországban, Olaszországban 30 százalék körüli volt a gazdaság *zsugorodásának* mértéke. Újra kiemelem, hogy nem *viszsaesésről*, hanem *zsugorodásról* volt szó. Döreség lenne azonban ebből arra következtetni, hogy e gazdaságok alacsonyabb szinten álltak 1989-ben, mint tíz évvel korábban. Éppen ellenkezőleg! Óriási fejlődés ment végbe ezekben az években. A gazdaság zsugorodása ugyanis a veszteséges, az alacsony hatásfokú, az energia- és nyersanyagfálgó, illetve a kitermelőipari ágazatok leépüléséből, karcsúsodásából, vagy teljes felszámolásából adódott. Margaret Thatcher 1979-ben azzal kezdte kormányzását, hogy bezáratott azonnali hatállyal 23 veszteséges skót szénbányát.

Az egykori NDK területén reális számítások szerint minden harmadik vállalatnak tönkre kellett mennie, mert nem tehető versenyképessé. A magyar és a volt kelet-német ipar közti különbséget ismerve itthoni vállalataink legalább felét kellene felszámolni ahhoz, hogy a másik megmaradó fél versenyképessé tételéhez egyáltalán hozzá foghassunk.

Vagyis tévhit az, miszerint helyre kell állítani bizonyos megbomlott egyensúlyi arányokat, és máris jöhet a gazdasági fellendülés (értsd: termelésnövekedés) a magyar gazdaság számára.

E cikk kereteibe már nem fér bele a struktúra állapotának, illetve változásának konkrét elemzése, tehát az ismertetett módszer reprezentálása konkrét országok példái alapján. Erre egy későbbi folytatásban kerülhet sor. Bemutatni tehát azt, hogy az Egyesült Királyságban, Belgiumban és másutt a gazdaság zsugorodása ténylegesen milyen grandiózus modernizációval (strukturális átrendeződéssel) járt együtt, és hogy Magyarország, illetve Európa keleti fele milyen tragikusan kimaradt ebből a modernizációból.

Vagyis a "leszálló ág", vagy a "visszaesés", a "recesszió" egyáltalán nem biztos, hogy az, aminek nevezzük. Az "egyenletes", vagy a "dinamikus" fejlődés pedig lehet, hogy csupán az adott ország erőforrásait kimerítő, katasztrófába hajszoló vesszőfutás.

Bod Péter Ákos, volt ipari és kereskedelmi miniszter nemrég azzal "nyugtatta meg az országot, hogy nálunk nem lesz a lengyelországihoz hasonló (tehát 30% körüli) "visszaesés". Jómagam, és remélem rajtam kívül még sok hazai közgazdász, ettől a "megnyugtatótól" lett csak igazán ideges. Hiszen ez azt jelenti, hogy a makrostruktúrához továbbra is csak immel-ámmal nyúlunk, illetve hogy tovább cipeljük magunkkal a letűnt rendszer átkos szemléleti örökségét, a gazdasági növekedési mutatók fetiszizálását. "Prosperál", "fellendül" egy gazdaság akkor, ha évente ennyi meg annyi százalékkal növekszik a termelés, és "recesszió", "válság" sújtja, ha "visszaesik" a termelés, függetlenül attól, hogy milyen szerkezetben, illetve milyen szerkezeti változások mellett megy ez végbe.

A struktúraváltás intenzitásának mérése.

A $\frac{\Delta A_{ijkl}}{S_t}$ strukturális változást mutatja. A változás iintenzitása, illetve az i, j és k, l páros szerepe attól függ, hogy az adott ország a nagy makrostruktúra váltás előtt (közben), vagy után van. Ha előtte van, akkor főként i és j érdekel bennünket, ha utána, akkor a k, l páros az érdekes. Ez azt jelenti, hogy a makrováltás idején az ágazati mélységű változásoknak tulajdonítunk prioritást, míg e váltás befejeztével a vállalati szintű, folyamatos termékszerkezet váltásé a főszerep.

Követelmények:

1. A makrostruktúra váltás előtt (közben).

A változás irányára vonatkozó kikötés:

$$\frac{\sum_t A_{ijkl}}{\sum_t} < 0, \text{ ha } i < 3 \text{ és/vagy } j < 3.$$

$$\frac{\sum_t A_{ijkl}}{\sum_t} > 0, \text{ ha } i > 3 \text{ és/vagy } j > 3.$$

A változás intenzitására vonatkozó kikötés:

$$\sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 A_{ijkl} \leq 0,25 \text{ legyen } t=5 \text{ éven belül. Ugyanis 5 évnél}$$

tovább nem húzódhat el a makrostruktúra váltás azokban az országokban, amelyek már így is jelentős késésben vannak.

2. A makrostruktúra váltás után.

$$\frac{\sum_t A_{ijkl}}{\sum_t} < 0, \text{ ha } k < 3 \text{ és/ vagy } l < 3$$

A változás intenzitását a nemzetközi szinten mért átlagos modernizáció üteme szabja meg.

$$\frac{\sum_t A_{ijkl}}{t} > 0, \text{ ha } k > 3 \text{ és/vagy } l > 3.$$

A vállalati szintű termékstruktúraváltásról van szó döntően.

Keynes és Friedman

Visszatérve a kiinduló problémára, az utolsó 100 éves ciklus, amely már lezárult, és amely tartott 1880-1980 között, a két viláégés miatt eléggé zavart ciklus volt, mint már rámutattam. A hullám kilencven százalékát a felszálló ág teszi ki, és mindössze 10 évig tart az erős töréssel bekövetkező, és rendkívül mély strukturális válság formájában jelentkező leszálló ág.

Az elnyújtott fellendülési szakaszban a fejlett tőkésországok gazdasága a hagyományos egyensúlyi problémákkal és növekedési zavarokkal néz szembe 8-12 évenként. A gazdasági növekedés időnként elakad, kiéleződik a fogyasztás és felhalmozás, a fogyasztás és termelés, a piaci kereslet és kínálat ellentéte, a klasszikus ciklusok amplitúdói egyre vézesebben kilengenek. Ekkor, az utolsó nagy klasszikus újratermelési válság nyomán (1929-33) hódít tért John Maynard Keynes a nézeteivel, melyek lényege, hogy az amplitúdókat csillapítani kell állami beavatkozással. Egyensúlyi és nem

strukturális problémák kiéleződéséről van szó, Keynes receptje jónak bizonyul. A második világháború után soha nem látott prosperitás veszi kezdetét, amely először egy erősen elnyújtott helyreállítási periódussal indul, majd az állami beavatkozás növekedése révén valóban a múlt rosszlelkű lídércálmává szelidül az egykor oly pusztító klasszikus túltermelési válság.

A háború után az emberiség belefut az olcsó nyersanyagra és energiára alapozott tömegtermelés korszakába, amely fejlődési pálya azonban az 1960-as évek végére kifulladás. Addig úgy tűnik, hogy minden problémát megold a technika fejlődése, az anyagi jólét növekedése, egyre optimistább jóslatok látnak napvilágot, mint pl. Fritz Baade: Versenyfutás a 2000. évig c. műve. Ám a felhőtlen prosperálás, az általános stabilitás egén már komor felhők gyülekeznek. A nyersanyag és energia korlátlansága illúzióknak bizonyul, kiéleződnek a környezet szennyezéséből eredő problémák, és az 1970-es évek meghozza a közgazdák rémálmát, a stagflációt. Nem lehet tovább játszani az infláció - munkanélküliség - gazdasági növekedés szentháromságával, egyszerre jelentkezik a stagnálás, az infláció és a munkanélküliség.

Ekkor lép színre Milton Friedman és a chikágói monetarista iskola, amelynek receptje csupán első megközelítésben a pénz mennyiségének szabályozása, ötvözve minden más téren a szabad piacgazdasággal, valójában a strukturális átalakulás útjából bontják le az állami beavatkozás nyomán évtizedek alatt kiépített akadályokat. Amíg a struktúra megfelelő kereteket biztosított a fejlődésnek, addig az egyensúlyi kérdésre kellett koncentrálni, s ezt nagyon helyesen ismerte fel Keynes, azonban amikor az adott struktúra lehetőségei kimerültek, s eljött az elengedhetetlen struktúraváltás ideje, akkor éppen az egyensúly biztosítását jól szolgáló állami beavatkozási mechanizmusok mondtak csődöt, sőt, döntő fékezői lettek a nagy átrendeződésnek. (Elavult, alacsony hatékonyságú tevékenységek életben tartása, a schumpeteri teremtő pusztulás meggátlása). Vagyis Keynes a "felszálló ágé", míg Friedman a "leszálló ágé", amelyről persze már tudjuk, hogy egyáltalán nem leszálló ág, hanem a nagy strukturális átrendeződés időszaka. Ebből persze még nem következik automatikusan, hogy a jövőben újra növekedni fog az állami beavatkozás szerepe, de valamilyen társadalmi tudatosságé bizonyosan. A Nyugat organikus fejlődése már jól kitapinthatóan előrevetíti ezen társadalmi kontroll kiépülését, a közvetítő láncszemként funkcionáló állam kiik-

tatásával, a kapcsolat rövidre zárásával. Pl. a környezetszennyezés kérdésében az állami szankciónál is sokkal erősebb kontrollt jelent a közvélemény, vagy a fogyasztó értékítélete.

Az ún. "szocializmus" csődje

A nyugati organikus fejlődéstől eltérően a keleti régió egy grandiózus, ám iszonyatos áldozatokkal járó, erőltetett felzárkóztatási kísérletbe kezd 1917, illetve térben kiterjedve 1945 után. A XIX. század, Marx kora társadalmának gazdasági- társadalmi ellentmondásait, problémáit akarják megoldani egy teljesen más kor, a XX. század körülményei között, vagyis tragikusan egymásba csúsznak az idősíkok, mérhetetlen szenvedést, tragédiát hozva az ideológia fogságába esett régióknak.

Ráadásul a kép nagyon csalóka, hiszen évtizedekig úgy tűnik, hogy az ideológia által vezérelt fejlődési pálya valóban hatékonyabbnak bizonyul a fejlődés generálását illetően, mint az organikus nyugati típusú evolúció. A nagyobb gazdasági növekedési ütem azonban arra vezethető vissza, hogy egymásra torlódik az "eredeti iparosítás" és a háború utáni helyreállítási periódus igen extenzív növekedési pályája, amely erőteljesebben növekvő hozadéki szakaszt jelent ebből következően. Ez az alacsony bázisról való indulás eredménye egyben, ám a dinamikus növekedés egy eleve konzervatív, XIX. századi gazdaság szerkezet kiépülését eredményezi, s ez a tény majd a strukturális átalakulás korszakába érve élezi ki végsőkéig a régió szerkezeti problémáit, sokkal mélyebben, tragikusabban, mint az eredendően modernebb szerkezetben termelő nyugati régióét. Igen hosszan elnyúlik a növekvő hozadéki szféra exponenciális görbét idéző szakasza, a pótlólagos erőforrások extenzív módon való bevonása dinamikus növekedést eredményez, ám egy elavult szerkezetben. Ez az extenzív növekedési szakasz azután nem megy át intenzív fejlődésbe, még mindig a strukturális problémától függetlenül, vagyis sohasem lesz a növekedés fő forrása a termelékenység, a tőkehatékonyság növekedése. Magyarországon ugyan növekszik az 1960-as évek második felétől az élőmunka termelékenysége, ám a tőkehatékonyság kifejezetten romlik, éppen az 1970-es években. Az intenzív fejlődésre való áttérésnek még mindig a régi, nyersanyag- és energiaigényes struktúrában kellett volna végbemennie, tehát a nagy makrostrukturális probléma kiéléződése előtt. Nem ment végbe, így az extenzív tartalékok kimerülése egyben az

adott gazdaságszerkezet lehetőségeinek kimerülésével esik egybe, vagyis megint csak egymásra lapolódnak az idősíkok. Még az intenzív fejlődés feltételei sem alakultak ki a régi technostruktúrában, de már jelentkeznek az új struktúrára való gyors átállás igénye, amit ráadásul egy XIX. századi szerkezetről kellene végrehajtani. Mindehhez még hozzáadódik az adósság-probléma, valamint magának a rendszernek a teljes gazdasági, társadalmi, erkölcsi csődje.

A rendszerváltás végülis sikerült, társadalmi robbanás nélkül, s ez nagy szó, ám ez csak a politikai rendszer váltása; a gazdasági struktúra átalakítása ennél sokkal de sokkal nagyobb feladat.

Érzi-e, érti-e az új hatalom a probléma valós mélységét, képes-e lehatolni a gyökerekig, vagy csupán folytatódik a tüneti kezelés?

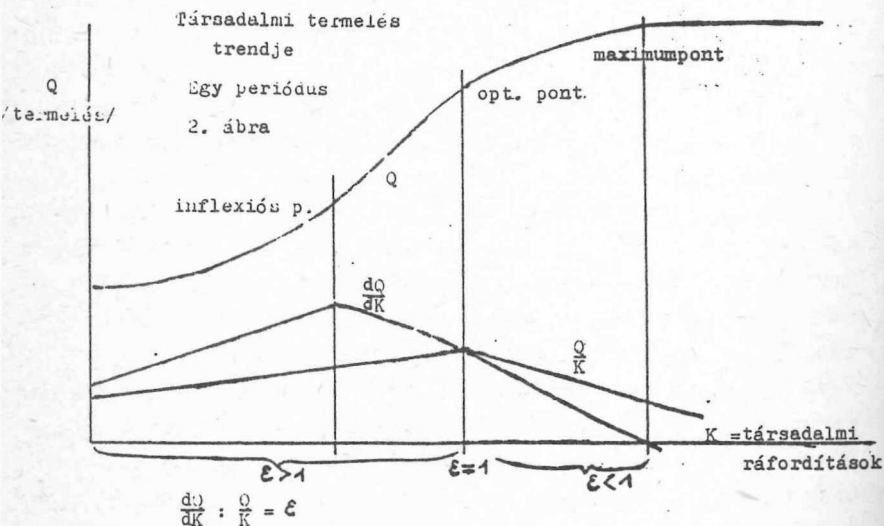
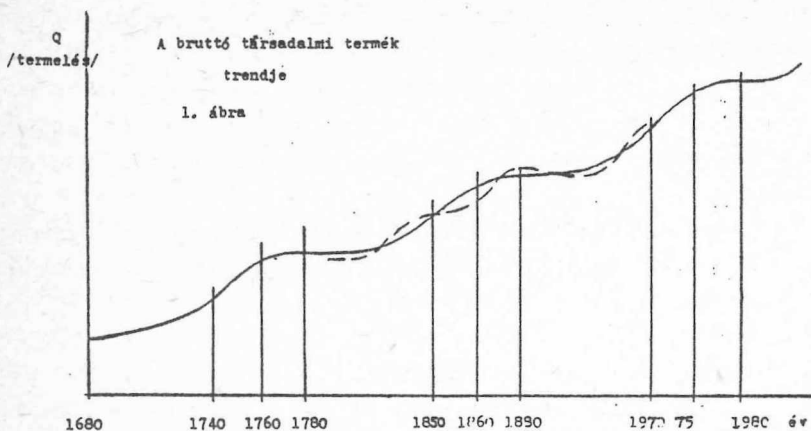
Egy bizonyos: a megoldás kulcsa a gazdasági makrostruktúra átalakítása, amelyben döntő szerepet kell játszania a "teremtő pusztulásnak". Más megoldásban reménykedni álhumánus illúzió. Hatalmas tömegeknek kell teljesen új szakmát tanulni, teljesen új pályát választani, milliók veszítik el a biztonságos létalapjukat, kényszerülnek nagyon gyors és intenzív alkalmazkodásra. Ehhez az alkalmazkodáshoz kell bármely kormányának segítséget nyújtania és nem a változások kivédéséhez, az adott munkahelyek, egzisztenciák megőrzéséhez.

A feltorlódo problémák kezelése gyökeresen új szemléletet igényel mind a hatalom gyakorlóit, mind a változásoknak kitett milliók részéről. Nagyon fontos, hogy az emberek ne tehetetlen elszenvedőiként éljék meg a változásokat, hanem aktív alakítóiként. Ennek feltételeit, lehetőségeit megteremteni minden kormányzat fő feladata lesz a következő években.

A tét történelmi mércével mérve is nagy: megállítjuk-e leszakadásunkat a középmezőnyből, lecsúszunk-e a harmadik világba, a perifériára, megkezdjük-e felkapaszkodásunkat, felzárkózásunkat a fejlettek centrumához? Magyarország háborgó hajója tehát Pompeius háborgó tengeréhez ért: "*Navigare necesse est, vivere non est necesse!*"

S mivel fejezheti be ezen tanulmány írója mondanivalóját?

"*Dixi et salvavi animam meam*". Elmondottam és megmentettem lelkemet.

Oktatási osztalékok Az oktatás világbanki támogatása¹

Az oktatásfejlesztés feladatai

A fejlődő országok hatalmas lépéseket tettek az oktatás fejlesztése területén az utóbbi 25 évben. A közepesen fejlett országok szinte minden általános iskoláskorú gyermek oktatását biztosították. Sőt, még a legszegényebb országok is képesek voltak az alsófokú oktatásba beiratkozottak számát 40%-ról 60%-ra növelni a gyorsan növekvő népesség ellenére is. Valamennyi fejlődő országban megkétszereződött az iskolák és háromszorosára nőtt az oktatók létszáma. Gyorsan nőtt a középfokú oktatásba beiratkozók száma; amíg 1960-ban az iskoláskorú populáció 16%-a addig 1985-ben 35%-a iratkozott be a szakközépiskolába. Ugyanezen időszakban a felsőfokú intézményekbe beiratkozók aránya 2-ről 7%-ra nőtt.

Mindezek ellenére azonban van még tennivaló a fejlődő országok és a fejlett ipari országok közötti oktatási szakadék csökkentésére (ez utóbbiakban ugyanis a beiratkozási hányados 1986-ban 100% volt az alsófokú, 91% a középfokú és 34% a felsőfokú oktatásban).

A három legfontosabb tennivaló növelni a tanulási lehetőségeket, az oktatás és képzés hatékonyságát, valamint mobilizálni az ezekhez szükséges anyagi forrásokat.

Tanulási lehetőség

Nemcsak a szerencsés kevesek számára kell elérhetővé tenni az oktatásban való részvételt.

Annak ellenére, hogy a gyengébben fejlett országokban a beiratkozási arány növekedett, az 1980-as évektől a folyamat lelassult. A fejlődő világban

1 Világbank 1991. évi oktatási jelentése

minden harmadik felnőtt írástudatlan. Az iskoláskorú gyerekek egynegyede nem vesz részt semmilyen oktatásban. A fejlődő országokban a jelenlegi 500 milliőről 2000-re újabb 200 millióval nő az iskolaköteles korú népesség. E növekedés fele Afrika és Ázsia legszegényebb országaira esik. Legkevésbé valószínű, hogy az oktatásba a hagyományosan leghátrányosabb helyzetű csoportok - a falusiak, a nők, a szegények és a kisebbségi populációk - fokozottan bevonhatók lesznek.

A nőket és a lányokat főként gazdasági és kulturális okok korlátozzák az oktatás minden szintjén az iskolába járásban. Pl. az alsófokú oktatásban részt nem vevő iskoláskorú gyermekek 60%-a a fejlődő országokban lány. 1986-ban az iskolaköteles fiúknak 45%-a, a lányoknak viszont csak 32%-a vett részt a középfokú oktatásban. És csak az összes nők 5%-a, illetve az összes férfiak 9%-a vett részt felsőfokú oktatásban.

A tanulás lehetőségére való egyenlő esély hiánya miatt felére csökken a nemzet munkaerő termelő potenciálja. Mindazonáltal a tanulásra való esély növelése önmagában hiábavaló, ha az nem párosul jelentős tanulás és produktívabb foglalkozás lehetőségével. Ezáltal csak a nemzeti költségvetés merül ki, ugyanakkor azonban a népesség alkotó- és termelőereje nem gyarapodik.

Hatékonyság

Az oktatás hatékonyságának fokozása az iskolai oktatás számára teljes egészében erőpróba és terjeszkedési alkalom. Az alsófokú oktatásban résztvevő gyermekek alacsony jövedelmű országokban jelenleg nagyon keveset tanulnak - kevesebbet, mint amit a nemzeti tananyag megkövetel és kevesebbet, mint a hasonló társaik a gazdagabb országokban. Különösen gyengén teljesítenek, amikor a feladat az addigi ismeretek alkalmazását követeli meg az új problémákhoz. A hatékonyság problémája nem korlátozódik csak az alsófokú oktatásra. A teljesítmény gyakran nagyon gyenge a középiskolákban is. A szakképzési és oktatási programok többnyire rugalmatlanok és költségesek, képtelenek hozzáigazodni a megváltozott szakmai követelményekhez; ennek eredménye a képzés utáni alacsonyszintű foglalkoztatás. A felsőfokú oktatási intézmények sok országban anyagi erőforrásokra éhesek, képtelenek biztosítani a jó színvonalú oktatást és még kevésbé teljesítik kutatási és intellektuális vezetési küldetésüket.

Források

Az 1980-as évek globális gazdasági válsága befolyásolja a kormányok költségvetését és a belső finanszírozást, és így a források szűkében vannak különösen a nemzetek szociális fejlődésének területén. Eredményképpen az oktatási szakadék a fejlődő és a fejlett ipari országok között egyre mélyül. 1960-ban az ipari országok minden egyes tanulóra 14-szer többet költöttek, mint a fejlődő országok, 1985-ben pedig ötvenszer többet. A forráskényszer a döntő barrier a szakadék mélyítésében. Az ipari országok jellemzően majdnem a 6%-át költik nemzeti terméknövekedésüknek (GNP) az oktatásra és képzésre; az alacsony jövedelmű országoknál ez a részesedés több, mint 1/2-ed rész, jóllehet iskoláskorú népességük 75%-kal nagyobb, mint az ipari országoké. Az alacsony jövedelmű országokban ahhoz, hogy az iskoláskorú gyermekek 95%-ának helyet biztosítsanak, legalább nemzeti terméknövekedésük 3,5%-át kellene erre a célra költeniük az elkövetkezendő 10 évben. Azonban a meglévő forrásaik messze esnek e céltól. Az ismétlődő közkiadások az alsófokú oktatásban 1,3%-át teszik ki a nemzeti terméknövekedésnek az alacsony jövedelmű országokban 1985-ben. Ez tanulónként 31 dollárt jelent, 25%-kal kevesebbet, mint 1975-ben, amikor tanulónként 41 dollárt költöttek.

A fejlődő országokban sok iskolában nemcsak azért nem érik el, vagy tanítják a gyermekeket, mert több anyagi forrásra lenne szükség, hanem mert a rendelkezésre álló oktatási intézményekben a kimaradási és osztályisméltlési arány magas. Így ezek az országok 9 évi képzésnek megfelelő összeget fizetnek azért, hogy egy tanuló befejezze az ötéves képzési időt. Ezt a hatástalanságot - az alsófokú oktatási költségvetés több, mint 30%-át számítva - csak néhány ország engedheti meg magának. A kutatások azt mutatják, hogy a tankönyvekbe és egyéb tanítási segédeszközökbe fektetett összegek megrövidítik a tanulási idő tartalmát az általános iskolás tanulók számára, amelynek eredményképpen 1/4-ed részére csökkenthetők az anyagköltségek. Sok országban azonban aránytalanul nagy összegeket költenek könyvekre, oktatási eszközökre és tanárképzésre.

Ugyanezek a tényezők hátráltatják a középiskolákat és egyetemeket, komoly kihatással a tudomány, matematika és technológia tanulásra. Számos országban a középiskolai és egyetemi kiadások támogatása főként a relative tehetős családok gyermekei számára jelent előnyt és ezzel eltérítik a forrásokat a tanítástól. A szakképzésben és a gyakorlati intézményekben, ahol

mindig gondot jelent a megfelelő oktatók fizetése is, az anyagi eszközök hiánya a műszerek és anyagok biztosításához nagy mértékben csökkenti annak a lehetőségét, hogy a tanulók képesek legyenek használható szakismereteket elsajátítani és felkészülhessenek a jobban fizetett szakmákra.

Az elkötelezettségek újraélesztése

A fejlődő országokban a világon mindenütt újraélesztik az oktatás kiterjesztésére és növelésére irányuló elkötelezettséget, ebben ösztönzik őket legutóbbi sikereik és az, hogy egyre inkább megértik a támogatás jelentőségét az elkövetkezendő fejlődési folyamatban.

A Világbank részt vállal a kötelezettségekből és folytatni fogja a nemzetek erőfeszítéseinek anyagi, politikai és technikai szolgáltatások során keresztüli anyagi és műszaki támogatását.

Hogyan támogatja a Világbank az oktatást?

Fejlesztési intézményként a Világbank főként az oktatásfejlesztést támogatja anyagi források és oktatáspolitikai tanácsok biztosítása révén. Amióta 1963 szeptemberében az első oktatási kölcsönnel középiskolák épültek Tunéziában, a Bank közel 10 milliárd dollárt költött 375 oktatási projektre 100 országban (1. táblázat). E projektek segítettek a fejlődő országoknak felépíteni és javítani iskolák tízezreit és tanuló és tanonchelyek millióit megteremteni.¹

1. táblázat

A Világbank oktatástámogatásra fordított kölcsöneinek területenkénti megoszlása 1963-89-es költségvetési év (a) millió dollár, b) %

időszak	Afrika		Ázsia		Latin-Amerika Karib térség		Európa Közel- kelet, É-Afrika		Összesen	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
1963-69	89	37	40	17	55	23	59	24	244	100
1970-74	240	29	221	27	120	15	234	29	815	100
1975-79	380	23	455	27	228	14	617	37	1682	100
1980-84	510	17	1504	51	355	12	582	20	2951	100
1985-89	624	15	1788	44	519	13	113	28	4044	100
összesen:	1843	19	4058	41	1277	13	2605	27	9786	100

A kölcsönöket az oktatás minden formájának támogatására felhasználták, így az alsófokú oktatástól a posztgraduális képzésig, a szakmai képzésig és gyakorlatig, valamint a nem formális képzés minden formájáig. A legutóbbi években az oktatásra fordított világbanki kölcsönök közel egyharmadát költötték: a szakmai programokra, a fennmaradó rész legnagyobb részét pedig általános oktatási programokra, kiemelten az alsófokú oktatásra (1. ábra). A tervezetek valamennyi régiót érintik; jelenleg a támogatások fele jut Ázsiára. (2. ábra). A világbanki oktatásfejlesztési projektek jelenlegi régióit a függelék sorolja fel.

A banki támogatás azonban túlmegy az anyagi segítségen, egy technikai segítséget nyújt, végrehajt oktatáspolitikai elemzést és kutatást, közvéetesi a tapasztalatokat, részt vállal a kormánnyal folytatott politikai vitákban, segít mobilizálni és koordinálni az oktatásra fordítható belső támogatást. A banki műveletek jellemzőit írja le az 1. kiemelés.

A kölcsön nyújtása előtt a Világbank kapcsolatba lép a kormánnyal, hogy analizálják az ország oktatási körzeteit, megbecsüljék a fejlesztés útjait, az oktatáspolitikát, hogy mi élvezzen elsőbbséget a befektetésnél, valamint felmérjék az ország intézményeinek a befektetési célok realizálására vonatkozó kapacitását.

1. A Világbank két intézeten keresztül biztosítja az oktatás anyagi támogatását. A Nemzetközi Rekonstrukciós és Fejlesztési Bank (IBRD) kölcsönait gazdaságilag jobban fejlett országokra terjeszti ki a piaci arányokhoz közeli értéken. A Nemzetközi Fejlesztési Szövetség (IDA) pedig a kevésbé fejlett országokat támogatja - amelyeknek jövedelméből származó évi tőkehozamuk 4309 dollár, vagy kevesebb (1987 dollárban) - koncessziós hitelekkel. A különböző visszafizetési terminusoktól eltekintve az IBRD kölcsönök és az IDA hitelek azonosak, megőrzik a fogadó országok jövedelmi szintjét, a kiterjesztés kritériumai hasonlóak.

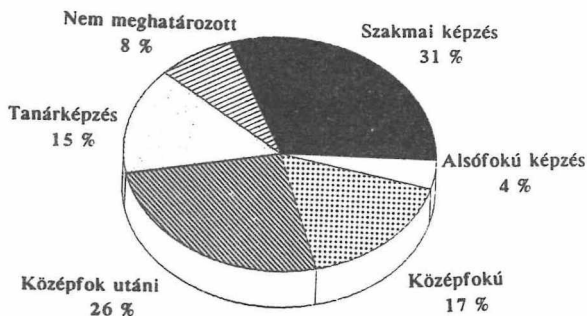
A Bank figyelemmel kíséri, hogy az oktatáspolitikai változások hogyan járulnak hozzá az adott ország gazdaságához és a nemzeti gazdaságpolitika hogyan befolyásolja az oktatási területet.

Az oktatási terület elemzése egyengeti a Bank és az országok között az oktatásfejlesztési stratégiára vonatkozóan folytatott dialógus útját. Ez az eszmecsere hozzájárul az ország nemzeti tervéhez, amely elképzeléseket biztosít a területi befektetési programok megtervezéséhez és keretet ad a Bank és a kormány számára a kölcsönnyújtási programokhoz. A világbanki megbízások pedagógusokat, közgazdászokat, admimisztrátorokat és más fejlesztési szakértőket foglalkoztatnak egyrészt az országos hivatalokkal való munkában, amelynek során megtervezik és végrehajtják a területi felméré-

seket és a tapasztalatokat elemzik. Ahol lehetséges, a területi felmérések a kormányprogramokat és az előzetes banki műveleteket is felhasználják és mélyebben összpontosítanak a részletes területi problémákra. Az új technológiák biztosítják a területi elemzések növelésének lehetőségét. Pl. egyre inkább alkalmazzák a számítógépes szimulációt a különféle kölcsönnyújtási stratégiák változó kiszámítására.

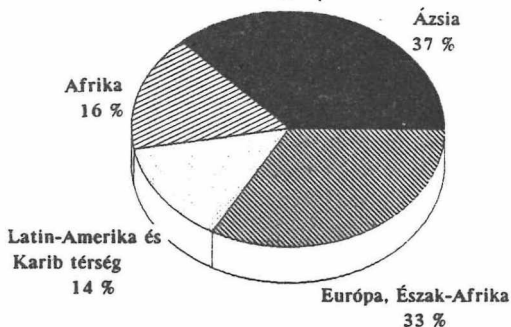
1. ábra

A Világbank oktatási kölcsönnyújtása kategóriánként, az 1978-89-es költségvetés átlagában

2. ábra

A Világbank oktatástámogatásra fordított kölcsöneinek területenkénti megoszlása, 1987-89-es költségvetési év

1. kiemelés A projekt ciklus

A banki kölcsönnyújtás egy tervezet ciklusban történik. A hagyományos SIL kölcsönökhöz a Világbank és a kölcsönvevők először közösen meghatározzák a projekteket, amelyek elsőbbséget élveznek és alkalmasnak bizonyulnak a banki támogatásra. Ezeket egy olyan többéves kölcsönnyújtási programba építik be, amely alapját képezi a Világbank adott országban kifejtett jövőbeni munkájának.

A következő lépésben a Világbank és a kölcsönvevők egy egy-, vagy kétéves periódusban közösen előkészítik a projektet. Az előkészítés a kölcsönvevő felelőssége. Az előkészítés azokat a műszaki, szervezési, gazdasági és pénzügyi viszonyokat érinti, amelyek szükségesek a projekt céljaihoz, továbbá magában foglalja a megfelelő műszaki és vezetési lehetőségek vizsgálatát. A harmadik szakaszban a banki személyzet és a tanácsadók valamennyi szempontját figyelembe véve kiértékelik a projektet. Ez a művelet kizárólag a Világbank felelőssége.

A negyedik szakaszban a Bank és a kölcsönvevők megállapodnak a projekt sikerének felbecsüléséhez szükséges műveletek elvégzését illetően. A megállapodást követően a tervet a Világbank szervezési igazgatóihoz továbbítják jóváhagyás végett, majd a kölcsönt aláírják.

Az ötödik fázisban a tervezetet végrehajjták. Ez a kölcsönvevő felelőssége. A Bank felülvizsgálja a projektet, hogy segítsen felmérni, végrehajthatók-e a célok és segít a megvalósítás közben felmerülő problémák kezelésében.

A hatodik lépcsőben valamennyi tervezetet kiértékeli egy a Bank végrehajtó személyzetétől független - és ezáltal objektív - részleg, a Műveleteket Ellenőrző Osztály (OED). Bizonyos projektekre vonatkozóan az OED átfogó értékelési jegyzőkönyvet készít az utolsó kifizetést követő 5 éven belül.

A SIM és SECAL kölcsönök esetében a megvalósítás menete hasonló. A banktámogatással együtt ilyenkor a kölcsönvevő gyakran egy irányelvi keretet és területi befektetési tervet készít, továbbá meghatározza az altervezetek kiértékelésének kritériumait és lebonyolítását. Ehhez rendszerint kijelölnek egy közvetítőt, pl. a Fejlesztési Minisztériumot. A Bank kiértékeli a programot és megegyezik az alprogramok kiértékelésének kritériumait és végrehajtását illetően. A megállapodások és a területi jóváhagyás következik, majd a közvetítő előkészíti és kiértékeli az altervezetet és banki felülvizsgálattal kivitelezzi azokat.

2. kiemelés A Világbanki kölcsönök fajtái

SIL - speciális befektetési kölcsönök: a leggyakoribb formája a világbanki oktatástámogatásnak. Ezek a projektekbe való befektetések, amelyek segítik az új oktatási és gyakorlati kapacitás létrehozását, növelik a már meglévő programok hatékonyságát és minőségét, vagy gondoskodnak azok megfelelő fenntartásáról. A bankkölcsönök ezen fajtáinál a gyújtópontban a speciális befektetések gazdasági és műszaki életképessége van. A bankszemélyzet felbecsüli és felülbírálja ezeket a kölcsönöket, és 5-7 éves periódusban fizetik ki a speciális munkák, termékek és szolgáltatások ellenében az alapítványokat.

SIM - területi befektetési kölcsönök: egyre nagyobb jelentőséget kapnak a banki oktatástámogatásban. Ezek különböznek a SIL-től, amennyiben jobban összpontosítanak az elvi és intézményi célokra és áthárítják a felelősséget a Bankról a részletes projekttervezésre és végrehajtásra vonatkozóan a kölcsönvevőkre. A SIM tipikusan az ország területi befektetési programjának finanszírozásában vesz részt. E kölcsönfajtánál a terv felbecsülése és felülvizsgálata egy közti intézményre hárul és a kifizetések 3-7 éves periódusban történnek.

SECAL - területi szabályozó kölcsönök: ilyeneket vezettek be pl. Marokkóban, Ghanában az oktatás területén. Ezek az ország teljes oktatási rendszerének átfogó reformját támogatják. Elsősorban olyan országokban vetik be, ahol akut gazdasági nehézségek lépnek fel, és a kormányok készek az oktatási irányelveket a helyi gazdasági körülményekhez idomítani. Az anyagi források mobilizálását elősegítő kölcsönök, hatékonyabban egyengetik a gazdasági növekedés újrakezdésének útját. Ezeket relatíve gyorsan fizetik ki.

Hibrid kölcsönök: újfajta kölcsönnyújtási forma, amely kombinálja a szabályozó és a befektető sajátságát. Ezt a kölcsönfajtát 1989-ben Maliban alkalmazták először. Ez egy alternatív támogatási lehetőség a szegényebb országokban az oktatási infrastruktúra és a területi szabályozás területén. Ezek az országok a tantermek és más eszközök extrém hiányával néznek szembe és a meglévő felszerelések talpraállítást igénylik. Ugyanakkor széleskörű reformokra van szükségük, hogy az oktatási standardok romlását kivédjék.

Bankkölcsönök oktatási célokra

E kölcsönök néhány lépcsőn mentek át. Kezdetben majdnem kizárólag az oktatási infrastruktúra kiterjesztésére összpontosultak, így pl. az iskolaépítésre, a szakmai és műszaki oktatás erősítésére. Később, az 1980-as években és a 80-as évek kezdetén a banki támogatás kiterjedt az oktatás minden tényezőjére, így a tanítás minőségére, az oktatási intézmények hatékonyságára. Az 1980-as évek végén számos Világbank által támogatott oktatási program törekedett elérni a legszegényebb rétegeket és kiemelte az alsófokú oktatást.

A bankkölcsönök nemcsak speciális oktatási projekteket hanem az oktatási területen belüli intézmények szélesebb reformját is támogatják. Az 1987-88-as költségvetési évben az oktatásra felhasznált kölcsönök kb. felét szánták az oktatáspolitikai jelentős változásainak támogatására. Ez azt a tényt tükrözte, hogy a legjobban megtervezett projekt is elsikkad, ha az oktatáspolitikában hiányosságok vannak. Az általuk épített iskolák és beszerzett tankönyvek legtöbbje nem hozott hosszantartó fejlődést az oktatásban; a hatékony intézmények és a józan politika is létfontosságú.

A világbanki kölcsönnyújtási program célkitűzései rugalmasak. A távolabbi oktatásfejlesztési célok finanszírozását, amennyiben azok gazdaságilag, műszakilag és pénzügyileg életképesek, a Bank az egyes országok speciális körülményéhez is adaptálni tudja. A különféle intézkedéseket a 2. kiemelés tárgyalja.

Az oktatási terület banki finanszírozása gyakran magában foglalja az iskolaépítést, a műszerbeszerzést, a műszaki támogatást, az ösztöndíj támogatását (3. ábra). Több tervezet finanszírozza azokat a vizsgálatokat, amelyek segítenek a kormányoknak a politikai problémák megoldásában és az oktatási rendszerek megítélésében. A vizsgálat, az oktatás nyomkövetés és a felmérés elvégzése elsődlegességet élvez a támogatás tekintetében. Néha a Bank támogathatja a projekt előkészítést is.

A Világbank rendszerint a műveletek visszatérő költségeit, valamint a Bank által pénzelt projektek fenntartását finanszírozza az alábbi esetekben:

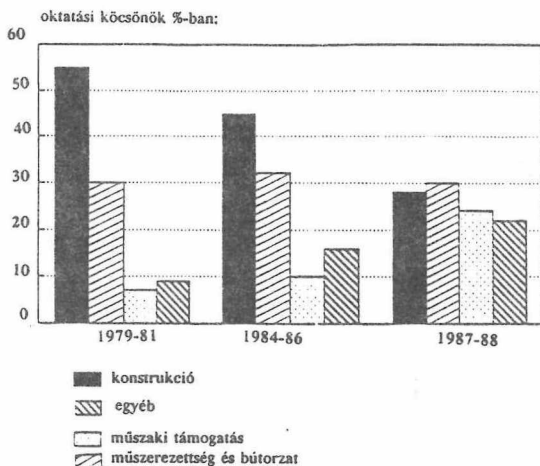
- Valamely ország komoly költségvetési hiánnyal küzd a visszatérő költségek finanszírozását illetően. A Bank megelégszik azzal, hogy az ország politikája segít megoldani a problémákat. Ilyen bankkölcsönök gyakran igényelnek olyan intéz-

ményi fejlesztéseket, vagy szerződéseket, amelyek a kormány visszatérő pénzügyi problémáit célozzák meg.

- Bármely speciális visszatérő kiadás alapvető szerepet játszhat a projekt sikerében. Ahhoz, hogy a szükséges tőke időben a rendelkezésre álljon, néhány befektetésre van szükség. Ez történik rendszerint egy vezető vagy kísérleti programmal, amikor elvárható, hogy a tervezet sikere a kölcsönadót arra készítse, hogy folytassa a támogatást akkor is, ha a világbanki kölcsönt már elköltötték.

3. ábra

A világbanki oktatási projekt költségeinek fajtái, 1979- 88-as költségvetés

Számos országban a Világbank az oktatási projekt növekvő visszatérő költségeit csökkenő mértékben finanszírozza. Pakisztánban pl. közös törekvések vannak arra, hogy az alacsony fenntartási költségű épületek használatával, a tanulók kimaradásának redukálásával és segédtanárok alkalmazásával csökkentik a végzettségenkénti visszatérő kiadásokat. A kezdeti nehézségek

miatt, amelyekkel a tartományi kormányzatok szembetalálják magukat a program kezdeti kiadásaival kapcsolatosan, a Bank hozzájárul, hogy finanszírozza azokat a járulékos visszatérő kiadásokat, amelyeket a projekt kezdetben megkíván, de aztán a támogatásnak ezt a fajtáját fokozatosan megszüntetik. Haitiban a tanfelügyelők és tanárok munkakörülményeinek javítását tűzték ki célul, mégpedig úgy, hogy magasabb szintű képzettséget követeltek meg tőlük. Amikor azonban a gazdasági válság miatt a Fejlesztési Minisztérium költségvetését kedvezőtlenül érintette, a Világbank vállalta, hogy finanszírozza az emelt fizetéseket. Mexikóban jelenleg egy projekt támogatja a kormány azon erőfeszítéseit, hogy munkaalkalmat találjanak a szegény, betanított, vagy szakképzetlen munkanélkülieknek. A munkaközvetítő és munkaerőátképző szolgálatot tökéletesítették és terjesztették ki. 160 ezer munkás átképzését biztosították hogy a munkások részt tudjanak venni a tanfolyamokon, világbanki kölcsönből részlegesen fedezték a megélhetési költségeket a tanfolyam ideje alatt.

Banki támogatás az oktatáspolitikai elemzésére és kutatására

Az oktatás fejlesztéséhez a fejlődő világnak sürgős szüksége van egy szilárdabb kutatási bázisra és politikaelemzésre, valamint ezen információk megosztásához nagyobb kapacitásra. A Világbank szponzorálja a kutatást a kritikus oktatási témákban. Az elmúlt 5 évben banki kutatások eredményeiről 15 könyv és monográfia, 20 újság és több, mint 150 dolgozat számolt be.

Ezek közül említésre méltó az "Oktatás a Szub-szaharai Afrikában: szabályozási, revitalizációs és terjesztési irányelvek" c. tanulmány. Ez a munka olyan irányelveket javasol, amelyek képesek visszafordítani az oktatás minőségében bekövetkezett hanyatlást és növelni tudják az oktatási lehetőségeket a térségben. Az alsófokú oktatásra vonatkozó megjelenő tanulmány rámutat azokra a lépésekre, amelyek fokozni tudják a tanulási teljesítményt, a tanárképzést és egyenlő esélyeket biztosítanak a lányoknak, szegényeknek és egyéb hátrányos helyzetű csoportoknak. Megjelenésre vár egy mási tanulmány is a szakmai és gyakorlati képzés tárgyában.

A világbanki kutatás közös munka, melyben résztvesz a Bank személyzete, valamint a fejlődő országok irányelv meghatározói és tudósai. A kutatás olyan területekre terjed ki, mint az oktatásfinanszírozás, a nők oktatása, az oktatási igények meghatározói, az alternatív befektetések költséghatékonysága.

Egy beható tanulmány készült Északkelet-Brazília falusi iskoláiról az 1980-as években. Ez volt az első, amely igazolta, hogy a tanulók tanulását növelő speciális befektetések csökkenteni tudják az osztályismétlések számát és a 4-osztályos általános iskolai képzés egy tanulóra eső költségeit.

A Világbank Gazdasági Fejlesztő Intézetének munkája az oktatáspolitikai szemináriumok és a kutatási eredményeket és új irányelvi utasításokat ismertető műhelyekre összpontosul. Az 1988- 89-es költségvetési évben 14 féle tevékenységet folytattak a világ minden táján olyan témákban, mint a Szub-szaharai Afrika oktatási problémái, oktatásfinanszírozás, oktatás-technológia, szakmai és gyakorlati képzés.

A Bank fontos szerepet játszik a nemzetközi oktatási szervezetekben. Az ENSZ Fejlesztési Programjával (UNDP), az UNICEF-el és az UNESCO-val együtt a Világbank fő szponzora az "Oktatás mindenkinek" c. 1990-ben megrendezett konferenciának. A Világbank magára vállalja és segíti koordinálni más adományozókkal együtt regionális és nemzetközi szinten az oktatási befektetéseket. Így pl. az Afrikai Oktatás Adományozói nevű szervezetet 1987-ben alapították a Világbank Szub-szaharai Afrikában szerzett oktatáspolitikai tanulmányainak publikálásával. A több mint 30 nemzetközi ügynökséget és bizonyos alapítványokat magába tömörítő csoport 2 évente találkozik a Szub-szaharai Afrika oktatási minisztereivel, hogy koordinálja a támogatásokat.

Az oktatásfejlesztés stratégiája: 25 év tapasztalatáról

A Bank negyedszázados oktatástámogatási tevékenységében a fejlődő országokban a legsikeresebb projektek 3 alkotórészből tevődtek össze: 1, az oktatási terület gondos analízise; 2, az anyagi források koncentrálása az irányítás néhány kulcskérdésére; és 3, a Világbank és az e célokért küzdő országok folyamatos megállapodása. A Bank és a kölcsönvevők közötti hosszútávú partneri kapcsolat fontos. Az adott ország által alkalmazott oktatáspolitikaként a kölcsönvevők növelik a lehetőségeket a fejlesztésre és a végrehajtásra. Ez az oktatási szektorban hosszútávú intézményi kapacitáshoz vezetett. Etiópia példája jól illusztrálja a sikeres oktatásfejlesztés elemeit.

ETIÓPIA: Etiópiában a banktevékenység 23 éves múltra tekint vissza. A hét speciális befektetett kölcsön összege 224,7 millió \$. Az 1960-as években a kezdeti kölcsönök a sürgős munkaerő-gazdálkodási szükségleteket kielégítő középfokú, műszaki és mezőgazdasági képzés továbbfejlesztését támogattak. Az 1970-es évek elején Etiópia kormánya a banki támogatással az oktatási szektor kritikai felülvizsgálatát végezte el, majd javasolta az oktatásban való részvétel esélyeit is az iskolák jobb földrajzi elhelyezésével, különösen vidéken, továbbá a felnőttek és a gyermekek hagyományos iskolarendszeren kívüli képzési lehetőségeinek kialakításával. E célok a közép-, illetve felsőfokú intézményekben folyó oktatás és a gazdaság munkaerő-gazdálkodási igényeinek jobb összehangolását hivatottak szolgálni. Az oktatási rendszer napi irányításának decentralizálását és újrastrukturálását is javasolták. A rákövetkező banki kölcsönök a mezőgazdasági és tudományos továbbképzés tökéletesítését, valamint vidéken az alsó- és középfokú oktatási intézményekben férőhelyek ezreinek biztosítását támogatták. Az oktatási tananyagot megreformálták, életre hívtak egy nemzeti méretű oktatási rádióhálózatot. Különbféle intézkedések révén biztosított anyagi és műszaki támogatással erősítették a tananyag kidolgozására, a könyvek elkészítésére, az iskolaépítésre és az oktatástervezésre szolgáló nemzeti intézményeket. Ezzel egyidőben a világbanki támogatás folyamatosan segítette az etiópaiak állatorvosi, mezőgazdasági, egészségügyi és tanárképzését. A társadalomtudományok és egyéb egyetemi szintű képzés mértékét pedig a munkaerőpiac szükségletei szerint szabták meg.

Ebben a viszonyban Etiópia kormánya hatékony erőfeszítéseket tett azon csoportok oktatásba való bevonására, akik korábban ebből kimaradtak. Lényegesen nőtt a beiratkozási arány az alsó- és felsőfokú oktatásban. Így a beiratkozás 1974-ben még csak 19, mára pedig mintegy 47%-kal nőtt az alsófokú oktatásban. A Világbank és a kormány közötti hosszútávú kapcsolat segítségére volt Etiópiának abban, hogy kiépítse az oktatást biztosító intézményi kapacitást.

Alsófokú oktatás

A Bankkormányzatok 1973-ban Nairobiban megtartott soros évi ülésen Robert McNamara, a Világbank elnöke, a gyűlés felé felvetett egy taktikai irányváltást a világ legszegényebb rétegeinek élelemhez, ruhához, tiszta ivóvízhez, egészségügyi ellátáshoz és oktatáshoz való alapvető szükségletére

vonatkozóan. Mcnamara úr kifogásolta azt a hagyományos elvet, hogy a beruházásokat a modern szektorba koncentrálták, annak reményében, hogy a gazdasági növekedés majd "leszivárognak". Közvetlen intézkedéseket sürgetett a vidéki szegénység segítésére.

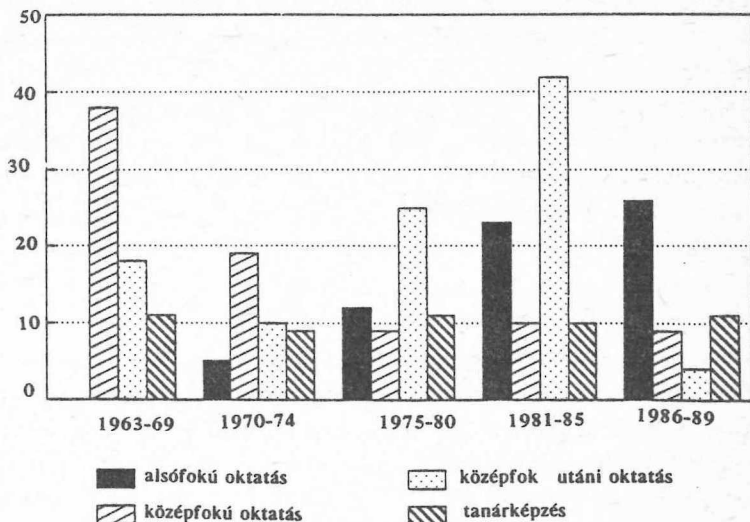
Ez az új összpontosítás ráirányította a Világbank figyelmét arra, hogy az alsófokú és a nem kötelező rendszerű oktatástámogatásra nyújtott kölcsönnel segítse a nemzeti fejlődéshez szükséges műveltség és problémamegoldó szakmai jártasság kiépítését. Az alsófokú oktatás kiemelt elsőrendűségű volt a Világbank számára. A 4. ábra azt mutatja, hogyan növekedett a kölcsönök jelentősége az alsófokú oktatás számára 1963 óta. Az alsófokú oktatás elérhetőségének kiterjesztése, valamint minőségének javítása ellenére is számos hátrány marad a fejlődő világban. Így az alacsony jövedelmű országokban az alsófokú oktatásban résztvevők nagyon keveset tanulnak. A beiratkozottak egyharmada esik ki menet közben. Az iskoláskorú gyermekek milliói sohasem teszik be a lábukat az iskolába. Roppant mértékű az emberi tehetség és potenciál pazarlása.

Az "Alsófokú oktatás tökéletesítése a fejlődő országokban: elvi lehetőségek áttekintése" c. széleskörű banki tanulmány megkülönböztet egy alapstruktúrát, amellyel az alsófokú oktatás hátrányai kiküszöbölhetőek. Ez elsőbbséget tulajdonít a tanulási teljesítménynek, a tanítás minőségének, az intézményi kapacitásnak, az esélyek egyenlőségének, valamint az anyagi források hatékony mobilizálásának és felhasználásának.

A jobb tanulási teljesítmény jobban tervezett tananyagot követel meg, amely kihangsúlyozza az alaptantárgyakat (az olvasás és számolás), a több könyvet és oktatási segítyt, a hosszabbidejű oktatást és a jobb tantermi tanítást. A tanárképzés javítása és a motiváció építése megköveteli a jövő tanárainak akadémiai előkészítését, pedagógiai jártasságuk tökéletesítését és moráljuk emelését. Az intézményi kapacitás megerősítése jobb igazgatókat és jobb szervezeti struktúrát igényel, amely által munkájuk hatékonyabbá válik.

Ezeknek a stratégiáknak a keresztülvitele sokkal költségesebb, mint amennyit az országok jelenleg költeni tudnak az alsófokú oktatásra. Az anyagi bázist többféle úton kell bővíteni - a jelenlegi anyagi források hatékonyabb felhasználásával, sokkal több belső forrás alsófokú oktatásra fordításával, valamint a nemzetközi támogatások felemelésével.

Az általános oktatás világbanki támogatásának összetétele az 1963-89-es költségvetésben

Megjegyzés: a szakképzés és gyakorlat támogatása nincs benne.

Ahhoz, hogy a lányok, a szegények és a kisebbségek számára az oktatásra való egyenlő esély jobban biztosítható legyen, jóval több anyagi segítségre van szükség - nemcsak a tantermek építésével és a tanárok továbbképzésével kapcsolatban, hanem a családi kiadások redukálásával és a nagyobb közösségi támogatás létrehozásával is. Több női tanár képzése és szerződtetése, az iskoláknak a tanulók otthonához való közelebb hozása, továbbá az egészségügyi ellátás is lényeges.

A feladatok első látásra elrettentőek, de a célok megvalósíthatók. A banki célkitűzések mindenütt a világon elősegítik a haladást az alsófokú oktatást hátráltató erők leküzdésében.

KOLUMBIA: Kolumbiában vidéken a gyerekek 30%-ának nincs lehetősége az alsófokú oktatásban résztvenni, szemben a városi gyerekekkel, akiknek csak 10%-a nem jár iskolába. A Világbank támogatja a kormány törekvéseit

az alsófokú oktatás vidéki területeken való kiterjesztésére és minőségének javítására. Ezen erőfeszítések lényege egy többlépcsős oktatási rendszer rugalmas előrelépéssel, amit "escuela nueva" (új iskola) modellnek neveznek. A lokálisan irányított iskolarendszer gondoskodik a komplett alsófokú oktatásról, még az olyan távoli kis iskolákban is, ahol csak egy vagy két tanár van.

Ez a rendszer aktív, szoros kapcsolat van a közösség és az iskola között, az előrelépési rendszerbe a vidéki gyermeket is bekapcsolja. A tanulóknak saját lakóhelyükön lehetőségük van egyik fokozatból a következőbe átlépni úgy, hogy közben időnként elhagyhatják az iskolát és segíthetnek a mezőgazdasági munkákban anélkül, hogy ezzel helyüket veszélyeztetnék az iskolában. A családok és a közösségek részt vesznek az iskolai tevékenységben, segítenek felépíteni és fenntartani az iskolákat.

A világbanki kölcsön támogatja azokat a törekvéseket, amelyek ösztönzik, hogy tanárokat tartsanak a távoli körzetekben is (biztosítva lakásukat, egészségügyi ellátásukat) és olyan költségmegosztó sémák bevezetését, amelyek növelik a helyi hozzájárulásokat. A Világbank finanszírozza az oktatási eszközöket és könyvtárakat 4000 vidéki iskola számára, 26500 vidéki pedagógus képzését, az oktatási anyagok pótlását 25000 vidéki iskolában és 3,3 millió tankönyv megvásárlását.

Az "escuela nueva" program jelenleg Kolumbia 25000 iskolájából 15000-ben működik, és a kormány szeretné, ha az összes többi iskolát is be tudnák vonni a következő 3 év alatt. Azt remélik, hogy ezáltal javul az oktatás minősége és a vidéki körzetekben a jelenlegi 20%-ról 60%-ra sikerül majd növelni az iskolát befejezettek számát. Az előzetes felmérések szerint az "escuela nueva" rendszerben a tanulók teljesítménye felette van a rendszerbe be nem kapcsolt vidéki iskolák, illetve a kisebb városi iskolák tanulói teljesítményének. Az "escuela nueva" gyerekeknek magasabb az önbecsülésük szemben a hagyományos vidéki iskolákba beiratkozottakéval. Nagyon lényeges, hogy az "escuela nueva" gyerekeknél a lányok önbecsülése a fiúkéval megegyező, ami bizonyítja a részes tanulási rendszer jelentőségét abban, hogy a lányok hasznosítani tudják a tantermi instrukciókat.

BANGLADES: Olyan más szervezetekkel együtt, mint az UNESCO és az UNICEF, a Világbank támogatja a nők és lányok oktatásba való szélesebb

bevonását. Ez a törekvés magában foglal egy súlyozottabb és alkalmazhatóbb alsófokú oktatási tananyagot, tanítási eszközöket és könyveket. A Világbank támogatja azokat az intézkedéseket, hogy több lányt iskolázzanak be, valamint nőket toborozzanak az oktatási munkára. Ezen intézkedések között szerepel egy műholdas iskola program, amely közelebb hozhatja a tanulást a lányok otthonához, továbbá a "Nők a nemzeti tananyag és tankönyv kifejlesztésében" nevű szervezet és női oktatók toborozását igazgatói munkakörbe.

Járulékos intézkedések történnek az alsófokú oktatásban résztvevő lányok egészségügyi ellátására, továbbá mosási, tanulási és alvási lehetőségek biztosítására a női tanárjelöltek számára. Az alsó- és középfokú tananyag bemutatja a pozitív női szerepeket és magában foglalja a táplálkozási, egészségügyi és népszerűségi képzés elemeit. Az iskolai adatok begyűjtését és analizését újrászervezték, hogy könnyebben figyelemmel kísérhetővé tegyék a nők beiskolázás folyamatát és teljesítményüket. Az ösztöndíjrendszer sikeres programját kiterjesztették a lányokra is.

Nemformális képzés

A nemformális képzés - amely nem tartozik az ország szabályos iskolarendszerébe - alapműveltséget biztosít azon felnőttek számára, akiknek nagyon kevés, vagy egyáltalán nincs, illetve azon gyermekek számára, akiket nem iskoláztak be, mert nagyon messze laktak az iskolától, vagy mert szüleik igénybe vették őket a munkában. Ez az oktatási forma alapvető egészségügyi, táplálkozási, mezőgazdasági ismeretekkel, valamint az életszínvonaluk biztosításához szükséges gyakorlati tudással látja el őket. A 375 Világbank által finanszírozott oktatási projektből 92 tartalmaz nemformális képzési elemeket.

INDONÉZIA: A Világbank több, mint 100 millió dollárt nyújt Indonéziának a decentralizált nemformális oktatás és egy átfogó műveltségi program megvalósításához szükséges adminisztrációs infrastruktúra kifejlesztéséhez. A program kombinálja a tanulási tevékenységeket olyan tevékenységekkel, amelyek jövedelmet hoznak a résztvevőknek. A Jövedelemszerző Tanulócsoportok kisebb kölcsönöket kapnak, hogy kereseti lehetőségeiket emeljék, miközben műszaki jártasságot és üzletszerzői ismereteket nyernek.

Úgy pl. a varrónők csoportja kölcsönt kaphat egy bizonyos vásárlásra. Amikor a csoport teljesítménye eléri egy bizonyos szintet, ez más csoportot szponzorálhat, pl. egy új csoportot láthat el varrógépekkel. Ennek a kölcsönnek a feltétele, hogy minden írástudatlan résztvevő megtanul írni-olvasni. 1982-83-ban 1,4 millió indonéziait vontak be ebbe az alapműveltségi képzésbe és 25000 tanuló volt a Jövedelemszerző Tanulócsoporthoz tagja.

JEMENI ARAB KÖZTÁRSASÁG: Jemenben az írástudó felnőttek alacsony száma (1982-ben 20% körül) lényeges visszahúzóerő az ország fejlődésében, különösen a mezőgazdaságban. A Világbank egy olyan rugalmas, nemformális képzést támogat, amely biztosítja az alapjártasságot és -műveltséget, főként a vidéki körzetekben. 4 oktatási kölcsön 39 millió dollárral segíti a 11 Területi Oktatási Centrum (DTC) építését, ahol az írni-olvasni tanulást biztosítják.

A 10000 írni-olvasni tanulót először az 1975-ben létrehozott nemformális oktatási programba iskolázták be, 10% fejezte be ezt úgy, hogy alkalmassá vált egy alacsonyabbszintű középfokú iskolába lépésre. A DTC programban résztvevők száma 1979-84-re megtízszereződött 2200-ról (1979-80) 22000-re. Felbuzdulva az eredményen, a kormányzat az egész országra kiterjeszti ezt a fajta oktatási programot. A program létrehozta az Alapképzési Alapítványt, mely elősegíti, hogy a finanszírozással a DTC-k városi oktatási egységeket alakítsanak ki a nagy centrumokat övező körzetekben. Ezek jelentős sikereket érnek el a távoli területek fejlesztésében. Elhatározták a magasszintű irányítást, azonban ez függ a közösség tagjaitól is, akik a helyi célkitűzések sikeréről vagy kudarcáról számolnak be.

Középfokú oktatás

Fontos a középfokú oktatás fejlesztése, mivel hidat jelent a tanulók számára a felsőfokú képzettséghez, miközben felkészíti a tanulókat a munkára, és képessé teszi őket arra, hogy egész életükön keresztül folytassák a tanulást. Sok országban a középfokú oktatás a fő célkitűzés arra is, hogy elegendő pedagógust készítsenek fel és a kormány az alsófokú oktatást kiterjeszthesse.

A fejlődő országokban a beiskolázás középszinten gyorsabb ütemben nő, mint az alsófokú iskolákban, de egy jóval kisebb bázisról indultak. 1978-ban a növekedés a középfokú beiskolázás területén, beleértve a szakiskolát is,

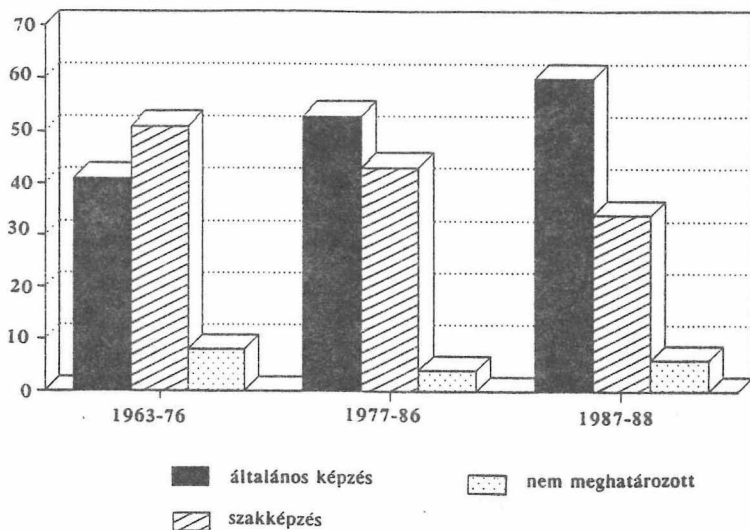
23% volt Afrikában, 40% Ázsiában, 48% a Közel-keleten és Észak-Afrikában és 52% Latin-Amerikában. Mindez mutatja, hogy nagyon eltérőek a középfokú oktatásra való esélyek. Csádban 1986-ban a középiskoláskorú gyermekek csak 6%-át iskolázták be szemben Koreával, ahol viszont 93% került középiskolába.

Számos országban több a középfokú képzési lehetőség, mint amennyit a felsőfokú oktatási intézmények vagy a munkaerőpiac felvenni képes. Ennek eredményeképpen magas munkanélküliség vagy alulfoglalkoztatottság jön létre az iskolázott népességben. Ezért az országok gyakran növelik kötelezettségüket a szakiskoláztatásra azzal az elvárással, hogy ez megkönnyíti a tanulók munkábaállítását. Ez a megközelítés azonban csak a gyorsan iparosodó gazdaságokban hatékony.

A világbanki támogatás középfokú oktatásra szánt részét nagyrészt a szakképzésre fordították, jöllehet a támogatás mértéke az 1980-as években esett. (5. ábra)

5. ábra

A világbank oktatásra fordított befektetéseinek alakulása kategóriánként az 1963-88-as költségvetésben

A Világbank támogatta az alsófokú oktatást végző pedagógusok középfokú képzését is. 1963-1984 között a világbanki oktatási kölcsön több, mint felének részét képezi a pedagógusképzés.

A középfokú oktatásban fontos feladat olyan tananyagot kifejleszteni, amely egyrészt kielégíti az emberek élethosszig tartó intellektuális igényeit, másrészt amely révén megtalálható a tanulási lehetőség kiterjesztésének legkevésbé költséges útja. Az erős nyelvi, tudományos, matematikai és műszaki felkészítés nemcsak alapot nyújt a tanulóknak a magasabb szintű képzéshez, hanem nagyobb rugalmasságot is biztosít a munkavállalásnál és alapot teremt a tanulás folytatására felnőttkorban. A középfokú oktatás levelezéses és rádiós formája biztató eredményekkel járt, mivel kiterjesztette a tanulási lehetőségeket és biztosította a pedagógusok továbbképzését összehasonlíthatóan kisebb költségek mellett.

THAIFÖLD: Az 1960-as évek végén Thaiföld különféle középiskolai tananyaggal kísérletezett kezdetben a Kanadai Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség támogatásával. Ehhez a kezdetben kisméretű kísérlethez hajtóerő volt az 1973-as oktatási reform, majd fokozatosan kiszélesedett a 4 banki projekttel.

A program sikerének kulcsa a szakaszos kiterjesztés, a rugalmasság a változtatási igények elfogadásában és az erős nemzeti és helyi szervezetek kifejlesztése. A banki támogatás finanszírozza a különféle tananyagok megszerkesztését 480 működő középiskolában és 124, a projekt során épített új középiskolában. Akadémiai célokra a céliskolák előszakképzettséget biztosítottak mezőgazdasági, hazai tudományos, hagyományos farmergazdasági területen. A program cékitűzései fokozatosan igazodtak az egyetemi végzettségük munkaerőpiacának teljesítőképeségéhez.

SZENEGÁL: A banki támogatás Szenegálban a tudományos képzés kiterjesztését és erősítését finanszírozza abból a célból, hogy az általános, műszaki és szakmai programokba felső középszinten bekapcsolódó tanulók az iskolákból kikerülve a munkaerőpiacon jobban kvalifikáltnak számítsanak. Ez a tervzet segítette létrehozni és felszerelni 11 központot, amelyek az alkalmazott tudományok, a technológia és hazai tudományok oktatását szolgálták. E centrumok 31 olyan iskolául szolgáltak, amelyek alkalmasak voltak a hatékonyabb eszköz és szakértő felhasználására. A tervzet biztosította a

technikai részvételt a programfejlesztéshez és a pedagógusképzéshez, továbbá az oktatástervezés és irányítás erősítését.

Szakmai és műszaki képzés

A szakmai és műszaki képzés hosszú ideig sarkalatos pontja volt a banki befektetéseknek. Elismerve a képzett munkások és műszaki szakemberek döntő szerepét a termelékenységben, a Világbank 1963 óta 160 projektet támogatott 71 országban mintegy 5 milliárd dolláros befektetéssel saját maga, illetve kölcsönvevői révén. E tervezetek támogatták a szakmai képzést, a szakmai gyakorló központokat, a középfokú és a középfokú utáni műszaki képzési intézményeket.

1980-as években nyilvánvalóvá vált, hogy a szakmai képzés és gyakorlat hatékonyságát javítani kell. A szakképzés minden szintjén a magas költségeket azonban a képzésben résztvevők foglalkoztatásának és elért jövedelmének igazolnia kell. A szakképzés az erőforrások hatékony kihasználását igazolja, amennyiben azt a munkások alkalmazzák, amennyiben a gazdaság gyorsan iparosodik és amennyiben hatékony mechanizmusok működnek, amelyek a képzés mértékét és típusát a gazdasággal szorosan összekapcsolják. Azonban számos gazdaságban nagyon nehéz elérni a hatékonyságot, főként, ha a modern szektorban a bér foglalkoztatás csekély és nem is növekszik, vagy ahol az oktatási intézményeket gyengén finanszírozzák és képtelenek hozzáidomulni a foglalkoztatási arányok változtatásaihoz.

A fiatalok széleskörű foglalkoztatási gondjait a szakmai képzés kiterjesztésével megoldani hivatott politika nem lehet hatékony, ha a gazdasági növekedés túl lassú ahhoz, hogy alkalmas foglalkoztatási lehetőségeket biztosítson. Számos országban a nem hatékony szakmai képzés és gyakorlat egyszerűen elpazarolja az amúgyis szűkös anyagi forrásokat.

Az 1990-es években a Világbank elsődleges célja a szakmai képzést sokkal jobban a gazdasághoz kötni. A gyakorlat minőségét és hatékonyságát biztosítani kell, erősíteni kell az irányítást és mobilizálni kell a stabil, célnak megfelelő finanszírozást. Gyakran e költségek megkövetelik mind a nemzeti intézmények, mind az egyéni gyakorló központok kapacitásának javítását. A tapasztalatok azt mutatják, hogy e folyamat szoros és erős együttműködést kíván az állami és a magánszektor között.

A fejlődő országokban a magánfoglalkoztatás és a nagyon kicsiny vállalkozásokban való foglalkoztatás gyakran a teljes foglalkoztatás hatalmas részét teszi ki a gazdaság hivatalos szektorában. Jóllehet a gyakorlat szerepéről a hivatalos foglalkoztatás produktivitásának javításában van még mit tanulni, nyilvánvaló, hogy a művelt gyakorlat központi szerepet játszik. E felismerés segít az alapképzés jelentőségének kiemelésében.

KOREAI KÖZTÁRSASÁG: A szakmai képzés és gyakorlat világbanki támogatása Koreában a szakközépiskolák rehabilitációjával indult 1969-ben. A következő 15 évben 4 kiegészítő tervezet támogatta a szakközépiskolai oktatás és gyakorlat kiterjesztését. Megalakult a Nemzeti Szakképzés Irányítási Ügynökség. Ahogy felgyorsult a térség iparosodása, a műszaki képzés a fiatal állami és magániskolákban megerősösött. A legutóbbi szakképzési tervezet - szektor befektetési kölcsönök révén - főleg a fakultások minőségének javítását célozza, továbbá új eljárások megvalósítását a középfok feletti szinten. A Bank koreai befektetéseivel által szorosabb kapcsolat jött létre a gazdaságfejlesztési stratégiákkal. Az eredmény hatásos. A tanulók könnyen találtak munkát és a gyorsan növekvő gazdaságban a produktivitás és a jövedelem emelkedett.

JORDÁNIA: Jordánia és a Bank közötti hosszútávú kapcsolat eredményezte a szakmai képzési gyakorlat rugalmas rendszerének kialakítását. A Szakképzési Testület (VTC) megalakítása vezetett a munkáltatókkal való hatékony gyakorlati kapcsolatokhoz. Az ipari tanulókat az együttműködő cégeknek ellenőrzött tanoncsággal bíró VTC központokban az alap és elméleti oktatást magában foglaló kettős rendszerbe iskolázták be. A rendszer hatékonyságát a tanoncidó csökkentésével növelték, továbbá azzal, hogy a munkáltatóknak részt kellett vállalniuk az oktatói, eszköz- és műszerköltségekből a tanoncidó alatt.

Felsőfokú oktatás

A felsőfokú képzés döntő szerepet játszik a fejlesztésben, mint a csúcsvezetők, a professzionális vezetőség és a műszaki fejlesztés forrása. Egy nemzetet főiskolái és egyetemei alapján ítélnék meg, továbbá, hogy mennyit fordít a gazdasági és szociális kutatásokra és az új technológiák kifejlesztésére és adaptációjára.

1964 óta a Világbank 3 milliárd dollárt kölcsönzött a felsőfokú oktatás fejlesztésére, ebbe benne foglaltatik a középfok utáni formális képzés és a posztgraduális képzés és kutatás is. Ez a befektetés a Világbank teljes oktatásra fordított befektetéseknek 27%-át teszi ki. Több, mint 203 oktatási tervzet tartalmaz felsőoktatási elemeket. A felsőoktatási kölcsönök közel 60%-a koncentrálódik Ázsiára és 28%-a Európára, a Közel-keletre és Észak-Afrikára. A korábbi banki támogatás ebben a szektorban a középiskolai tanárképzésre összpontosult. Később a Bank a közép- és felsőszintű tudományos, mérnök és mezőgazdasági személyzet és kutatóeszközök kapacitásának fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. A célkitűzésnek egyrészt összhangban kellett lennie a pillanatnyi munkaerő szükségletekkel, továbbá a modern technológia fejlesztésére és kutatására alkalmas nemzeti infrastruktúra ki-fejlesztésével.

Az iparosodottabb országokban, mint Brazília, Kína, Indonézia és Korea, a Világbank a felsőfokú oktatási rendszer tökéletesítésére helyezte a hangsúlyt. A szegényebb országokban, mint Burundi, Ghana, Mali és Mauritánia, a felsőfokú oktatásra fordított támogatás az intézményi minőség és hatékonyság növelését célozza meg.

A minőség, a hatékonyság és jog központi tényezők voltak a felsőfokú oktatás jövője szempontjából a fejlődő országok számára. A minőség javítása megfelelő finanszírozást és hatékony politikát követelt meg, amely nemcsak erősítette a tanítást, hanem kiemelte e felsőfokú oktatási intézmények fejlődésére gyakorolt azon szerepét, amelyet intellektuális, tudományos és műszaki támogatásukkal játszottak. A Bank foglalkozott a belső hatékonysággal - hogy hogyan funkcionáljon jól a felsőfokú oktatási rendszer -, valamint a külsővel - hogy a beiskolázások hogyan lehetnének jobban összhangban a munkaerőpiac igényeivel.

A Világbank arra ösztönözte az országokat, hogy a felsőfokú oktatást osszák ketté a politechnikai intézetek és a főiskolák kiterjesztésére, valamint a felsőfokú oktatás magánintézményeinek megalapítására. Számos országban a távoktatás - amely a rádión, televízión vagy a levelező oktatáson keresztül tette lehetővé, hogy a tanulók a formális tantermi oktatáson kívül is tanulhassanak - biztosította a felsőfokú oktatás költségeinek alacsony szinten tartását.

INDONÉZIA: A Világbank Indonézia oktatási rendszerének fő strukturális reformját támogatta. E reformok a szigorú program-orientált rendszerektől a rugalmasabb tanulmányi óraegységek rendszere felé tendáltak. A változás felgyorsította a tanulók egyetemen való keresztüljutását és ezáltal az eszközök kihasználását hatékonyabbá tette. A támogatások segítettek a forrás hozzájárulási rendszer kialakításához, amely lehetővé tette az egyetemek között a meglévő eszközök hatékonyabb kihasználását. A felsőfokú magánoktatás erősítése szintén része volt az oktatáspolitikának.

KÍNA: Kínában a Világbank mintegy 550 millió dollárt biztosított 124 tudományos és műszaki egyetem erősítésére, továbbá támogatta a középfok utáni képzés 2 másik teljesítménykölségű rendszerét: a műszaki főiskolai intézmények hálózatát és egy nemzetközi TV Egyetemet (TVU). Ezek a tervezetek bizonyítják, hogy lehetséges nagy mértékű javulást elérni az oktatásban és a kutatásban viszonylag rövid idő alatt, ha ehhez rendelkezésre állnak az intézmények és a szakemberek.

Egy hatalmas banki műszerprogram biztosította a kínai egyetemek számára a laboratóriumokat és számítógépközpontokat. Ezenkívül biztosította 17 műszaki főiskola számára a műszerezettségét és a műszereket, produkciós központot, laboratóriumokat, nyomdát a Kínai Központi Rádió és TV-egyetem számára. Ugyancsak finanszírozta a vidéki TV-egyetem hálózatát műszereit és technikai személyzetet.

Tudomány és technológia

A tudomány és technológia területén a legfőbb feladat szűkíteni az iparilag fejlett és a fejlődő országok közötti szakadékot a kutatási területen, továbbá az új technológiákat megkövetelő és adaptáló képességük terén. A fejlett ipari országokban a tudományos és technológiai változás gyorsan átalakítja a foglalkozási és termelő folyamatokat. Nő az olyan gyakorlattal rendelkező munkások iránti kereslet, akik jártasak a számítástechnikában, a robottechnikában, az anyagkutatásban, lézer- és biotechnológiában. E kereslettel összhangban erőteljes az állami és magánszektor befektetése a szakember képzésbe a termelő és szolgáltató szektorokban.

A közepes jövedelmű országokban jelenleg elsődlegességet élvez a munkaerő termelékenységének növelése és nemzetközileg versenyképessé válása az új technológiák és az irányítás javítása adaptálása és alkalmazása révén.

A felsőfokú műszaki szakemberek, mérnökök ezekben az országokban gyakran nehezen kaphatók. Ráadásul egyetemeik és főiskoláik erősítése érdekében ezeknek az országoknak ki kell fejleszteniük saját kutatási intézményeiket és műszaki- tudományos szolgáltatásukat az ipar és a technológia területén lezajló gyors változások támogatására.

A szegényebb országokban erőfeszítéseket kell tenni arra, hogy az oktatási rendszerek összhangban legyenek az ország azon szakember- és technológiai szükségleteivel, amelyek támogatják a fejlesztési célokat. A tudományos és technológiai erőfeszítések azonban nem folytathatók az alapoktatás költségein, ami megteremti a hatékony tudományos és technológiai tanulás alapját.

KOREA: A Világbank az 1970-es évek közepe óta támogatja a koreai ipar technológiai fejlesztését. A bank finanszírozza az erőgépek és az elektronika technológiájának, valamint a kis- és középipari tudományos és technológiai oktatás fejlesztését. A Koreai Technológiai Tervezet biztosítja az anyagi támogatást a kutatáshoz és fejlesztéshez a privát szektorban és azokhoz a tervezetekhez, amelyeket az ipar szponzorál, de az állami kutató intézetek visznek véghez. E bankkölcsönök erősítik a kapcsolatot a kutatóintézetek és az ipar között.

BRAZÍLIA: A Világbank befektetései révén segíti a brazil tudományos és technológiai alterületek kiépítését. A kormány politikája arra törekszik, hogy kutatási és fejlesztési tevékenységek fokozása és kiterjesztése révén a gazdasági és szociális növekedéshez szükséges technológiákat kiválasztó és generáló nemzeti kapacitást kifejlessze. E politikát azonban gátolja a kvalifikált személyzet kicsiny mértéke, a nem hatékony irányítás és a nem megfelelő finanszírozás és koordinálás.

A tervezet arra törekszik, hogy felülkerekedjen ezeken az akadályokon az anyagi támogatás biztosításával a közel 1000 kutatásra és emberi erőforrások fejlesztésére irányuló altervezet révén, ebbe beleértve a tanárképzést középszinten.

Politikareform és módosítás

A Világbank növekvő mértékben támogatja az oktatáspolitikai reformját, mivel az lényeges tényező a fejlődő országokban az erős oktatási rendszer kiépítésében. Azonban még a legjobban megtervezett projekt is sikertelen,

ha a területi politikai környezet eltorzult. A területi kölcsönrel finanszírozzák az oktatáspolitikát és az oktatási rendszer főbb reformjait számos országban.

GHANA: A területi banki hitel finanszírozza a nemzeti oktatási rendszer reformját, a kormányzat gazdasági térhódítására és végrehajtott növekedésre vonatkozó nemzeti tervének részeként. A program támogatni igyekszik az oktatás minőségének javítását, valamint az oktatásfinanszírozás jövedelmezőbbé tételét. A reform kulcsfontja e célok érdekében az egyetemi oktatás előtti 17 éves tanulási periódust 12 évre csökkenteni.

A politikaváltás által megteremtett anyagi források, valamint a tanulónkénti költségek csökkentése révén mód nyílik arra, hogy növeljék a szegény rétegek gyermekeinek tanulási lehetőségeit az alsófokú oktatásban.

Az 1970-es évek közepéig Ghana egyike volt Nyugat-Afrika legfejlettebb oktatási rendszerű országainak, ahol a legmagasabb volt a beiskolázás (a Szaharán kívüli területeken). Azonban az 1970-es évek éles gazdasági hanyatlása miatt romlott az oktatás minősége és a beiskolázási arány. A képzett tanárok kivándorlása következtében helyüket szakképzetlenek váltották fel. Ghana nemzeti termék növekedésének oktatásra fordított hányada az 1976. évi 6,4%-ról 1985-ben 1,7%-ra csökkent.

A kormányzati reformprogram igyekszik az alsófokú oktatásban a beiskolázást évenként 5%-kal növelni, ami csak kicsivel nagyobb, mint az évenkénti növekedési ráta az iskoláskorú populációban, a középiskolai hatékonyságot megduplázni, a beiratkozást a tanárképző főiskolákon 20%-kal növelni. A program intézkedik az iskolarendszer újrászervezéséről, javítja a tananyagot és a tanárképzést, csökkenti a kormányzati hozzájárulást az ismételt oktatási kiadásokhoz és hatékonyabbá teszi a tervezést és irányítást.

Az oktatás hatékonyságának növelése érdekében a kormány háttérbe szorítja a középfokú intézeti oktatást a napos iskolával szemben és befagyasztja a tanítók és a nemtanító személyzet létszámát.

Az oktatás támogatása más területeken

Az oktatási területeken belüli támogatás mellett a Világbank részt vállal a gazdaság más területein is a gazdasági személyzet létrehozásában és kiképzésében, így pl. a mezőgazdasági és falusi fejlesztésben, a népesség, egészség-

ségügy és táplálkozás, az ipar, szállítás és telekommunikáció, a városfejlesztés és vízellátás területein. Ezek a beruházások a beruházási tervzetek olyan komponensein keresztül történnek, amelyek lényegesek az új eszközök és műszerek produktív felhasználásában. A Világbank éves támogatása a tervzetekkel kapcsolatos képzési tevékenységek segítésére jelenleg mintegy 285 millió dollár.

A Világbank támogatja az oktatási tevékenység tervezését és átadását sok területen. Jelentős mértékben összpontosul e támogatás a meglévő nemzeti szaktudástól való függőség csökkentésének céljával. E befektetések gyakran támogatnak területi vagy specializált oktatási szervezeteket, főként a mezőgazdaságban, de a könyvelésben, építésben, közigazgatásban és a gazdaság más területein is.

CEYLON: Az 1970-es évek végének gazdasági expanziója az infrastruktúrába történt hatalmas közbefektetésekkel együtt nagy feszültséget idézett elő Ceylon építőiparában. A fő tényező a képzett építőmunkások, gépkezelők, építésfelügyelők és rangidős vezetők hiánya volt. 2 IDA hitel támogatta a kormány programot e tényező kiküszöbölésében. Siettették mintegy 45000 főnyi szakképzett és vezető személyzet kiképzését. A költségek minimalizálása érdekében a kiképzést az Oktatás-, Munka- és Ifjúság és Sportügyi Minisztérium, valamint a Falufejlesztés meglévő eszközeivel, és az építési helyeken végezték. A képzési idő tartamát a szakmai követelmények gondos meghatározásával lecsökkentették, majd továbbképző kurzusokat hoztak létre a szükséges alap szakképzettségi szint megszerzésére. Az önkormányzati vezető szervben, az Építésügyi és Tervezési Minisztériumban létrehozták az ehhez szükséges vállalkozásfejlesztést támogató, valamint a képzést szervező és finanszírozó intézményi kapacitást. A hitelek finanszírozták az oktatási eszközök, műszerek és anyagok, valamint a technikai személyzet biztosítását.

Útmutatás az 1990-es évekre és utána

Az 1990-es években és az azt követező évszázadban a Világbank növeli az oktatás és képzés fejlesztésére szánt támogatását. A hosszútávú alapítási kötelezettségére építve a Világbank a követező területre fekteti a hangsúlyt:

- az alsófokú oktatás hatékonyságának és hatásosságának növelése
- a nők és lányok tanuláshoz való lehetőségének a növelése

- a tudományos és technológiai képzés fokozása
- a szakképzési rendszerek hatékonyságának és rugalmasságának fokozása
- fokozni a felsőfokú képzés, a tudományos és technológiai intézetek közreműködését a fejlesztésben
- folytatni a tervcélú oktatás és területi oktatási kapacitás fejlesztésének támogatását.

Ezeket szem előtt tartva, a Világbank programját az olyan lényeges oktatási tényezők elemzésére alapozza, mint az oktatáspolitikai és a nemzetgazdaság kapcsolata, az oktatási reformok végrehajtásának lehetősége, továbbá a nemzeti intézmények azon képessége, hogy az oktatáspolitikát meg tudják valósítani. A foglalkoztatáspolitikai és programok, valamint kapcsolatuk a képzéssel és oktatással tetemes hangsúlyt kap. A Világbank megtartja a rugalmas és együttműködői megközelítést és igyekszik felfogni valamennyi ország egyetemes igényeit abból a célból, hogy a leghatékonyabban tudjon rá hatni.

A jobb esélyek biztosítása, a hatékonyság növelése és a tanulás felgyorsítása nagyszándékú célok, de ezek az oktatási rendszerek számára elérhető célok a fejlődő világ egészében, ha erős az elszántság és az elkötelezettség. A nemzeti kormányzatoknak és a nemzetközi adományozóknak együttesen kell biztosítani az intellektuális és pénzügyi forrásokat. A nemzetek fejlesztési reményei és gyermekek millióinak jövője forog kockán.

Az oktatás alapvető a szociális jólét és a gazdasági fejlődés szempontjából. Az oktatásban a befektetés akkor válik fokozatosan egységessé, amikor a technológiai változás tere felgyorsul. A populációk jelentősen megnövekednek és a gazdaságok kölcsönös függése nagyobb mértékűvé válik.

Barber B., a Világbank elnöke megállapította: *“Az új évszázadban a tudás „osztalékai” úgy fognak növekedni, ahogy a “büntetés” nő a tudatlanság növekedésével... Az oktatásnak és szélesebben az emberi erőforrások fejlesztésének a fejlődés középpontjában kell lennie az 1990-es években.”*

A Világbank ezt a kötelezettségét összehangolni igyekszik az oktatásfejlesztés feladataival.

A Világbank 1990-es költségvetési évben végrehajtott oktatásfejlesztési tervezete, területenként, a végrehajtás első évében (millió US dollár)

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	össz.terv-költség
Afrika								
1984	Mali	III. Szakmai és műszaki képzés tanárképzés	0.0	9.5	9.5	0.9	6.9	17.3
1985	Burkina Faso	III. Alsófokú oktatás	0.0	21.6	21.6	1.6	0.0	23.2
	Etiópia	VI. Alsó- és középfokú okt.	0.0	70.0	70.0	39.6	0.0	109.6
	Lesotho	IV. Alsó- és középfokú okt.	0.0	10.0	10.0	3.9	0.0	13.0
	Togo	Oktatásfejl.- és alsófokú oktatás	0.0	12.4	12.4	1.6	0.0	14.0

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					össz.terv-költség
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	
1986	Botswana	IV. alsó- középfokú szakmai oktatás	26.0	0.0	26.0	18.0	0.0	44.0
	Kamerun	oktatás és szakmai gyakorlat	30.1	0.0	30.1	31.1	0.0	61.2
	Ghana	egészségügy és oktatás rehab.	0.0	15.0	15.0	1.0	0.0	16.0
	Kenya	VI. alsófokú és tanárképzés	0.0	37.5	37.5	18.6	0.0	56.1
1987	Madagaszkár	Könyvelés és vezetési gyak.	0.0	10.3	10.3	1.3	1.5	13.1
	Ruanda	III. alsófokú	0.0	15.6	15.6	2.1	1.3	19.0
	Kamorra	II. tanár-	0.0	7.9	0.9	0.0	8.8	7.9
	Egyenlítői Guineea	I. alsófokú oktatás	0.0	5.1	5.1	0.3	1.0	6.4
Ghana	Okt. területi hozzáigazít	0.0	34.5	34.5	12.8	416.6	463.9	

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					össz.terv-költség
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	
1987	Malavi	Okt. területi hitel	0.0	27.0	27.0	4.4	2.6	34.0
	Nigéria	Alsófokú okt.	0.0	18.4	18.4	1.4	6.4	26.2
	Szenegál	Alsófokú okt.	0.0	12.0	12.0	2.3	5.3	19.6
	Zaire	Felsőfokú okt. racionalizálása	0.0	11.0	11.0	1.2	0.0	12.2
1988	Burundi	Területi okt. fejl.	0.0	31.5	31.5	4.5	1.5	37.5
	Zöldfok	Alsófokú okt. felminősítés	0.0	4.2	4.2	1.1	0.0	5.3
	Középf-rikai K.	Okt. rehab. és fejl.	0.0	18.0	28.0	1.3	1.3	20.7
	Etiópia	VII. műszaki okt. és tanárképzés	0.0	70.0	70.0	25.2	0.0	95.2
Bisszau-Guinea	Alsófokú okt.	0.0	4.3	4.3	0.4	0.0	4.7	
Mozambik	Okt. és munkaerő-fejl.	0.0	15.9	15.9	2.0	2.0	17.9	
Nigéria	Műszaki fejl.	23.3	0.0	23.3	3.4	1.2	27.9	

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	össz.terv-költség
1988	Csád	Okt. rehab.	0.0	22.0	22.0	1.4	1.8	25.2
	Mali	Okt. területi konszolidáció	0.0	26.0	26.0	14.7	15.5	56.2
	Mauritánia	Okt. területi szervezés	0.0	18.2	18.2	0.7	18.6	37.5
	Uganda	IV. alsófokú okt.	0.0	22.0	22.0	5.9	0.0	27.9
Ázsia								
1983	Indonézia	Műszaki II.	107.4	0.0	107.4	58.4	0.0	165.8
	Fülöp-sz.	Szakképzés	24.4	0.0	24.4	17.3	0.0	41.7
1984	Banglades	Műszaki okt.	0.0	36.0	36.0	15.3	10.9	62.2
	Kína	Mezőgazd. okt.II	45.3	23.5	68.8	133.8	0.0	202.6
	Indonézia	Nemformális képzés	43.0	0.0	43.0	28.6	0.0	71.6
	Pápua-Új-Guinea	Középfokú okt.	49.3	0.0	49.3	26.5	2.7	78.5

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					össz.terv-költség
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	
1985	Kína	Egyetemi fejl.II.	0.0	145.0	145.0	1017.0	0.0	1162.0
	Indonézia	Középfokú okt. I. Vezetői gyak.	78.0	0.0	78.0	51.5	0.4	129.9
		Egyetemi fejl. II.	147.0	0.0	147.0	97.5	0.0	244.5
1986	Nepál	Mezőgazd. munkaerőgazd.	0.0	8.4	8.4	0.7	4.1	13.2
	Kína	Vidéki egyetemek	0.0	120.0	120.0	357.0	0.0	477.0
	Indonézia	Munkaerőgazd. és gyak.	58.1	0.0	58.1	33.0	0.0	91.1
		Tudományos és technikai képz.	93.0	0.0	93.0	60.7	0.0	153.7
	Malaysia	Ipari képz. II. alsó- és felsőfokú oktatás	127.0	0.0	127.0	185.8	0.0	312.8
Salamon	Okt. II. középfokú okt.	0.0	5.0	5.0	0.7	4.3	10.0	
Ceylon	Szakképz. II.	0.0	15.0	15.0	8.6	1.0	24.6	

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					össz.terv-költség
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	
1988	Bhután	Alsófokú okt.	0.0	4.2	4.2	2.0	7.4	13.6
	Kína	Tanárképzés	0.0	50.0	50.0	54.8	0.0	104.8
	Indonézia	Felsőfokú okt.	140.3	0.0	140.3	117.0	0.0	257.3
		Könyvvit fejl.	113.0	0.0	113.0	51.5	0.0	164.5
	Malaysia	Egyetemfejl.	48.2	0.0	48.2	33.2	0.0	114.5
	Kína	Tankönyvfejl.	0.0	57.0	57.0	57.5	0.0	114.5
1989	Indonézia	Erdőművelés emberi erőforr. fejlesztés	18.4	0.0	18.4	8.2	0.0	26.6
	Laosz	Műszaki fejl.	0.0	3.5	3.5	2.2	13.0	18.7
	Korea	Technol. fejl	16.4	0.0	16.4	13.6	0.0	30.0
	Malaysia	Alsó- és középfokú képzés II.	58.8	0.0	58.8	101.0	0.0	159.8
	Maldiv szigetek	Oktatás és gyakorlat	0.0	8.2	8.2	1.2	0.0	9.4
	Nepál	Mérnökképzés Földrengéstud. Főisk. helyreáll.	0.0	22.8	22.8	3.7	3.7	30.2

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					össz.terv-költség
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	
1989	Vanuatu	Alsó- és középfokú oktatás	0.0	8.0	8.0	2.1	7.7	17.8
1990	India	Szakképzés	30.0	250.0	280.0	149.8	0.0	429.0
	Indonézia	Közmunka intézményi fejl. és gyak.	36.1	0.0	36.1	17.9	0.0	54.0
Európa, Közel-Kelet, Észak-Afrika								
1984	Török-ország	Ipari képzés I.	36.8	0.0	36.8	7.6	0.0	44.4
1985	Pakisztán	Alsófokú okt.II.	0.0	52.5	52.5	20.5		0.0
	Marokkó	Szakképzés I.	27.1	0.0	27.1	16.8	0.2	44.1
	Törökó.	Ipari iskolák	57.7	0.0	57.7	15.0	0.0	72.7
1986	Pakisztán	Szakképzés II.	0.0	40.2	40.2	30.4	22.7	93.3
	Jemeni Arab Közt.	Műszaki képzés	0.0	12.7	12.7	8.2	7.2	28.1
1987	Pakisztán	Alsófokú képzés III.	0.0	145.0	145.0	41.2	21.7	207.9

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					össz.terv-költség
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	
1987	Törökó.	Nemformális szak-képzés	58.5	0.0	58.5	12.6	0.0	71.1
	Jemeni Arab Közt.	Tanárképzés	0.0	10.4	10.4	8.8	0.9	20.1
1988	Algéria	Szakképzés	54.0	0.0	54.0	47.3	0.0	101.3
	Jordánia	Okt. VII. -alap alsófokú okt.	40.0	0.0	40.0	65.8	2.5	108.3
1989	Törökó.	Ipari képz.II.	0.0	115.8	115.8	50.0	0.0	165.8
	Marokkó	Vidéki alsófokú oktatás	83.0	0.0	83.0	42.0	40.0	165.0
Latin Amerika és Karib-térség								
1984	Brazília	Műszaki képzés	20.0	0.0	20.0	25.4	0.0	45.4
	Paraguay	Szakképzés	5.0	0.0	5.0	2.8	0.0	7.8
1985	Brazília	Tud. és műszaki képzés	72.0	0.0	72.0	143.4	0.0	215.4

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön					
			IBRD	IDA	összkölcsön	kormányfinansz.	társfinanszírozás	össz.terv-költség
1985	Dominikai Köztárs.	Szakképzés	5.8	0.0	5.8	2.3	0.3	8.4
			0.0	10.0	10.0	6.3	6.0	22.3
			27.0	0.0	27.0	19.8	0.0	46.8
1986	Barbados	Okt.IV. -műszaki képzés és gyak.	10.0	0.0	10.0	10.7	10.7	31.4
		Alsófokú okt.II.	10.0	0.0	10.0	10.7	10.7	31.4
1987	Brazília Karib-régió	Gyakorlati képz.	74.5	0.0	74.5	29.0	62.9	166.4
		Karib-fejl. IV., Területi szakképzés és műszaki fejl.	0.0	6.0	6.0	1.7	5.3	13.0
		Vidéki Alsófokú okt. irányítás	4.4	0.0	4.4	2.5	0.0	6.9

Terület és teljesítés első éve	Ország	Tervezet	Világbanki kölcsön						
			IBRD	IDA	össz-kölcsön	kormány-finansz.	társfinanszírozás	össz.terv-költség	
1988	Jamaika	Okt. program-előkészítés és tanulói kölcsönök	8.3	0.0	8.3	2.8	0.0	11.1	
1989	Mexikó	Munkaerőgazd.	80.0	0.0	80.0	35.7	0.0	40.3	156.0
	Bahamák	Műszaki és szakképzés II.	10.0	0.0	10.0	7.4	0.0	0.0	17.4
	Kolumbia	Alsófokú okt. alszektor II.	100.0	0.0	100.0	0.0	0.0	169.2	
	Guatemala	Alapképzés II.	30.0	0.0	30.0	38.3	0.0	0.0	68.3

Megjegyzés: fenti adatokat 1990. júniusát követően zárták le.

a: 58,6 millió dollár magánszektorból (szülők és költségvisszatérítés)

b: 1,2 millió dollár a Szülők Szövetségétől

c: a helyi közösségek által finanszírozva

d: a SEMAI-SENAC által finanszírozva

e: a vállalkozások által finanszírozva

Hegedüs István - Prugberger Tamás

Új Munkatörvénykönyvünk kritikai vizsgálata a Közös Piac munkajogi normáinak vetületében

Már az 1970-es évek elején az akkori párt- és állami vezetés elhatározta, hogy a gazdaságirányítási reform bevezetésével egyidőben megalkotott 1967. évi Munka Törvénykönyvet gyökeresen meg kell újítani. Az ennek érdekében létrehozott kodifikációs bizottság munkája részben a bizottságon belüli konzervatív és progresszív irányvonal konszenzust akadályozó küzdelme, részben pedig amiatt hiúsult meg, hogy az akkori politika is csupán "látszat"-átfogó módosítást várt el és nem többet. Ennek hatására csak részleges módosításokra került sor, inkább kirakat-jelleggel, mint valóságos tartalommal. Éppen ezért a rendszerváltást követően égetővé vált egy tartalmilag is teljesen új Munkatörvény megalkotása, amelyet másfél évig tartott előkészítés után ez év áprilisában fogadtatott el a kormányzat a parlamenttel. Mivel e törvény előkészítésében a Munkaügyi Minisztérium irányításával a munkajognak ismét azok a művelői jutottak meghatározó szerephez, akik évtizedeken keresztül konzerválták a munkajogalkotást, indokolt annak megvizsgálása, hogy ez a Törvény mennyiben felel meg az Európai Gazdasági Közösség munkajogának érdekkölcsönösségen nyugvó követelményrendszerének.

Önmagában pozitív törekvésnéként értékelhető, hogy a jogalkotó egy törvénykönyvbe fogta össze a munkajogot. Ha ugyanis a munkaviszony rendezésére több jogszabályban kerül sor, fokozott felelősség van arra, hogy a külön szabályozásra kerülő kérdések a konkrét erőviszonyok alakulásától függően - esetleg eltérő vagy egymással ütköző szemléletben - nyerjenek jogi rendezést. Önmagában az egységes munkatörvényi koncepció természetesen ezt a problémát nem iktathatja ki, legfeljebb - így a jelen törvény esetében is - egy helyen található meg minden, az ellentmondások és az elvi törések könnyebben érzékelhetővé válnak.

Mindazonáltal hangsúlyozni szükséges, hogy a legtöbb közös piaci tagállamban külön törvények szólnak a munkaadói és a munkavállalói érdekvédelmi szervezetekről, a két oldal közötti tárgyalások rendjéről, a kollektív

szerződésekről, az üzemi tanácsokról, a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkaküzdelem rendjéről, az egyedi munkaviszonyt pedig egy sereg speciális háttérjogszabállyal együtt a Polgári Törvénykönyv rendezi. E formai széttagoltság ellenére is azonban a Közös Piac országain belül - nem utolsó sorban az Európa Tanács kötelező határozatainak, irányelveinek és ajánlásain keresztül - egységes elveken nyugvó, rendszertanilag zárt, konzisztens szabályozás érvényesül. Ezzel párhuzamosan, több tagállamban és más nyugat-európai államban is tapasztalhatók törekvések arra, hogy munkajogukat - a francia és az olasz munkajoghoz hasonlóan - kodifikálják. E törekvésekben elől jár Németország és Ausztria.

Szükséges tehát rámutatni arra, hogy önmagában az egységes törvényi szabályozás nem oldja meg a szabályrendszer lényegi kérdéseit, amelyeknek ide összpontosuló követelményei a következőkben foglalhatók össze:

- egységes szemlélet és szabályozási koncepció;
- a munkaügyi viszonyok meghatározó elemeire kiterjedő szabályozás;
- az alapintézmények konzisztenciája;
- a normativitás szükséges szintje, a törvényi szabályozás garanciális követelményei.

Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy az új magyar Munkatörvényt a vizsgált viszonylatban is az *érdemi, elvi* követelmények alapján szükséges megítélni. Így pl. azt a pozitív elemet is, hogy - az Európai Szociális Karta előírásainak megfelelően - tiltja a munkavállalókkal szembeni bármiféle diszkriminációt, ide értve a szakszervezeti tagsággal összefüggő hátrányos vagy előnyös helyzetbe hozást, az ún. "closed shop"-ot is. Az eljárási garanciák és a hatékony szankciók azonban itt is hiányoznak. Megemlíthető, hogy 1990. decemberétől a Szabálysértési Törvény végrehajtásáról szóló *kormányrendeletet* kiegészítő rendelkezés szerint bírsággal sújtható az a munkáltató, aki a munkavállalót szakszervezethez, vagy egy bizonyos szakszervezethez való tartozás miatt hátrányban vagy előnyben részesíti. A rendelkezés hatályosulásánál tapasztalt negatív jelenségeknél nyilvánvalóan szerepet játszik a szabályozás jogforrási szintje (nem törvény), a bírság alacsony összege, továbbá az igények érvényesítésének eljárási szabályai terén mutatkozó hiányosságok. A diszkriminációmentesség "elvi szinten" történő deklarálása több területen a munkáltatót és annak érdekvédelmi szerveit helyezi előnyösebb helyzetbe (a munkavállalók hátrányára). Sajnos ez végigvonul az egésze törvényen: a

koalíciós szervezetek jogállására, a koalíciós tárgyalásokra és a kollektív szerződés kötésére, valamint az üzemi tanácsokra vonatkozó szabályozáson. Önmagában az, hogy a törvény - a nyugat-európai munkajogi rendszereknek megfelelően - a joganyagot *kollektív és individuális munkajogra osztja*, nem oldja meg sem a kollektív munkajog körébe eső előbb jelzett problémákat, sem az individuális munkajogi rendezés területére tartozó hasonló jellegű kérdéseket (pl. a teljesítménykövetelmények megállapítása, a munkavállalók szabadságra küldése, a munkaviszony megszüntetése, stb.)

Az érdekvédelmi szervezetek jogállása, a koalíciós tárgyalások és a kollektív szerződéskötések rendszere

A törvény a szakszervezetek jogállását és működésének rendjét viszonylagos alapossággal szabályozza. Nem mondható el ugyanez a munkáltatói érdekvédelmi szervezetekre, valamint a koalíciós tárgyalások rendszerére vonatkozó szabályozásról. Rendezetlen, hogy mely szervezetek tárgyalnak egymással általános és ágazati-szakmai, illetőleg területi viszonylatokban. A törvény szabályaiból az következtethető, hogy *munkáltatói* oldalról bármely érdekvédelmi szervezet (egy vagy akár több is) korlátlanul jogosult a kollektív szerződéskötésben részt venni, *szakszervezeti* részről viszont csak az, illetve azok, amelyek az általuk képviseltek taglétszámánál fogva a legjelentősebbek. Ezt a tervet az üzemi tanácsoknál mondja meg, utalva arra, hogy amelyik szakszervezet az üzemi tanácsi tagválasztásoknál önmaga, vagy más szakszervezettel szövetségre lépve, nem éri el a 10 %-ot, érdekvédelmi képviselőt ebben a viszonylatban nem láthat el és az ilyen tárgyalásokon nem vehet részt. A koalíciós tárgyalásokon tehát az a szakszervezet vehetne részt, amely egymaga, vagy más szakszervezettel közösen meg tudja szerezni az üzemi tanácsi szavazatok több mint 10 %-át, kollektív szerződéskötésre viszont csak akkor jogosult, ha az önállóan vagy közösen megszerzett szavazatai az 50 %-ot elérik.

Ez a szabályozás azonban csak üzemi szintre vonatkozik. A tervet már nem szól az üzemi szinten felüli országos és területi, valamint ágazati szintű koalíciós tárgyalások részvételi és szerződéskötési kérdéseiről. (Az MDF-nek a koalíciós szervezetekről és a koalíciós tárgyalásokról szóló törvényjavaslata az üzemi keretek között érvényesülő előbbi elvet - az un. "szakszervezeti konföderáció" intézményével - az országos és a területi szintű koalíciós tárgyalásokon való részvételre és kollektív szerződéskötési tárgyalásokra is kiterjesztené.)

Ez a törvényjavaslat még nem került a Parlament elé. Az új Munkatörvény 29. §-a azonban úgy rendelkezik, hogy országos szinten reprezentatívnak azt a szakszervezetet kell tekinteni, amely az 1991. XXVIII. tv. alapján megtartott szakszervezeti választásokon a leadott szavazatoknak legalább 10 %-át elnyeri. Előbb kifejtett érdemi kritikánk - amely a szakszervezetek közötti diszkriminálásra vonatkozik - ide is érvényes. Ezen kívül még egy durva jogtechnikai hiba is terheli a Munkaügyi Minisztériumot. Ugyanis a 29. §-ban felemlített 1991. XXVIII. tv. csupán a szakszervezetek közötti vagyonmegosztásról beszél, nem pedig a szakszervezetek közötti választásokról. Hogy itt a képviselők tudatos félrevezetéséről, vagy pedig csak egy kirívó jogtechnikai hibáról van szó, azt döntse el az olvasó annak ismeretében, hogy a Kormány 1992. április 2.-án szavaztatta meg az Országgyűléssel az új Munkatörvényt, beleértve a 29. §-ust is. Ugyanakkor másnapi, azaz április 3.-iki keltezéssel a Munkaügyi Minisztérium 2641/1992. iktatószám alatt kibocsájtotta a szakszervezeti választásokról készülő törvény munkaanyagát. Itt tehát mindenképpen a törvényhozók meg tévesztése következett be még akkor is, ha ez nem rosszhiszeműen, hanem jóhiszeműen, de nagyfokú felelőtlenségből történt. Egy ilyen helyzet fenntartása politikailag és szociálpolitikailag egyaránt káros.

Ez a koncepció ellentétben áll a koalíciós tárgyalásoknak és a tarifaszereződéseknek az Európai Gazdasági Közösség tagországaiban az Európa Tanács integráló közreműködésével kialakult rendszerével. Az e körbe tartozó nyugat-európai államokban a koalíciós tárgyalásoknak és a tarifaszereződéseknek két alapvető rendszere ismeretes. Az egyikre az jellemző, hogy mind a munkáltatói, mind pedig a munkavállalói érdekképviseleti szervezetek megszorítások nélkül résztvehetnek az országos szintű koalíciós tárgyalásokon és szabadon közreműködhetnek a tarifa-szerződéskötésekben, függetlenül attól, hogy mennyi az általuk képviselt tagok számaránya (NSZK, Ausztria). A másik (francia, olasz, Benelux és dán) rendszer szerint azon csak azok az érdekvédelmi szervezetek vehetnek - *mindkét oldalról* - részt az országos szintű koalíciós tárgyalásokon (és köthetnek ezen a szinten tarifaszereződést), amelyek az általuk képviselt tagok számaránya szerint meghatározott "nemzeti reprezentativitást" képviselnek és ezen az alapon a "Nemzeti Munkatanácsnak" tagjaivá válhatnak. A Nemzeti Munkatanács-

ba azonban mind a munkavállalói, mind a munkáltatói érdekvédelmi szervezetek oldaláról *azonos kritériumok és feltételek mellett, egyenlő számban* juthatnak be a koalíciós és ellenérdekű felek. Ennélfogva *paritásos képviselő* áll fenn és - a magyar tervezettel ellentétben - a korlátok ellenére sem áll fenn diszkrimináció. Egyenlő feltételek mellett tehát *elvileg* elfogadható lenne a "konföderációs" jellegű szelektálás. Külön kérdés azonban itt (is) a történelmileg kialakult *magyar helyzet* - különösképpen a szakszervezeti mozgalom állapotának - értékelése és az abból levonandó következtetések. Ezek a német és osztrák megoldás honosítását támasztják alá.

Magával a kollektív szerződéssel kapcsolatban itt szükséges utalni arra, hogy a nyugat-európai államokban a kollektív szerződés lényegében a munkaviszonnyal kapcsolatos kérdések általános, valamint ágazati és szakmai normatív rendezésnek olyan módja, ahol a szabályozás az érintettek bevonásával konszenzus útján, nem pedig állami parancsra megy végbe. Sőt: ebben a térségben - úgy tűnik - hogy az érdekképviselőten nyugvó szabályozás háttérbe szorítja, mintegy szubszidiáriussá (kisegítővé) teszi a klasszikus jogszabályi rendezést. Ezzel szemben az új magyar Munkatörvény - miként ez a 13. §-ból kitűnik - továbbra is jogszabályi rendezést helyezi előtérbe, kimondván, hogy a munkaviszonnyal összefüggő kérdéseket a törvény felhatalmazása alapján "egyéb jogszabály vagyis alacsonyabbrendű jogforrás is rendezheti, a kollektív szerződés pedig a jogszabályokkal sem állhat ellentétben. A korábbi, hármasszintű jogi szabályozáshoz való visszarendezésnek és ezzel együtt a kollektív szerződés formálissá válásának tehát igen erős a veszélye. Mintha ez is lett volna a jogalkotó célja. Erre utal az is, hogy a javaslattal és a tervezet első változatával szemben a második már kiiktatta az üzemi tanács és a munkáltató között megköthető üzemi megállapodást, amely ilymódon kikerült az Országgyűlés által elfogadott új Munkatörvényből is. Ez egyértelműen a munkáltatói oldalnak kedvez, mivel a vállalati munkarendet és a munkahely szervezeti-működési szabályzatát a munkáltató egyedül, a munkavállalói oldal bevonása nélkül, a maga érdekeinek megfelelően készítheti el. A kollektív szerződéses normatív rendezést háttérbe szorító jogforrási szabályozás pedig a liberális piacgazdaságpolitikának megfelelően egyértelműen munkáltatóbarát. A helyzet tehát a korábbi joghoz képest érdemben alig változott, mert a kollektív szerződést minden

vonalon a jogszabályi rendezés háttérbe szorítja. Ezért az új Munkatörvény is a régihez hasonlóan a kollektív szerződést elsősorban vállalati szintre koncentrálja, ugyanakkor azonban az üzemi tanács és az üzemi megállapodás kiiktatásával a munkáltató által egyoldalúan elkészíthető vállalati-üzemi munkarend szoríthatja ki.

A munkavállalók közösségének

érdekképviselési rendszere: az üzemi tanács

A nyugat-európai országokban meghonosodott üzemi tanácsoknak három alaptípusa különböztethető meg. Az *egyiknél* (NSZK, Ausztria, Hollandia, Spanyolország és Portugália) az üzemi tanács szervezete, hatásköre és funkciója teljesen elkülönül mind a szakszervezettől, mind pedig a munkáltatótól. Ebben a rendszerben a munkavállalók közössége maga választja meg közvetlenül az üzemi tanácsot, az üzemi tanács pedig saját kebeléből az üzemi tanács elnökét, elnökhelyettesét vagy titkárát, nagyobb létszámú üzemi tanács esetén a kisebb létszámú és a tényleges ügyintézését végző üzemi bizottságot, melynek munkáját az üzemi bizottság elnöke irányítja. Ebben a rendszerben az üzemi tanács közvetlenül a munkáltatóval áll párbeszédben és a kettőjük viszonyában az üzemi tanács az egészséges és biztonságos munkakörülmények kérdésében, valamint a munkafeltételek (a munkateljesítmény paramétereit, a munkaidő, a pihenőidő, a szabadságolási ütemterv összeállítás, a munkaellenőrzés módszerei a személyi adatszolgáltatás és adatnyilvántartás, valamint a felvétel és elbocsátás kritériumainak meghatározása) kérdésében *együttes döntést gyakorol*, a konkrét (egyedi) feltételek és elbocsátások kérdésében *állásfoglalási-véleménynyilvánítási* (a törvényben külön meghatározott esetekben: ellentmondási) joga van, gazdasági kérdésekben pedig véleménynyilvánítási-javaslattevési joggal rendelkezik.

A *másik* típusban (Luxemburg, Dánia, Franciaország és Olaszország) az üzemi tanács két szintű szervezetben működik. Az első szinten két paritásos képviselő (bizottság) áll: az egyiket a munkáltató a saját küldötteiből állítja össze, a másikat az üzemben működő szakszervezetek jelölése alapján a munkavállalók választják. Mindkét bizottság külön foglal állást és tesz javaslatokat az első típusnál felsorolt kérdésekben, az együttes döntést azonban (az ott megjelölt körben) a két képviselő küldötteiből összeállító üzemi tanács hozza meg és állásfoglalást, véleményt, valamint javaslatot is együt-

tesen alakítanak ki az üzem e körbe eső munkaügyi, vezetési és gazdasági kérdéseiben.

A *harmadik* típusnál (Belgium) a munkavállalói és a munkáltatói képviselő az üzemi tanácsrendszer szervezeti keretein belül találkozik: az üzemi tanács tagjainak felét közvetlenül az üzemben működő szakszervezetek jelölése alapján a munkavállalók választják, a másik felét a munkáltató delegálja. Ez az üzemi tanácsrendszer lényegében az előző típusban leírt második szintű szervezetre vonatkozó szabályok szerint működik.

Mindhárom típusú üzemi tanácsrendszerre jellemző, hogy a munkavállalói körön belül *arányos képviselettel* rendelkeznek a munkások és az alkalmazottak, továbbá a nemek, és az ifjú, valamint a csökkent képességű munkavállalók. A *vezető alkalmazottak* mind a második, mind a harmadik típusban mindig a *munkáltatói* képviseletben foglalnak helyet. A munkáltatót az üzemi tanács és a munkavállalói képviselet irányában az üzemmel kapcsolatosan mindenre kiterjedő általános információs kötelezettség terheli: természetesen a munkavállalói képviselet tagjai az üzemi titkot megőrizni kötelesek. A munkavállalói képviselet mindhárom típusnál együttes döntési, egyetértési, valamint állásfoglalási jogot gyakorol a munkavállalóknak a munkavégzéssel összefüggő legközvetlenebb érdekeit érintően.

Az üzemi tanács szervezeti és jogi helyzetével kapcsolatban szükséges utalni, hogy a vállalat (vállalkozás) olyan struktúrájában helyezkedik el, amelyben a *tulajdon és a vállalkozás törvényszerűségei közvetlenül és meghatározó erővel* érvényesülnek. A "*magyar viszonyok*" determináns tényezői viszont - mindaddig, amíg az állami tulajdon a lényegét érintő befolyással bír - a politika és a közigazgatás törvényeit és mechanizmusait juttatják determináns szerephez. Nem kisebb jelentőségű kérdés: a munkavállalói képviselet korszerű rendszerének *hiánya* a vállalkozás esetében (elsősorban a felügyelőbizottságban és a menedzsment irányításában). Az üzemi tanács vállalaton belüli helyzetét és szerepét ezek értékelése nélkül *reálisan megítélni nem lehet*.

Ezek (valamint a szakszervezeti mozgalom helyzetének) figyelembe vételével különösen problematikusak a tervezetnek *az üzemi tanács jogosultságaira* vonatkozó szabályai. Az *együttes döntést* a tervezet jóléti és szociális célokra elkülönített pénzeszközök felhasználása, valamint az ilyen intézmé-

nyek hasznosítása terén biztosítja. A tételesen felsorolt minden más munkahelyi, munkaszervezési, munkafeltétel-meghatározási és az üzemet érintő gazdasági kérdésekben - olyanokban is, amelyekben az üzemi tanácsokra vonatkozó minden nyugat-európai rendezés az üzemi tanácsoknak együttes döntési jogot ír elő - a tervezet csak véleményezési jogkört ad. E szabályokat abban az összefüggésben is szükséges értékelni, hogy a tervezet nem foglalja az üzemi tanácsban sem az alkalmazottak, sem a munkások, a nők, a fiatalok, illetőleg a csökkent munkaképességűek képviselőit. Így tehát a vezető alkalmazottak jogi kötöttségek nélkül megválaszthatók az üzemi tanácsba, mely körülmény a mechanikus arányokon messze túlható jelentőségű. Itt figyelembe kell venni a *vállalati szintű ("összeüzemi") tanács* specifikus szabályainak *teljes hiányát* is. (A lényeges vállalati ügyek természetesen ezen a szinten fognak eldőlni.)

Mindezt figyelembe véve teljes bizonyossággal kimondható, hogy az üzemi tanácsrendszer szabályozási koncepciója *munkavállalóellenes*, a modern intézményi rendszerek *felületes és sematikus* átvétele és már ebből következően is azokkal *ellentétes hatások gerjesztője*. Még ennél is negatívabb vonása a magyar viszonyok teljes figyelmen kívül hagyása, illetőleg ilyen hivatkozási alapon a centrális-bürokratikus szituációk és mechanizmusok "átmentésére" törekvés, a munkáltató dominanciájának és hatalmi helyzetének erősítésére. Mint a nyugat-európai példák bizonyítják: ez nem a piacgazdaság és a modern kapitalizmus munkajogi rendszerének sajátossága. ("Szociális piacgazdaságról" természetesen szó sem eshet.)

Az új törvénynek ez a része (is) teljes átdolgozásra szorulna. A magyar viszonyok között a szakszervezeti és az üzemi tanácsi hatáskörök teljes szétválasztása indokolt, biztosítva, hogy a szakszervezetek az üzemi tanácsválasztásokon a jelölő bizottság részére jelölteket javasolhassanak. Ez természetesen nem érintené a szakszervezeteknek a kollektív tárgyalásokon való részvételi jogait, illetőleg érdekképviseleti tevékenységük mértékét. Továbbmenően: az üzemi tanácsnak minden olyan ügyben együttes döntési jogkört szükséges biztosítani, amely a munkavállalók munkakörülményeit, a munkafeltételeket, azaz a munkaviszony tartalmi kérdéseit, valamint a munkaszervezést közvetlenül érinti, a dolgozók és családjuk sorsát közvetlenül érintő üzemvezetési és gazdasági ügyekben pedig ellenőrzési, állás-

foglalási és véleményezési-javaslattevési jogot szükséges biztosítani, ideértve az *egyedi munkaviszonyt* érintő ilyen jellegű munkáltatói döntéseket (intézkedéseket) is.

A munkaküzdelem ("munkaharc") joga: egyeztetési és döntőbizottsági eljárás

A sztrájkjogot egy három év előtti jogszabály, az 1989. évi VII. tv. rendezi, amelyen már túlhaladt az idő. A pártállam utóvédharcának megfelelően a sztrájk szervezők és az abban résztvevők helyzete és jogosultságaik olyként kerültek megfogalmazásra, hogy a történekeért bármikor felelőssé tehető. Ez is ellentétes az Európa Tanács irányelveivel, amelyekkel összhangban valamennyi közös piaci tagállam meghatározza azt az "arany-formulát", amely mellett a sztrájk legitim. Ezt figyelembe véve, általában az a sztrájk törvényellenes, amely politikai, nem szakszervezeti szervezetszerű, amelyet előzetes tárgyalás, egyeztetési kísérlet és figyelmeztető eljárások nem előznek meg és ha erőszakot alkalmaznak, vagy az alapellátást nem biztosítják. Minderre a magyar jogi szabályozás is utal, azonban a jogbiztonság (a garanciális igényű szabályozás) egyértelmű, normatív jellegű (nem deklaratív, többféleképpen értelmezhető) rendelkezéseket kíván. Ezen túlmenően: a jelenlegi jogi rendezés egy szót sem szól a *kizárásról*, a look out-ról. A nyugat-európai államokban általánosan elterjedt jelenség, hogy a sztrájk megelőzése vagy elterjedésének meggátolása, valamint a munkavállalók megfélemlítése érdekében eredménytelen tárgyalások esetén nem engedi be őket a munkaadó a munkahelyre. Az Európai Tanács állásfoglalása szerint a kizárás ilyen jellegű alkalmazása törvényellenes. Csak akkor van helye look out alkalmazásának, ha az törvényellenes sztrájk megfékezését célozza. A jelenlegi magyar jog lehetőséget ad olyan jogértelmezésre, mely szerint ez az intézmény a munkavállalók ellen korlátlanul alkalmazható.

A kollektív munkaügyi viták körében szabályozott *egyeztetési és döntőbíráskodási* rendszer tervbevetett szabályozása sem a munkaharc jogi "kezelését" segíti elő. Mindkettőre ugyanis a felek kezdeményezése esetén kerülhet sor és ők azok, akik mind az egyeztetőt, mind pedig a döntőbíró közös egyeztetéssel kiválasztják. A tervezetnek az Országgyűléshez benyújtott legutolsó változata már szakított azzal a korábbi megoldással, miszerint a felek által kijelölt paritásos képviselőtű egyeztető bizottságok és döntőbizottságok maguk választanák meg a vitatkozó felek egyetértésével az elnököt.

Az új megoldás szerint a bizottság elnöke maga a döntőbíró, vagy ő jelölhet ki valakit. Amennyiben azonban ez a személy a bizottságon belül paritásos képviselőt ellátók köréből kerülhetne ki - a korábbi megoldás szerint - ez is nehezen lenne végrehajtható. (Egyik fél sem egyezik ugyanis bele, hogy a másik által választott személy legyen a bizottság elnöke.) Az elnöknek tehát mind az egyeztetés, mind a döntőbíráskodás esetében pártatlan személynek kell lennie. Ez pedig a felek által kezdeményezett és saját szervezésű egyeztetés mellett csak úgy biztosítható, ha - a Közös Piac tagállamaihoz hasonlóan - a munkaügyi hivatal mellett olyan paritásos egyeztetőbizottság és döntőbizottság működne, amely az érdekképviseleti szervek által delegált elnök- és taglistával rendelkezik, ahonnan az adott ügyben eljáró bizottság elnöke, a bizottság tagjai és a felek egyeztetésével kerülnek kiválasztásra és az elnöknek pártatlan személynek kell lennie. A bizottsági tagok paritásos alapon történő részvétele következtében a kijelölés és a kizárások megelőzése érdekében célszerű, hogy amennyiben a saját kezdeményezésű egyeztetés nem vezet eredményre, a feleknek kísérletet kell tenniük a munkaügyi hivatal mellett a fentiek szerinti "állami" egyeztetésre és végső soron döntőbizottsági eljárásra, amelynek határozata azonban a felekre csak akkor lenne kötelező, ha annak magukat előzetesen alávetik. Egyébként a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően a határozat csak javaslatot tartalmazó állásfoglalás lenne.

Az individuális munkaviszony szabályozásánál jelentkező legkirkívóbb ellentmondások és legjelentősebb problémák

A munkáltató és a munkavállaló között fennálló individuális (egyedi, egyéni) munkaviszony szabályozásánál jelentkező problémák túlnyomó része összefügg a kollektív munkajog szabályozásának ellentmondásaival. Leglényegesebb területei a következők:

- a munkabér és a teljesítménykövetelmények összhangba hozása,
- a munkaidő meghatározása,
- a munkavállalókat megillető szabadság mértéke és kiadásának konkrét ütemezése,
- a munkaviszony létesítésének és megszüntetésének alapkérdései, ideértve a végkielégítési és a munkanélküli segélyt néhány foglalkoztatáspolitikai problémát is.

a) A *munkabért* meghatározó *teljesítménykövetelmények* megállapítását a tervezet - a közös piaci tagállamok általánosnak mondható gyakorlatával ellentétben - a *munkáltató hatáskörébe* utalja, az üzemi tanács részére pedig csak véleményezési jogot biztosít. Nagy-Britannia, Írország, Dánia és (eddig) Olaszország kivételével az említett államoknál e kérdésben a munkáltató az üzemi tanács *egyetértését* köteles megszerezni. A német jog hatására ezt vette át Spanyolország és Portugália, valamint Olaszország is hasonló megoldásra tér át. Erre a nemzetközi jogfejlődésre, valamint a német jog eszmei, történeti, földrajzi és egyéb hatásaira is figyelemmel, a magyar jog megfelelő irányú fejlődése objektív követelmény.

b) A *munkaidőt*, a túlmunkát és a munkaszüneti napon végzett munkát a magyar tervezet - az EGK tagállamainak szabályozásával is összhangban - korlátok közé szorítja. Az EGK joga e korlátozást abból a megfontolásból teszi, hogy minél több embert lehessen *munkához juttatni*. Az egyre nehezebbé váló magyarországi munkapiaci körülmények miatt e foglalkoztatáspolitikai szempontot erőteljesen figyelembe kellene venni abban az értelemben is, hogy ha valaki átmenetileg vagy ideiglenesen a munkahelyéről kiesik, a meglévő állományból más munkavállaló (jelentős jövedelemnövekedés mellett) - *ne vehesse át munkakörét*. (v.ö. a dán szabályozással.) Az ilyen helyzetben a munkáltató legyen köteles az állást - az Európa Tanács direktíváinak megfelelően - állami monopóliumként is ingyenes szolgáltatásként megszervezett *munkaközvetítő hálózaton keresztül* meghirdetni. A Magyarországon favorizált módszer - a megmaradó munkavállalók között a bérmegetakarítás felosztása - korántsem egyetlen és főként szociálisan - nem *általánosan* alkalmazható megoldás. Ezzel legalább egyértelmű *jogi* lehetőség a *rövidített munkaidő* korszerű szabályozása. (Lásd: az üzemi tanács jogosultságait is!) Mindez a társadalmi szolidaritás iránti teljes érzéketlenségre is utal. (V.ö. a "szociális" piacgazdaságra vonatkozó szövegekkel.) Az ilyen (és kapcsolódó) ügyekben természetesen - és az európai megoldásokhoz hasonlóan - az üzemi tanács részére *együttes* döntési jogot kellene biztosítani, csakúgy, mint az állandó és a változó, valamint a rugalmas munkaidő konkrét üzemi alkalmazásának meghatározásánál.

c) A *szabadság* mértékének törvényi meghatározásánál, valamint a szabadság kiadási időpontjainak kijelölésénél (ütemezésénél) a munkavállalókat megillető *alapszabadság mértékét* kell első helyen megemlíteni. Az NSZK-ban minden munkavállalót 30 nap alapszabadság illeti meg, amely - a szol-

galati idő növekedésével átlagban - eléri a 6 hetet. Az EGK más tagállamainak túlnyomó részében is hasonló a helyzet. A magyar tervezet ennek a kétharmadát kívánja biztosítani. Az "eltérő körülmények és tényezők" világában jó lenne észre venni a munka termelékenységi mutatói mellett azt is, hogy nálunk már a munkaerő "társadalmi reprodukálása" is veszélybe került (egészségügyi helyzet, életkorbeli "kilátások"). Csökkent gondolkodási képesség szükséges ahhoz, hogy "társadalmi érdek" a munkaerő regenerálásához szükséges idő minimumra csökkentése. Ez a munkaerő lesz "fogadóképes" a magas szintű és intenzív munkát követelő teljesítményre, a munkaidő magas szintű technikai követelmények által megkövetelt (teljes) kihasználására?) Nem is szólva az ügy "szociális" vetületeiről! Például arról, hogy a nyugat-európai jogok a hosszabb időtartamú szabadságot is koordinálják a gyermekek iskolai szünetével, stb. Ez persze nem csak szociális kérdés. Gondolt-e arra a kodifikátor, *mibe kerül* a primitív (elsődleges) munkáltatói érdekekre szabott jogi szabályozás a társadalomnak? (A távlatibb munkáltatói érdekek is!) Itt nincs másról szó, mint a kezdetleges ("kezdeti", "eredeti") felhalmozás kíméletlen szemléletéről, amelyért *végülis* az egész társadalom fog megfizetni.

Ezt a szemléletet (a direkt jellegű érdekérvényesítést) tükrözi, hogy (a tervezet szerint) a szabadság kiadásának időpontját a munkáltató határozza meg és csupán egynegyedénél köteles a munkavállaló kívánságát is figyelembe venni. Az EGK tagállamai körében e tekintetben több megoldás alakult ki. Az üzemi tanácsrendszert ismerő államok többségében - az együttdöntési jog kereteiben - a munkáltató az üzemi tanáccsal közösen állítja össze a szabadságolási ütemtervet. Több EGK-tagállamban a szabadságot a *törvény* vagy a *kollektív szerződések* által megállapított szabadságolási időnyben kell kiadni, melynek be nem tartása esetén a munkavállaló szabadság-meghosszabbításra válik jogosulttá. Az ilyen szabadságkiadáshoz azonban a legtöbb országban a munkavállaló előzetes hozzájárulása szükséges. Szóval: ez az "Európa-ház" szelleme, szabálya, légköre. Jó lenne felhagyni itthon is a XIX. századi munkáltatói allűrökkel.

d) A *munkaviszonymegszüntetés* kodifikátorainak "csúcsteljesítménye". Tisztán jogi megközelítésben pozitíven értékelhető (lenne), hogy a törvény - az egyéb tartós szerződésekhez (mint pl. a bérlet, haszonbérlet) hasonlóan - mind a munkavállaló, mind pedig a munkáltató oldaláról - a munkaviszony

megszüntetésének módját *rendes és rendkívüli felmondásban* állapítja meg. Ennélfogva az új szabályozás elejtené az ún. fegyelmi elbocsátást, összefüggésben azzal is, hogy y (végre) a "fegyelmi felelősség" rendszere a munkajogból kiiktatásra kerülne. A pártállami szemlélet - mint azt a kodifikációban meghatározó szerepet betöltő jogász megnyilatkozása is igazolja - nehezen tudja elfogadni a dolgozó feletti munkáltatói hatalom hatósági jellegének megszüntetését. (L. a fegyelmi felelősség rendjének vállalati szabályzatba foglalására vonatkozó elképzeléseket - a gazdasági munkajog területén.) A magyar munkavállaló felett tehát a vállalkozó (a "maszek" és az "állami" is) hatósági jogosítványokat gyakorolhatna továbbra is. Jó tudatosítani: itt tartunk a munka jog elméletében. Szükséges megjegyezni: az EGK-tagállamai körében kizárólag az olasz munkajog ismeri - a *közalkalmazás és a közszolgálat körén kívül* - a fegyelmi felelősségrevonást (a II. világháborút megelőző korporatív munkajog maradványaként.) A még hatályos magyar szabályozás egyéb "sajátosságairól" (a fegyelmi büntetés alkotmányos és emberi jogokat sértő elemei, hatálya, stb.) talán jobb, ha nem is szólunk.

Nem térünk ki a munkaviszony létesítése körében a pályázat és a próbaidő garanciákat megelőző és a reális magyar viszonyokra tekintettel nem lévő szabályaira. Szükséges azonban szólni a *munkáltatói részről történő felmondás* szabályairól. A már említett nyugat-európai jogok szerint a munkáltató a felmondás valódi és tényleges okát minden esetben a munkavállalóval írásban közölni köteles, az eredeti magyar tervezet szerint csak akkor kellett volna, ha a dolgozó ezt igényli. Csak a képviselők javaslatára vette át a jogalkotás az általános európai szabályozást. Továbbá: kiemelkedő jelentőségű itt az *üzemi tanács közreműködése*: minden felmondás előzetes véleményezése, valamint a törvény által meghatározott (igen jelentős) keretekben: az *ellentmondási jog*. Ezzel a nyíltság és a *tisztességes emberi kapcsolatok* legalapvetőbb feltételeit segítik kialakítani. A *felmondási tilalmak* tervezett körét illetően: lényegileg *időleges* védelemről van szó (15 vagy 30 nap a kedvezményezett körülmények megszűnte után), illetőleg *mérlegelés* (valójában: a munkáltatói diszkréció) körébe utalt kérdésekről ("különösen indokolt" esetek). A felmondás-korlátozás intézményének ilyen "kiiktatása" természetesen nem áll összhangban az EGK-tagállamok jogával sem. (A tervezetben megállapított felmondási és munkavégzés alóli felmentési idők ugyan megfelelnek az EGK-tagállamok szabályainak, a magyar

kereseti viszonyok és a reális elhelyezkedési lehetőségek alapján gyakorlatilag "egzisztenciális kényszerhelyzetek" jönnek létre. (Itt valóban olyan jelenségről van szó, amit a lényegi "adaptációnál" figyelembe kellene venni, ha a cél valóban "Európa".)

A *rendkívüli felmondás* szabályai: a fegyelmi felelősség visszacsempé-
szése, mégpedig annak a hatályos munkajogban is meglévő eljárási garanciái
nélkül. Az a jogász, aki ilyesmit hajlandó leírni, elemi tájékozottsággal sem
rendelkezik a *munkajog és a jogállam* elsődleges követelményeiről. Tessék
ide figyelni: az *állami* (vagy *monopolszervezeti*) *munkáltató* a maga hatalmi
és bürokratikus szervezetében, illetőleg a kis *magánvállalkozó* fogja a mun-
kavállalóról - egzisztenciális viszonyára determináns mértékben - megállá-
pítani, hogy "a munkaviszonyból származó lényeges (!) kötelezettségét szán-
dékosan (!) vagy súlyos gondatlansággal (!) jelentős mértékben (!) megszegi
vagy egyébként (!) olyan magatartást tanúsít, amely a munkaviszony fenn-
tartását lehetetlenné teszi." Ne essék félreértés: ez *törvénytöveg*.

Engedjék meg itt letenni a tollat. Mégiscsak Európában vagyunk, a
XX. század végén és nem engedhetjük meg magunknak e szabályozás szint-
jéhez igazodó (munkajogi) minősítést.

A munkáltató részéről történő szabályozás az egyik legvitatottabb kérdés.
A tervezet a *végkielégítés* feltételeinek szabályozása körében több vetületben
is bizonytalanságot teremtett, főképpen azonban az a probléma, hogy a
nyugat-európai szabályozással formailag összhangban álló szabályok - a
magyar kereseti átlagok és azok egzisztenciális relevanciái alapján - *tartal-
milag* az intézmény társadalmi rendeltetésének megfelelő funkcionálását
teszik kétségessé.

Az intézmény munkajogi kezelésének lényegére utal a MÜM-iránymu-
tatás szerinti gyakorlat (is), mely szerint az áthelyezésre kerülő dolgozó
munkaviszonyát igen gyakran nem tekintik úgy, mintha azt az új munkál-
tatónál töltötte volna el. Gyakori eset, hogy a korábbi állami nagyvállalatok
több Kft-re, vagy Gt-re bontásánál a volt vállalati dolgozók lényegében
eredeti munkakörükben maradva és ugyanazon munkáltató felügyelete alatt
állva, az osztódásból eredő névleges jogutódhoz kerülnek át. Munkaviszonyuk
azonban - a végkielégítés szempontjából (is?) - új munkaviszonynak minősül.
A dolog azért is figyelmet érdemel, mert *előrevetíti* a törvény rendelkezései

alkalmazásának és értelmezésének *szellemét*. Hogy ez a megállapításunk nem alap nélküli, álljon itt még egy példa. Az EGK-tagállamok jogával szöges ellentétben és a jogelmélet alaptételeinek teljes semmibe vételével a munkanélküli segély megvonását "megalapozottnak" vélik annyi hónapra, amennyire az elbocsátott munkavállaló végkielégítést kapott. Továbbmenően: a tervezet kétszeres végkielégítéssel kárpótolná (az EGK-tagállamok jogi megoldásához hasonlóan) azt a munkavállalót, akinek munkáltatója a rendes vagy a rendkívüli felmondást vele szemben jogellenesen gyakorolja és, ha a munkáltató, vagy a munkavállaló nem kívánja a visszahelyezést. Ilyen módon tehát - minden jogi korlátozásra vagy garanciára tekintet nélkül ("jogellenesen") a minimális "végkielégítési" összeggel meg lehet szabadulni a "nem-kívánatos" dolgozótól. Az még érthető, hogy ilyen szituációban a munkavállaló "nem kívánja" a visszahelyezést, de azért az állam (a társadalom) számlájára ilyen "purvoárt" adni az annyit kárhozott "pártállami" menedzsmentnek mégiscsak elgondolkodtató jelenség!

A gazdasági okokra és a privatizációra visszavezetett felmondásokkal kapcsolatosan szükséges még utalni arra is, hogy a nemrég megalkotott új magyar felszámolási és csődtörvény a munkavállalók bérköveteléseit csak a csődtömegeből, illetőleg a vagyonfelosztásból eredő követelések kiegyenlítésének hagyományos *sorrendjei* alapján biztosítja továbbra is oly módon, hogy a munkabértartozások a kielégítési sorrendben minden más követelést megelőznek. Ennél a hagyományos megoldásnál az a veszély, hogy a munkavállalók a bérkövetelésükhöz nem jutnak hozzá, ha a megszűnő vállalat minden vagyonát felélte és csak passzívuma van. Ilyen helyzet megelőzése érdekében az Európa Tanács arra kötelezte a tagállamokat, hogy *törvényi úton írják elő*, miszerint minden munkáltató olyan *biztonsági beralapot* köteles képezni, amely a munkavállalók részére csődbejutás és felszámolás esetén legalább három havi bérkifizetésre garanciát nyújt a munkavállalónak.

Továbbmenve: egyre gyakoribb az a jelenség, hogy az állami vállalatok privatizációja során az üzemet megvásárló új tulajdonos - különösen, ha külföldi cég - a munkavállalók jelentős részét azonnal lecseréli. Elképzelhető, hogy e cégek egy része saját hazájából olyan munkavállalókat állít be az elbocsátottak helyett, akik a korábbi évtizedekben Magyarországról vándoroltak ki és a magyar nyelvet ismerik. Az ilyen törekvésekkel szemben ismét

az Európa Tanács normáira utalunk, melyek az EGK-tagállamaira kötelezően előírják, hogy az üzembirtokos megváltozása esetén (vállalat, illetve cégeladás) erre hivatkozással vagy erre tekintettel sem a régi, sem pedig az új munkáltató az átadástól számított *egy évig nem mondhat fel*. Ha Magyarország a Közös Piacnak tagja kíván lenni, ajánlatos lenne ezt és a hasonló szellemű szabályokat a munkaügyi szabályrendszerbe felvenni.

Ez a rövid áttekintés csak arra vállalkozhatott, hogy - néhány jellemző szemelvénnyel alátámasztva vagy illusztrálva - a szélesebb társadalmi közvélemény számára *érzékeltesse* a "munka törvényének" nevezett jogalkotás szellemét, alapvető társadalmi lényegét és várható hatásait. Összegzésképpen kénytelenek vagyunk rögzíteni a következőket:

- nem felel meg a modern (európai) munkaügyi szabályrendszer alapkövetelményeinek;
- nem építkezik a magyar viszonyok sajátosságait demonstráló, lényegi (gazdasági, politikai és szociális) viszonyokra;
- a jogalkotás (kodifikáció) elemi követelményei szempontjából súlyos hiányosságokkal terhes, kimunkálatlan, kiérletlen produktum.

Mindezek tekintetében *alkalmatlan arra*, hogy a Magyar Köztársaság "Munka Törvénykönyveként" tartósan intézményesüljön.

A jogalkotás pártpolitikai összefüggései

Érdekes befejezésképpen egy érdekes szociológiai összefüggésre a figyelmet felhívni. A szavazást megelőzően módunkban állt a különböző pártok által benyújtott módosítási javaslatokat áttekinteni. Ezek körül a legkevésbé munkáltatóbarát a kormánykoalíciót alkotó párttá, azaz a Magyar Demokrata Fórumé, a Keresztény Demokratáké, valamint a Kisgazdák 35-ök Frakciójáé volt. Emellett egyik párt javaslatai sem voltak konzisztensek. Hasonló beállítottsággal konzisztens javaslatokat csupán a FIDESZ terjesztett elő neoliberais megközelítésben. Az SZDSZ módosító javaslatai már felvállaltak munkavállalói érdekvédelmet az üzemi tanács hatáskörét érintve. Javaslatai azonban nem átfogóak és konzisztensek. Konzisztens és egyben átfogó olyan módosítási javaslatokkal, amelyek kifejezetten figyelembe veszik a munkavállalói érdekeket is és szociális beállítottsáúak is egyben, az MSZP és a Kisgazdák Ugrin Emese által vezetett 10-ek parlamenti frakciója élt. Úgy tűnik ebből, hogy a munkavégzéssel összefüggő jogviszonyokban a keresz-

tényszocialista értékeket ma Magyarországon a Kisgazdák Ugrin Emese által képviselt frakciója Breuning von Nell gondolatai alapján a jobb oldalon, míg baloldalon a szociáldemokrácia értékeit az MSZP vállalta fel. A Kereszténydemokrata Párt ugyanis a koalíció fennmaradása érdekében a szociális kérdéseket az MDF irányában nem meri kiélezni, a szociáldemokraták pedig az 1991. évi választások során vereséget szenvedtek. Ez utóbbi pártot ezen kívül még erős belviszályok is gyengítik, sőt darabolják. Mindebből különböző szempontok szerint értékelhető összefüggések felállíthatók.

Balázs Judit

A biztonság társadalmi dimenziói Közép- és Kelet-Európában

A legutóbbi két évtized folyamán a világ vezető ipari gazdaságai új növekedési pályára tértek. Az új típusú növekedés tartósan rendezte át a világ-gazdasági értékrendet, új erőviszonyok kontúrjai rajzolódtak ki.

A technológiaintenzív világgazdasági növekedési pályára kanyarodás eredményeképpen a fejlett piacgazdaságokban is megjelentek a gazdasági modellváltás és formáció átalakulás elemei: a második világháború után kialakult, s a hetvenes években már uralkodó neokollektivista gazdaságirányítási modell elemeinek helyében mindinkább egy neoliberális modell lép, majd a 80-as évekre a hagyományos ipari társadalmakat felváltja a poszt-indusztriális, informatikai társadalom.¹

A növekedési pályák eltérő dinamizmusa a világgazdasági erőközpontok átrendeződését eredményezte. A hagyományos fogyasztási cikkek terén a versenyelőnyök fokozatosan áttevődtek a harmadik világ egyes országaira, míg a transznacionális áramlásokat uraló amerikai tőke mellett távol-keleti sikergazdaságok nőttek fel, új pénzügy- és tőkepiacok termelődtek.

Európa gazdasági térvesztése egyre nyilvánvalóbbá vált, azé az Európáé, amelynek úgy nyugati, mint keleti felében a II. világháborút követő negyedszázad folyamán a gazdasági növekedés jóval meghaladta a világlátlagot.

Európa politikai fejlődését ugyanakkor súlyos történelmi örökség determinálta. Színtere volt két pusztító világháborúnak, s a két legerősebb katonai tömb szétverődésének: itt összpontosultak egy katasztrofális eszkalációba torkollható konfliktus hagyományos katonai eszközei. S míg a regionális integrációk a világgazdaság jelentős növekedési tartalékait tudták mobili-

* A szerzőnek "Optionen für ein europäisches Sicherheitssystem der Zukunft" címen 1991. február 27-március 1. között rendezett Kloster Banzban tartott konferencián elhangzott előadása.

záltni a világ más tájain, addig Európa katonai megosztottsága, a zárt ideológiai pályán mozgó szocialista országok önelszigetelődése hosszú időre szakította meg azokat a gazdasági szálakat, amelyek történelmileg alakultak ki Európa keleti és nyugati fele között. Az európai gazdaságok növekedési pályáit így kettős szorítás határolta be:

- a gazdasági növekedés dinamizmusának relatív megtorpanása,
- a katonai szembenállás okozta megosztottság.

A régió gazdasági térvesztése mellett a két szuperhatalom politikai, ideológiai, szemantikai konfrontálódásának szintere maradt, s a világ politikai elkötelezettségét tekintve a két vezető katonai tömb vonzáskörzetébe került, s egy kétpólusú biztonsági rendszerre épített.

A biztonságpolitika fogalma ugyanakkor egyértelműen azonosult a katonapolitika, a katonai biztonság fogalmával: a kelet-nyugati konfliktus militarizálódása pedig világosan a katonai elemek túlhangsúlyozásához vezetett. Valójában azonban a biztonságpolitikai konfliktusok, szubjektív töltetű ideológiai felfogások, az ellenségkép kirajzolódása gerjesztette a fegyverkezés eskalációját.

Elméletileg egy katonai konfrontáció, egy esetleges összecsapás szintere egyértelműen Európára tevődött át, s következésképpen a bipoláris biztonságpolitika európai dimenziói felértékelődtek, Európa gazdasági térvesztésével párhuzamosan ugyanakkor egy multipoláris gazdasági világrend körvonalai bontakoztak ki. De amíg Nyugat-Európa gazdasági térvesztése csupán relatív, addig a 70-es években, majd a 80-as évek elejére egyértelművé és általánossá válnak Közép- és Kelet-Európában a társadalmi, gazdasági modellek alapvető működészavarai.

A közép- és kelet-európai poszt-sztálini gazdaságpolitika, mely Lengyelországban, Magyarországon ugyan némi teret engedett a reformtörekvéseknek, alapjaiban ugyanakkor egy erősen korlátozott megújulási képességű gazdaságokra telepedett, a világméretű kihívásokra rossz válaszokat adott és ezzel az európai fokozódó lemaradást konzerválta. S talán egy nagyon furcsa paradoxonnal állunk szemben: ha igaz a korlátozott megújulási képesség Kelet- és Közép-Európára, akkor fokozottan érvényes a szovjet gazdaságra, ahol is úgy tűnt, hogy a 80-as évekre a modell olyan mértékű működészavaraival állunk szemben, ami már az extenzív fejlődés számára is korlátokat szab.

Így a KGST-országokhoz fűződő gazdasági érderendszer is más helyi-értékűvé vált, sőt valójában veszített értékéből, mialatt a rendszer egésze egy általános periferizálódáson ment keresztül.

Egy ilyen fejlődésnek egyértelmű és szükségszerű következménye a biztonságpolitika átértékelése: a katonapolitikai elemek dominanciájával szemben a komplex biztonság fogalma került előtérbe. Ezen belül is egyértelmű a gazdasági biztonság primátusának megjelenése, ami magába foglalja az ellátásbiztonságot, a tudományos technikai ismeretek áramlását, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokat is. Az "elégleges védelem" katonai doktrína megfogalmazásával a katonapolitika szerepe nemcsak csökkent, hanem a nem katonai szféra - a gazdaság és ideológia - biztonságpolitikai dimenziókat nyert.

Mindennek világos következménye a katonai szembenállás mérséklődése, a fegyverkezés csökkentése és az általános enyhülés a két szuperhatalom viszonyában, ami végül is lehetővé tette az ideológiai fellazulást, megteremtette az előfeltételét a reformfolyamatok kibontakozásának Kelet- és Közép-Európában.

Ha a demokratikus transzformáció kiteljesedését a többpártrendszeri alapon szerveződő választások kiírásával fémjelezzük, akkor az 1989-es év mérföldkövet jelentene Európa keleti felén. Ha a politika átalakulási folyamatát a korabeli sajtó, vagy akár Ms. Thacher beszédei alapján ítéljük meg, akkor úgy tűnik, hogy a Kelet- és Közép-Európa legújabbkori történelme Gorbacsovval kezdődik.

Látványos fordulat ténylegesen Gorbacsov nevéhez fűződik, ugyanis hiába történtek már a 60-as években lépések a gazdasági pluralizálódás irányába, a térség országainak mozgásterét szűk ideológiai pálya határolta be, ahol is a kitérési kísérleteket kíméletlenül elfojtották.

A lassan negyedszázaddal ezelőtti reformkísérletekhez ugyan csak nagy várakozások fűződtek, s szigorú tervutasításos rendszer bizonyos piaci elemekkel történő ötvözése szinte forradalmi lépésnek számított akkor, amikor a politika és a gazdasági rendszer zárt ideológiai egységet képezett, s bármilyen átörös a rendszer egészét kérdőjelezte volna meg.

Így a gazdasági reformok nem vezettek, de nem is vezethettek átörös politikai rendszerváltozáshoz, jóllehet a konvergenciaelmélet erre épített.

Abból indult ki, hogy a közép- és kelet-európai gazdaságok előbb-utóbb olyan reformokra kényszerülnek, amelyek maguk után vonják a politikai intézményrendszer reformját is.

Ha visszatekintünk a történelem kiemelkedő állomásaira, kitűnik, hogy nagy társadalmi transzformációk, klasszikus forradalmak mindig alulról jövő kezdeményezések, tömegmozgalmak eredményeképpen jöttek létre. Európában a klasszikus és bizonyos értelemben befejezett polgári forradalmak polgári társadalmakat teremtettek, s ezzel létrehozták a fejlődés centrumait.

A befejezetlen, vagy el sem kezdett polgári forradalmakkal terhes Kelet-Európa ezzel szemben a fejlődés perifériájára szorult. Itt is felvetődött az alulról jövő átalakulás igénye, a tömegmozgalmak, de ezek a kezdeményezések gyengék és erőtlenek maradtak, a polgári társadalom megteremtésére irányuló törekvések a periférián felülről jövő impulzusokból táplálózkodtak. De éppen a polgárság gyenge és erőtlen voltából adódott, hogy a klasszikus polgári társadalmi-gazdasági formáción alapuló parlamentáris demokrácia nem tudott kialakulni, e helyett az abszolutizmus formái merevedtek meg.

S csak így kerülhetett sor arra, hogy századunk közepén Kelet-Európában új típusú forradalom bontakozzék ki: forradalom a periférián. A szocialista forradalom, mely jelszavaiban túllép a polgári társadalmon, a polgári demokratikus kereteket messze meghaladó vívmányokat, sőt magasabb rendű társadalmat hirdet meg. A befejezettnek tekintett szocialista forradalom zárt eszmerendszert kényszerített a társadalmi-gazdasági élet minden szférájára, s ezzel hosszú időre behatárolta a fejlődés útját.

Kitörési lehetőséget, döntő fordulatot a Brezsnjev doktrína elvetése jelentett. Ezzel vált lényegében nyilvánvalóvá, hogy a szocialista forradalom nyomán megszülető társadalmakat súlyos belső ellentmondások feszítik, s a rendszer belső ellentmondásai pillanatok alatt forradalmi helyzetet érlelnek akkor, ha azt nem törli le külső erőszak.

A 80-as évek végére az el nem kezdett, vagy befejezetlen polgári forradalom felemás vívmányaira ránehezedő szocialista forradalom örökségét hordozó társadalmakban új típusú forradalom, a "kelet forradalma" bontakozott ki.

Ha minősíteni és összehasonlítani akarnánk a 80-as évek végén Európa keleti felét megrázkódtató földcsuszamlást, abból kellene kiindulnunk, hogy a "szocialista országokban" végbement reformtörekvések, a demokratizálódás esetében azonos jellegű folyamatok elindulásáról van szó. Az országok mindegyikében a monolitikus hatalmon ütöttek rést, a pártállamot építették le, és egy a társadalomra, az egyéni lét szinte minden szférájára ránehezülő, kívülről rákényszerített politikai-gazdasági ideológia, s már-már Orwell-i szemantikai kényszertől próbáltak szabadulni.

De ha el is tekintünk a nemzeti sajátosságokból adódó természetes különbségektől, vajon akkor is fennáll-e a folyamatok kimenetelében az azonoság? Minden bizonnyal nem, hiszen - bár némi tipizálás felállítható - valójában minden kelet-közép európai ország másként élte meg a "kelet forradalmát".

Mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a korábban közös ideológiai koncepcióra, azonos működési elvre épülő gazdaságok sajátos nemzeti fejlődésen mentek keresztül. Itt nemcsak, sőt elsősorban nem a nemzeti sajátosságok, adottságok képezték a különbözőséget, hanem az - most a gazdasági szférát kiemelve - egyes országok az évtizedek során bejárt útja, a merevebb tervutasításos, vagy a lazább, piacgazdaság felé hajló gazdaságpolitikai gyakorlat.

A kezelhetetlennek tűnő, eladósodott lengyel, majd magyar gazdaság, a megmerevedett elosztáson alapuló bolgár gazdaság, a szigorú tervutasításos rendszer fenntartása a Szovjetunióban, a torz ösztönzési rendszeren alapuló tervlebontási mechanizmus az NDK-ban, Csehszlovákiában óhatatlanul befolyásolta a reformfolyamatok kimenetelét. A reformfolyamatok így törvénytörően a két kezelhetetlen, eladósodott gazdaságban indultak meg.

A politikai rendszerváltás síkján a leggyorsabb és leglátványosabb eredményeket a magyar reformfolyamatok kényszerítették ki. Jóllehet, a lengyel reformfolyamatok időben jóval megelőzték a magyarországiakat - talán nem túlzás azt állítani, hogy a pápa 1979-es látogatása jelenthetett mérföldkövet. Ekkor fejezte ki a nagyszabású békés menet, a fegyelmezett megmozdulás a nemzet egységét. S valójában itt alakult meg az első valóban munkáspárt, hatalmas tömegbázissal. Ennek ellenére a hatalmon lévő kommunista pártot csak behatárolt kompromisszumokra tudták rábírn.

Magyarországon az ellenzék jóval később, csak a 80-as évek közepén szerveződött, tömegbázisa akkor még alig százezres, de ez elsősorban az értelmiség, illetve kisebb mértékben a munkásság "politizáló" rétegéből tevődött össze. Az ellenzék látványos sikere nemcsak abból adódott, hogy az önmagát túlélte, megmerevedett, fejlődésképtelen, a valamikori tömegbázisból elszakadt, megújulásra nem képes párt elittel állt szemben, hanem az a tény is, hogy az ellenzék nélküli, a hatalom gyakorlásában elkényelmesedett, képzetlen pártelit nem egyenrangú ellenféllel állt szemben és ezt felismerve önmagát bomlasztotta.

A német, cseh és bolgár reformfolyamatok kibontakozásában ennél jóval nagyobb szerepet játszottak a tömegek, bár a demokratizálódás folyamata lényegesen eltér Bulgáriában a német, illetve csehszlovák gyakorlattól.

A bolgár átalakulás folyamán a pártvezetés egyik része, a reformkommunisták, puccsal váltak le a hatalmi elit ortodox szárnyáról a demokratizálódás azonban alulról, a tömegek nyomására indult meg.

Sajátos képet mutatnak a robbanásszerű változások az NDK-ban és Csehszlovákiában. Az egypárti uralom alatt ² mindkét nép sajátosan kettős arculatúvá vált.

Az NDK megalakulása, 1949 óta az NDK pártvezetés minden erőfeszítése arra irányult, hogy kiölje az egységes német nemzeti tudatot, s helyette valamiféle NDK államiságot, NDK hovatartozást tudatosítson az állampolgároknál. Egy olyan fajta képmutatásra kényszerítették a lakosságot, ahol már szinte kétségessé vált, hogy vajon hol a képmutatás és hol a meggyőződés határa. Vaclav Havel szavaival:

"Mindannyian hozzászoktunk a totalitárius rendszerhez, megváltoztathatatlan tényként fogadtuk el, s ezáltal működtettük... Egyikünk sem mondhatja, hogy pusztán az áldozata, mert mindannyian segédkeztünk, hogy létrehozzuk."³

Annál meglepőbb volt a tömegmegmozdulások hevesége az NDK-ban, ami találkozott a felszín alatt formálódó, s hirtelen megjelent politikai ellenzékkel.

A prágai tavasz idején szerveződött ellenzékot az utána következő korszak nem tudta végérvényesen megsemmisíteni, s az itt is hevesen jelentkező tömegmegmozdulások gyors, radikális formában nyomultak előre és bom-

lasztották szét a monolitikus hatalmat. Az ellenzék és a tömegmegmozdulások gyors egymásratalásából adódóan a demokratizálódási folyamatok radikálisabban és nagyobb intenzitással zajlottak le. Számos vonatkozásban előreléptek a viszonylag gyors magyarországi folyamatokhoz képest is.

Magyarország viszont számos olyan merész, úttörő jellegű külpolitikai lépést kezdeményezett, ami új fejezetet nyitott nemcsak a magyar külpolitikában, hanem kisugárzása európai léptékű változásokat idézett elő.

A Romániában végbemenő folyamatokat jelenleg még nehéz minősíteni. Kivételt képeznek a többi országokhoz viszonyítva annyiban, hogy míg az 1989-ben lejátszódó forradalmak "békés" úton zajlottak le, addig Romániában súlyos véráldozatokat követeltek. A Temesvárról kiinduló felkelést követően a hadsereg látszólag a felkelőkhöz csatlakozott, valójában azonban a helyzetet kihasználva gyors államcsínyt hajtott végre és ezzel magához ragadta a hatalmat. Ezzel azonban teljesen nyilvánvalóan a Ceausescu második vonal került hatalomra. A véres összezapások, melyek napjainkban sem jutottak nyugvópontra számos ellentétes érdek összeütközéséből táplálkoznak, s melyeket a jelenlegi vezetés a nemzetiségi ellentétek szításával próbál más mederbe terelni.

Mit jelentenek ezek a változások a demokratizálódás a társadalmi stabilizálódás szempontjából?

Ha visszatérünk a kiinduló ponthoz, a "kelet forradalmának" minősítéséhez, talán akkor állunk a valósághoz legközelebb, ha az 1989-ben a kelet-európai országokon végigsöprő hullámot egy megkésett polgári forradalomnak, illetve legalábbis célkitűzéseiben annak befejező szakaszának tekintjük.

Hogy mennyiben valósultak meg a polgári célkitűzések és ezzel együtt a demokratizálódás milyen ütemben halad előre, ez minden bizonnyal országról-országra változni fog. Kelet-Németországban a német egyesítés során beolvad a polgári demokrácia intézmény-rendszerébe. Ez a folyamat nem kis társadalmi megrázkódtatásokkal, a kezdeti eufória utáni kiábrándultsággal és számos illúzió elvesztésével jár együtt. A szerény, de stabil egzisztenciát kínáló NDK társadalom elkényelmesedett, a társadalmi kihívásokra válaszolni nem tudó lakosságot termelt ki, mely kétséges, hogy egy teljesítményorientált rendszerben mennyire állja meg a helyét. Lengyelországban

a kezelhetetlen gazdasági válság és eladósodás teszi kétségessé egy stabil, demokratikus átalakulás közeli lehetőségét. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalmi átalakulás kezdeményezője és élharcosa, a Szolidaritás is szakadás előtt áll.

Jobb esélyek kínálkoznak a demokratizálódás következetes végrehajtására Csehszlovákiában, ahol is képzett értelmiségi ellenzék állt a mozgalom élén. Nem véletlen azonban, hogy Bulgáriában és Romániában a legkétségesebb a demokratizálódás kibontakozása.

A demokrácia csak hagyományokra épülhet és mindkét ország a kelet-európai országok közül történelme folyamán legkevesebbet élt át abból, ami megteremthette volna egy későbbi demokrácia alapjait. Mindkét ország történelme folyamán kiesett az európai nagy áramlatok sodrásából, így nem ismerte meg a reformációt, a reneszánszot, e helyett évszázadokon át despotikus uralmaknak alárendelődtek. A kelet-európai országok közül egyedül Bulgáriában "nyerték" meg a választásokat a reformkommunisták, Romániában pedig a forradalomnak tituált államcsínnel valójában a diktatori dinasztiaát söpörték el, a rendszer szinte változatlanul maradt meg.

Visszafordíthatatlanok-e vajon a reformfolyamatok, a demokratizálódás?

A kelet-európai példák azt bizonyítják, hogy a belső demokratizálódási folyamatok megállíthatatlanok akkor, ha letérésükre külső segítséget nem vetnek be.

Csak a Brezsnyev doktrina alkalmazásával állíthatták meg és zúzhatták szét a korai reformfolyamatok nyomán kibontakozó demokratizálódást Magyarországon és Csehszlovákiában. A gorbacsovi irányvonal megjelenésével azonban ezek a folyamatok törvényszerűen indultak el minden kelet-európai országban. A demokratizálódás elért fázisa, szintje azonban attól függött, hogy milyen előzményei voltak a reformfolyamatok kibontakozásának a különböző országokban.

A történelemnek egy sajátos paradox megnyilvánulása azonban, hogy a kelet-európai reformok csak a gorbacsovi irányvonal megjelenésével bontakozhattak ki, ugyanakkor Gorbacsov éppen a saját országában talált a legnagyobb ellenállásra és a szovjetunióbeli reformfolyamatok valójában lényegesen lemaradtak a kelet-európai változásoktól.

Humanitárius elvekre, az alapvető emberi értékek megteremtésére hivatott társadalom képét hirdette meg a peresztrojkával, a glasznoszttyal, s azzal, hogy legfőbb támogatója volt a kelet-európai változásoknak. Alapvetően tévedett azonban a kelet-európai folyamatok megítélésében. Nem számított ilyen súlyos nemzetiségi ellentétekre, szociális elégedetlenségre, szeparatizmusra. Mind, mind olyan kérdések, amit korábban a hatalom eszközével kézben tartottak. Ma azonban a szovjet birodalom a széteséssel küzd. Úgy tűnik, hogy szinte csak erőszakos megoldás kínálkozik a birodalom összetartására. Kérdés azonban, hogy a Szovjetunióban a belpolitikai kurzus erősödik, vajon nem hat ki ez a szovjet külpolitikára. Nem kell-e vajon a Brezsnyev doktrina újjáéledésétől tartanunk? Vagy bízhatunk-e a Geraszimov által idézett "Sinatra" doktrinában? Mi várható Európában? Az eddigi jelek arra utalnak, hogy a Szovjetunió még esetleg ha a birodalom széthullását vagy részbeni széthullását nem is tudja megakadályozni, jóllehet ennek nyilvánvaló jelei vannak, a jelenlegi vezetés kész arra, hogy a Varsói Szerződés katonai testületét politikai testületté változtassa. Ettől függetlenül a Szovjetunió szuperhatalmi pozíciója, kelet-európai befolyása mindenképpen meggyengül.

Ha sem a politikai, sem a gazdasági Brezsnyev doktrina feléledésétől nem kell tartanunk, akkor ténylegesen felépülnek-e a demokratikus polgári társadalmak?

A demokratikus, polgárosodó társadalom intézményes keretét a "kelet forradalma" teremtette meg. De mit is jelent valójában ma a politikai demokrácia? A magyar példa bemutatására szorítkoznánk, de az elemzés többé-kevésbé hasonló a geopolitikai Közép-Európára is.

Az ideológiai fellazulás, a politikai transzformáció a demokrácia víziójának kezdeti szakasza nagy várakozással töltötte el az addig a politizálás szűk ideológiai mezsgyéje mentén szerveződő magyar értelmiséget, a munkásság, parasztság politizáló rétegeit. Pártok, politikai áramlatok, eszmerendszerek bukkannak fel, pezsgő "politizálás" indult meg az országban. Alig néhány hónap leforgása alatt azonban ijesztően megnőtt az emberek elidegenedése a politikától.

Valójában azonban nem az emberek idegenedtek el a politikától, hanem a politika szakad el az emberektől. Nem az emberek közönye szakadt el a

pártok iránt, hanem a pártok közönye az emberek iránt.

A formálódó pluralizmus kiemelten és sokszámú vadhajtéssal küzd. A többpártrendszer ugyan megteremtődött, de hiányoznak azok a demokratikus intézmények, intézményrendszerek, amelyek a demokrácia gyakorlásának tényleges keretét, talaját adnák. A pártok jórészt még az útkeresés, az identitás zavaraival küzdenek, túlpolitizáltságuk valójában az elkendőzése a tényleges politikai-gazdasági kibontakozást szolgáló koncepciók hiányának: valójában csak a pártok zavart önigazolását szolgálják, s a hatalmi identitászavarból táplálkoznak. Az ország ügyeit érintő kérdések megvitatása személyeskedő álbalhéba torkollik, a megoldatlan problémákra robbanásszerű módon próbál megoldást találni az utca embere, s így a parlamentarizmus szabályai helyett az érdekegyeztetés kikényszerítésére csak "taxisbloká" jellegű megoldás kínálkozik.

A rendszerváltás nem szűkíthető le hatalomváltásra, holott egyre inkább mutatkoznak olyan jelek, ami megkérdőjelezi, hogy ténylegesen egy átfogó társadalmi-gazdasági transzformációval állunk-e szemben?

Késik a gazdasági rendszerváltás, s még a demokrácia politikai intézményrendszerének kiépítése, s valójában a polgári társadalom saját intézményeinek a kibontakoztatása.

A rosszul értelmezett "pártaktivitás" gyakorlása egyértelmű túlpolitizáláshoz vezetett, a párthatalmi harcok a legkisebb faluig is lejutottak, ugyanakkor a pártok éppen az önfenntartási-önigazolási kényszertől vezetettve a demokratikus "párton felüli" vagy "kívüli" demokratikus intézményrendszer kiépítését "felejtették" el. Sőt, a demokrácia jegyében folyó csatározások valójában áldemokráciát, parlagi szabadságot eredményeztek.

A politikai nézetkülönbségek külvárosi személyeskedéssé fajulnak, a szó-lásszabadság szabadossággá vált, a sajtószabadság címen pedig poros best-sellerek, ízléstelen pornókiadványok és szenzációhajhász "leleplezések" árasztották el a könyvpiacot.

Túlpártosították és túlparlamentesítették, az országos pártpolitikával agyonterhelték az első demokratikusan megválasztott önkormányzatokat, s az érdekszervezeteket közvetlen pártpolitikai eszközzé kívánták tenni.

Így ma a demokratizálódásból, a pluralizmus kiépítéséből az utca embere csak annyit lát, hogy alig történt rendszerváltás a nagy politikában, s való-

jában nem csökkent az egész társadalom felülről jövő átpolitizáltsága. Mind-ebből következik, hogy a demokrácia megteremtésére irányuló intézkedések, rendelkezések, törvények előkészítése csak lassan, súlyos összecsapások árán kerül megvalósításra. Hiányzik ugyanis a társadalomból az alsó és középszintű érdekegyeztető fórum, vagy azok a szervezetek, amelyek segítségével letisztult javaslatok kerülhetnének parlamenti megvitatásra. Jelenleg a törvényelőkészítés erőteljesebben centralizált pártpolitikai eszköz, mint a pártállam idején. Így nem véletlen, hogy minden beterjesztett javaslat késhegyig menő vitákat eredményez a parlamentben, amiből az utca embere újra csak az "értelmetlen szófecsérlést" szűri le.

Felemás demokráciánkban egy "védtelen" társadalom kialakulása folyik, ahol is a politikai feszültség fő frontja az érdekképviseltek zónája és a nagypolitika között húzódik.⁴

A kormány az érdekképviselési zóna szükségességét nem veszi tudomásul és nem hajlandó beépíteni a döntéshozatali rendszerbe. Az eredmény a növekvő társadalmi feszültségek, ami a felemás demokrácia alapvető konfliktusnövelő természetéből adódik, de semmiesetre sem a gazdasági rendszerváltás természetes velejárója, mint azt a jelenlegi politizáló demagógia állítja.

S amíg a magyar társadalom nem lép túl az elitdemokrácián, s egyúttal nem teremti meg a gazdasági demokrácia révén a gazdasági biztonságot, igazából nem beszélhetünk demokratikus kibontakozásról.

Mi a biztosítéka a gazdasági demokrácia és ezzel a biztonság legfontosabb elemének, a gazdasági biztonság megteremtésének? A kormány a piacgazdaság megteremtésében látja ennek előfeltételét, ami azonban csak egy kiteljesedett polgárságra, vállalkozói réteg megjelenésére alapulhat. A polgárság hatalomátvétele megindult. A kelet-európai népek történelme most a polgárosodás irányába lejt, csaknem minden tényező ebbe az irányba taszítja, segíti, sodorja ezeket az országokat.

A magyar példánál maradván azonban a három frakcióból - a technokrata burzsoázia, a vállalkozó és a komprador burzsoázia - rétegeiből építkező polgárság érhető módon születése pillanatától kezdődően érdekellentétet talaján áll. A kistőkés rétegeket a feltörekvő, magyar mércével mért tőkeerős vállalkozások létükben fenyegetik, de a szabályozórendszer is elsősorban a

közép- és nagytőke kialakulását ösztönzi. A jelenlegi magyar gazdaságvezetés szemmel láthatóan a vállalkozói réteg kialakulását tartja a szerkezetváltás, a világpiaci felzárkózás egyik legfontosabb előfeltételének. Az akkumuláció belső forrása ugyanakkor a társadalmi újraelosztás. Egy gazdasági demokráciát meghirdető rendszer céljait egy általános elszegényedésen keresztül akarja megvalósítani: a gazdasági biztonsághoz vezető út a létbizonytalanságon át vezet.

Éppen ez a gazdaságpolitika ellentmondásos jellege a jelenlegi szociális feszültségek alapvetően meghatározó forrása.

A társadalom legsúlyosabb, sőt növekvő súlyú feszítő ereje a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának felgyorsulása. Jóllehet Magyarország volt talán az első szocialista ország, ahol rést ütöttek az államhatalom monolitikus uralmán, s talán legelőször váltak nyilvánvalóvá a hatalomhoz fűződő viszony által motivált társadalmi egyenlőtlenségek. Korábban a hatalom ilyen irányú megnyilvánulásai azonban nem voltak annyira szembeszökőek, mint a többi szocialista országban, az anyagi, természetbeni juttatások elkendőződtek, a hatalomból eredő privilégiumok gyakorlása részben rejtve maradt, s így a társadalom számára a szociális egyenlőtlenségek kevésbé voltak irritálóak, mint napjainkban.

A 80-as évekre, de különösen az évtizedfordulóra a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása szemmel láthatóan felgyorsult. Az elmúlt évtized kezdetére esik az infláció érzékelhető megjelenése, majd az évek folyamán fokozódó felgyorsulása, s az ár-bér szakadék kiszélesedése érthető módon keltett fokozódó elégedetlenséget a társadalom széles rétegeiben. A társadalmi pozíciók, a jövedelemelosztás tényleges átrendeződése a 80-as évek utolsó két évében vált szemmel láthatóvá és objektíven mérhetővé. A politikai folyamatok demokratizálódásával párhuzamosan gyorsult fel a társadalmi polarizáció és egyre nagyobb tömegek sülyedtek az egzisztenciális, illetve társadalmi létminimum alá.

Így bármilyen paradoxonként hangzik, a demokrácia térhódításával együtt, mint valami torz ikerpár jelent meg a fenyegető létbizonytalanság, 1989-ben pedig egy addig nem ismert jelenség tűnt fel a nagyvárosi utcákon, a hajléktalanok tömege.

Ha közelebbről megnézzük, hogy alakult az egyes szociális rétegek jövedelemviszonya, illetve társadalmi mobilitása, az alábbi kép bontakozik ki:

Ha a népességet jövedelemviszonyok tekintetében nagyon durva kategorizálással szegény-közepes- és jómódú rétegekre osztjuk, akkor sajátos módon a legkisebb mobilitás éppen a szegény rétegen belül tapasztalható. Jóllehet itt is szétszúszott és markánsabbá vált a réteg két pólusa a létminimum és a társadalmi minimum irányába. A döntő változás azonban abban nyilvánul meg, hogy ma a létminimum vagy akörül élők helyzete sokkal kilátástalanabb, mint a korábbi időszakban. Akkor ugyanis a szerény, de a legsúlyosabb nehézségeken átsegítő szociális juttatások átmeneti megoldást jelentettek, mára azonban teljesen megszűntek. Szociális mankóként viszszatért a korai kapitalizmust idéző szegénykonyhák rendszere, mint "szociális alternatíva". A hivatalos magyar statisztika szerint 1 millióan⁵ élnek a fizikai létminimum szintje körül, s ugyanennyien sorolhatók a társadalmi létminimumon élők kategóriájába.⁶

A szegényrétegek további megcsapolása a felső réteg akkumulációs forrásainak bővítése érdekében szinte lehetetlen, hiszen a már kialakult állapot is nemcsak szociális robbanást sejtető társadalmi feszültség eredője, hanem szinte egy egész ország szociális devalvációját, értékrendszerének fellazulását hozta magával.

Igen nagyok ezzel szemben a változások a középrétegeken belül. A korábbi igen kisszámú, de stabil középréteg kettészakadt, egyik pólusok szinte a szegénység szintjére süllyedt, míg a felső réteg nemcsak stabilizálni tudta helyzetét, hanem a társadalmi mobilitás felfelé mozgó irányát tudta követni. A jómódú rétegben is jelentős változások zajlottak le. Megjelent egy igen magas jövedelmű réteg, amely azonban csak részben köszönheti létét tényleges vállalkozói tevékenységének, azaz "klasszikus eredeti tőkefelhalmozásnak". Másik részük haszonhúzó a poszt-kádári típusú, "felülről irányított" tőkefelhalmozásnak, a "spontán" privatizációnak. Így minden bizonnyal arra lehet számítani, hogy a kialakuló magyar kapitalizmus egy sor harmadik világból ismert vonással lesz terhes. Mindenekelőtt nem fog egy erős középtőkés réteg kialakulni, ami minden polgári rendszer legfőbb ereje, hanem egy monopolisztikus, a hatalommal összefonódott oligarchia alakul ki, annak feltehetően minden negatív kísérőjelenségével megáldva.

Ilyen körülmények között nagy tere lehet a politikai demagógiának, amit a megnyert "politikai" demokrácia keretei között a hatalom kénytelen tolerálni. Így nagyon kétségessé válik az értékrendszere annak a politikai demokráciának, ami nem párosul egy gazdasági demokráciával. Egy totális társadalom lebontása a társadalom széles rétegei számára pedig nagy megrázkódtatással jár.

A közép-európai változások ugyanakkor modellértékűek lehetnének akkor, ha tényleges demokratikus átalakuláson alapulnának, ha a politikai képzelőerő felmérné a gazdaság és társadalom tényleges szükségleteit és lehetőségeit és ennek megfelelően intézményesítené a demokráciát ahelyett, hogy a hatalom birtokosai és várományosai a demokráciát demagóg szövegmokká degradálva valójában az újraelosztásért folytatnának harcot.

Ha a jelenlegi Közép- és Kelet-Európa társadalmait vizsgáljuk, rá kell döbbernünk, hogy a "kelet" forradalma befejezetlen. A nyomában kibontakozó társadalmat alapvető, megoldatlan ellentmondások feszítik, amelyek hosszú távú konfliktusnövelő, konfliktusgerjesztő hatásuknál fogva destabilizálják a társadalmakat.

A társadalom ellentmondása mindenekelőtt a politika és a gazdaság eltérő mozgáspályája.

Jóllehet mindkettő magában hordozza az ellentmondások egész sorát, de ezt a kettő inkongruenciája válsággá mélyíti.

A polgári demokratikus vívmányokért folytatott politikai küzdelem légüres, vagy legalább is oxigénszegény közegben zajlik le. Demokratikus intézményrendszer nélkül, kiforratlan politikai koncepciók körül folyik a túldimenzionált csatározás. Miközben egy védtelen társadalom nézi végig, hogyan rombolják le még azokat a vívmányokat is, amit a korábbi, a szocialista forradalom teremtett meg.

A piaccgazdaság megteremtése súlyos társadalmi megrázkódtatások árán halad előre. Az eredeti tőkefelhalmozásnak egy késői szakaszát éljük át, ahol a felhalmozás egyik fő forrása a belső újraelosztásnak egy elszegényítő, társadalmi polarizációt gerjesztő rendszere. Ez a megkésett eredeti tőkefelhalmozás azonban nem vethető össze a klasszikus tőkés fejlődés megindulását fémjelző folyamattal, sokkal inkább terhes egy sor a "fejlődő világ" gyakorlatávról ismert jelenséggel.

Így mindenekelőtt a "polarizációs folyamat" során tanúi vagyunk egyfajta felülről irányított tőkekoncentrációnak, amely ugyan találkozik az alulról jövő klasszikus tőkefelhalmozás folyamataival is, de a "kelet-európai mércevel" mért nagytőkésedés elsősorban a felülről jövő tőkekoncentráció eredménye. Az így megszülető vállalkozói réteg azonban kevés közösséget vállalhat a klasszikus kapitalizmus fejlődése során megszületett vállalkozói réteggel, hiszen az állam a vállalkozói réteg megteremtése érdekében a szabályozórendszeren keresztül az átlagprofitrátánál a priori magasabb vállalkozói hasznot biztosít, s ezzel nem ösztönzi a vállalkozói szellem, tehetség kibontakozását, de megkísérti a vállalkozókat, hogy a profit jó részét a parazita felélés csatornáiba terelje.

A profitszerzés legitim csatornáit mellett azonban tovább él a gazdasági informalizmus számos megnyilvánulása és illegitim mozgáspályája segíti a vállalkozói réteg kialakulását. De éppen a felülről jövő tőkekoncentráció eredményeképpen nem a kis és középvállalkozások preferálása irányába tolódik el, ahol hiányozni fog a polgári társadalmak gerincét képező erős polgári, közép- és kisvállalkozói réteg. A jelenlegi társadalmi mozgástörvények ugyanis azelőtt zúzzák szét a polgárságot, mielőtt megteremtette volna.

S éppen ennek kapcsán vetődik fel születő társadalom egyik leginkább destabilizáló tényezője, a tulajdonformák körül kialakult társadalmi identitászavar. Többek között ez ami fékezi a vállalkozásokat, és a hatékony tőke-ingatlan és pénzpiac kialakulását, a modern piacgazdaság működésének alapvető előfeltételét.

Egyik legfontosabb szociális vívmányunk volt az ingyenes iskolarendszer és ezzel az esélyegyenlőség megteremtése a jövő generáció számára. Megszűnően van az állami oktatás kizárólagossága, s ezzel az esélyegyenlőség is. A korábbi térítésmentes egészségügyi ellátás "piacosítási" tervei pedig egyenesen katasztrofális képet vetítenek elénk. Szólás- és cselekvési szabadság címén az emberi értékek, viselkedési normák döbbenetes mértékű inflációjával állunk szemben.

A ráutaltságból eredő társadalmi összetartást a társadalmi érdekkellentétek éleződése váltja fel. Mindez - nagyon merem remélni - a demokrácia "gyermekbetegsége".

A gazdaság hosszú, de még középtávú koherens gazdaságfejlesztési koncepció hiányában ad hoc lépések sorozatára kényszerül, s valójában a mai

gazdaságvezetés alig több a válságmenedzselésnél. A gazdaság és társadalom közötti alapvető ellentmondás azonban lényegesen nagyobb ma, mint a pártállam idején. Akkor ugyanis egy zárt ideológia teremtette meg a társadalom és gazdaság egyes szférái közötti összhangot, vagy legalább is a mainál lényegesen nagyobb egységet teremtett. Ma a két szféra között az azonosulást leginkább csak az jelzi, hogy egy felemás demokráciában egy kialakulatlan piacgazdaság vadhajtsaival birkózunk.

A "kelet" forradalma megteremtette a kiindulópontot egy szuverén önálló államiság, egy biztonságpolitikai garanciákat nyújtó társadalom kiépítése felé. A társadalmi élet nem politikai elemei azonban fokozódó destabilizálódás forrásai, amely egy olyan belső erjedést idézhet elő, ami a politikai stabilitást is megkérdőjelezheti. S míg korábban a pártállam idején a kitörési kísérleteket kívülről fojtották el, addig a külső kényszer megszűnésével a belső erjedés, a gazdasági destabilizálódás talaján érlelhető robbanásveszély gáttalanul törhet a felszínre.

Mindebből következik, hogy a társadalom és a gazdaság jelenlegi ellentmondásait egy előrevetített jövő víziója sem oldja fel, miután a társadalom nem rendelkezik jövőképpel. S míg mindez a társadalom számára alapvető funkciózavarokban jut kifejezésre, addig a jövőkép hiánya az emberi értékek inflálódását, az értékrend tévesztését vonja maga után az egyén számára.

Polgári társadalmat akarunk felépíteni polgári értékrend nélkül. Az egyén és a társadalom viszonya újabb konfliktusteremtő forrás, ami az emberi tragédiák sokaságát vonja maga után, s újra csak a társadalom egészének destabilizálódása irányába hat.

Ne kergessünk illúziókat. Még egy szovjet katonai-politikai fordulat, egy keményedő belpolitikai kurzus nélkül is Közép- és Kelet-Európa társadalmi nagyon sok konfliktussal, igazságtalansággal kényszerülnek szembenállni, akár post, akár prekommunista jellegűek is legyenek azok. Az átmenet évei minden bizonnyal nagyon nehezek lesznek. Nagy társadalmi megrázkódások, újrendeződés az ára egy későbbi talán igazán demokratikus Kelet-Közép-Európának.

S igaz, hogy túlélünk 40 év szocializmust, de nem tudom nem lesz-e nehezebb kibírni néhány év "keleti kapitalizmust".

Jegyzetek

- 1) Kádár Béla: A Közép-Európa forgalom újjászületésének gazdasági értelméről. in: Külpolitika, 1990/1.
- 2) Formailag ugyan több párt létezett az NDK-ban, a gyakorlatban azonban egypárt típusú diktatúraként működött.
- 3) Havel, Vaclav: Living in Truth, Farber & Farber, London 1988.
- 4) Ágh Attila: Felemás demokráciánk, in: Népszabadság, 1991 február 16.

Irányzatok és érdekcsoportok a csúcstechnikai fejlesztésekben

Az élenjáró technológiák körében folyó fejlesztési programokat sokféleképpen lehet csoportosítani, bizonyos szempontból azonban célszerű, ha a számítástechnika a távközléstől elválasztva szerepel. A két terület elkülönítése ellen valójában számos körülmény szól, egyebek mellett az, hogy több ponton határosak egymással, és vannak olyan funkciók (például az adatátvitel), amelyeknek hovatartozását nehéz eldönteni. Külön-külön való kezelésüknek azonban mégis van alapja, mert - főleg Európában - eltérő a fejlesztés szervezése és irányítása. A számítástechnika esetében a piac nyújt orientációt a folyamatos műszaki megújuláshoz, a távközlésben ezzel szemben óriási jelentősége van annak az egyeztetési folyamatnak, amelyben egyaránt részt vesznek kormányzervek, nemzetközi konzultatív fórumok és testületek, a hálózatok üzemeltetői illetve a felhasználók képviselői. A két terület között óriási különbség van abban is, hogy milyen út vezetett a mai állapotokig és miként lehet túllépni a mára kialakult - sok tekintetben rendkívül zavaros - helyzeten. A számítástechnikában - főleg a korábbi jó profitkilátásoknak köszönhetően - intenzív érdekeltséget teremtett a piac, ennek megfelelően látszólag gyors volt a fejlődés. A vonzó lehetőségek és az erős motiváció folytán a gyártók minden lehetséges irányban folytatták a fejlesztéseket, ami időnként már-már áttekinthetetlen termékkínálatához vezetett. Mostanra a folyamat az ellenkezőjébe csapott át, a felhasználók már korántsem lelik kedvüket a sokféleségben, ehelyett mindenki szabványokat és nyitott rendszereket követel. A hasonlóan mélyreható változásokat hozó, és ha lehet még nagyobb perspektívákat kínáló távközlési fejlesztések körében eleve más volt a helyzet. Az országokat, később kontinenseket átfogó, jelenleg pedig már globálissá váló hálózatok körében nyilvánvalóan nem lehetett utat engedni a szolgáltatói oldal és az infrastruktúra olyan mértékű felosztásának, amit a hatékony piaci működés megkövetelt volna, ezért itt mindig is érvényesült egyfajta - a szó legjobb és leghasznosabb értelmében vett - tervszerűség. Ellentétben a számítástechnikával, a távközlésben mérhetetlen károkat okozna az anarchikus jelenségekkel kísért fejlődés, hiszen az alapvető for-

galmi biztonság fenntartásán egész nemzetgazdaságok működése áll vagy bukik.

Általános irányzatok a számítástechnikai fejlesztésekben

A mai számítástechnikát általánosságban vizsgálva először az a jellemző tűnik fel, hogy a piacokat hatalmas, átvitt értelemben vett struktúrák (operációs rendszerek, mikroprocesszor-architektúrák, hálózati megoldások és egyéb, úgynevezett spontán ipari szabványok) uralják. Ebben a helyzetben a nyereségességhez fűződő kilátások is javarészt attól függenek, hogy valamely gyártó - szellemi tulajdonjogok útján vagy más módon - kapcsolatban van-e az említett struktúrákkal. Jó esélyeik azoknak a szállítóknak vannak, amelyek „szabványt” tudnak teremteni és azt képesek fenntartani (Intel, Microsoft, Sun stb.). A meghatározó irányzatokkal szemben a skála másik végén vannak a tömegcikkek, amelyekből az olcsó ázsiai gyártók minden nyereségtartalmat kipréseltek. Az uralkodóvá vált hatalmas struktúrák az évtizedfordulóra elérték egy érettségi fokot, amelyen telítődött a piac, a továbbvezető út pedig nem látszik. A műszaki fejlődés - képletesen szólva - kiért egy fennsíkra, ahol most tájékozódás és erőgyűjtés folyik a következő kapaszkodóra. Az elméletileg lehetséges utakat valószínűleg csak az élvonalbeli cégek laboratóriumaiban tudják mérlegelni, a kérdés azonban az, hogy a következő évek során miként érvényesülnek a vezető konstruktőrök elgondolásai. A piaci mozgásokkal kapcsolatos általános tapasztalatok vajmi kevés támpontot nyújtanak modern technológiák perspektíváinak felmérésében. A hagyományos felfogás szerint a versenyben a leghatékonyabb termelő kerekedik felül, az információtechnikai felhasználók körében azonban más beszerzési megfontolások állnak az élen. Itt egy alkalmazási irány kiválasztása vagy egy beruházási döntés hosszú időre, nem ritkán 5-10 évre vagy azon túlra is szóló elkötelezettséget jelent. Egy hibás lépés azzal járhat, hogy az üzemeltető végül szállító nélkül marad, miközben ott állnak a számítóközpontban a drágán beszerzett berendezések, amelyek nem bővíthetők, mert az adott irányba nem folytatódik a fejlesztés. Az ilyenkor végrehajtandó kényszerkonverzió jobb esetben csak tetemes költségtöbbletet jelent, gyakorta azonban maradandó versenyhátrányt okoz az üzemeltetőnek. A hatalmas kockázatokkal magyarázható az az óriási elbizonytalanodás, ami a szállítókat és a felhasználókat egyaránt jellemzi ezekben a hónapokban, amikor a nyolcvanas években oly sikeres fejlesztési irányzatok és termékstruktúrák szem-

mel láthatóan kifulladtak. Támpont hiányában mindenki azt vizsgálja, hogy melyik szállító lesz évek múlva is a piacon, biztosítva a folyamatosságot a gyártásban illetve a fejlesztésben. A jelenlegi helyzet egy furcsa paradoxont mutat. Miközben a piac - óriási ütemet diktálva - látványos fejlődés színteréül szolgált, képtelen volt alapvető koordináló és racionalizáló funkciók ellátására. Csak most látszik, mennyire igazuk volt azoknak a kis számban megnyilatkozó, de annál jobb elemző készséggel rendelkező szakembereknek, akik már a nyolcvanas évek első felében is felhívták a figyelmet a fejlődés anarchikus jegyeire. A már korábban említett hatalmas struktúrák (főleg programrendszerek) kifejlesztése legtöbbször a tehetetlenségi erők által diktált irányban, vállalati érdekektől hajtvva haladt előre. Eközben - temérdek emberévnyi szellemi munka árán - olyan szoftverarchitektúrák jöttek létre, amelyek esetenként százmilliónyi utasítássorban öltöttek testet. A kialakult nagy konstrukciók azonban ma már inkább félelmet, semmint bizalmat ébresztenek a felhasználókban, hiszen minél többet költenek az ilyen fejlesztések követésére és adaptálására, annál jobban elkötelezik magukat és annál nehezebbé válik a váltás. Nem véletlen, hogy mind több vevő fél az ilyen bezártságtól és ezért kiált egyre gyakrabban szabványokért illetve olyan megoldásokért, amelyek nem kötik őt egyetlen szállítóhoz. A modern technikával kapcsolatban tehát csak korlátozottan érvényes az az alaptétel, hogy a piac az erőforrásokkal való takarékoság irányába hat, hiszen megannyi fejlesztési irányról kiderül, hogy egy ideig profitot hoz, utána azonban nincs folytatása. Ilyenkor emberévnyi ráfordítások százaiban vagy annál is többen kifejezhető szellemi munka megy veszendőbe.

Fejlesztési irányzatok

Az alapvető programrendszerek fejlesztésében évek óta megfigyelhető az úgynevezett saját változatok háttérbe szorulása. Korábban a nagyobb gépek esetében gyakorlatilag kötelező volt, hogy a gyártó az általa eladott berendezéssel együtt szállítsa az alapvető funkciókat ellátó operációs rendszert, amelyet maga fejlesztett, kizárólag a saját számítógépeire. Így valamikor külön-külön alaprogram-architektúrát kínáltak olyan cégek, mint a Control Data, a Honeywell, a Burroughs, a Univac, az NCR stb. A szállítók által kidolgozott és értékesített alkalmazásokon túlmenően a vevők maguk is az ilyen egyedi környezetnek megfelelően írták meg saját felhasználói programjaikat. A problémák ezzel kapcsolatban először a szakemberek szintjén

jelentkeztek; állásváltoztatás esetén nem tudták hasznosítani a nagy erőfe-
szítések árán megszerzett ismereteket és gyakorlatot. Emiatt egy idő után
senki sem akart ilyen, egyedi jellegű műszaki környezetben dolgozni. A
gondok később felhasználó vállalatoknál is jelentkeztek, hiszen az említett
második vonalbeli szállítók - amelyek európai mércével mérve még mindig
óriásvállalatok voltak - a felhasználói programok kínálata tekintetében nem
győzték a versenyt a legnagyobbakkal, ezért előbb-utóbb elkerülhetetlenül
megrendült a helyzetük. A felhasználók számára ekkor következett a súlyos
csapás, hiszen végre kellett hajtani programjaik és adataik teljes körű kon-
verzióját. A problémák mértékére jellemző, hogy ma már a fenti cégek
egyike sem képvisel önálló műszaki platformot, ráadásul a többségük
visszaszorult a piacon. A folyamatosan végrehajtott váltások során a felsorolt
cégek vevői kezdetben az IBM-hez és a Digital-hez dezertáltak, mert ezek
kínáltak nyitott végű, folyamatosan aktualizált műszaki környezetet, amelyet
ráadásul független, külső szállítók is támogattak szolgáltatásaikkal. A két
nagyvállalat kínálata - főleg a nyolcvanas évek vége felé - hosszabb ideig
etalonnak számított a felhasználók körében, mára azonban változott a hely-
zet, mert - a már említett aggályok miatt - egyre több üzemeltető igyekszik
szabadulni a kötött architektúráktól és a bezártságtól. Ez az a fordulat,
amely talán végleg szabaddá teszi az utat a nyílt rendszerek előtt. A nyílt
rendszerekkel kapcsolatban érdemes egy kicsit elidőzni, hiszen nincs rájuk
pontos definíció, ezért sokan sokfélét értenek rajta. Az egyik találó megha-
tározás három ismérvet rendel a fogalomhoz, amelyből az első az alkalma-
zások (azaz a felhasználói programok) áthelyezhetőségét hangsúlyozza a
különböző gépek között. A második ismerv a kompatibilitást, ezen belül is
az eltérő berendezések közötti tökéletes kommunikációt emeli ki. A harma-
dik szerint fenn kell állnia egy olyan lehetőségnek, hogy a rendszert foko-
zatosan bővítsék és teljesítményét rugalmasan igazítsák a mindenkori igény-
ekhez. A fentiek azonban távolról sem tekinthetők elégséges meghatáro-
zásnak, mert továbbra is jelentős az eltérés az európai és az észak-amerikai
értelmezés között. A tengerentúlon többnyire ahhoz kapcsolják a nyílt rend-
szer fogalmát, hogy a rajta lévő alkalmazások a UNIX operációs rendszer
alatt futnak. Európában viszont rendszerek közötti kapcsolatteremtést és
kommunikációt tekintik a döntő elemnek. A nyitott rendszerek előtti sok-
féleség - ami a gyakorlatban egyet jelentett az erőforrások szétforgácsolá-
sával - már hosszú ideje irritálta a gyártói diktátumoknak kitett felhasználó-

lőkat, az egységes eljárások iránti követeléseknek azonban csak a nyolcvanas évek derekán lett fogantjuk. Az évtized vége felé különösen biztatóan alakultak a dolgok, hiszen úgy látszott, hogy az érdekelt felek - közöttük a saját rendszereik megítélését, pontosabban ezek jelentős profithozadékát oly nagyon féltő gyártócégek is - maradéktalanul egyetértének a közös platform megteremtésének szükségességével. Ebben az időszakban gyorsította fel tevékenységét néhány olyan csoportosulás, amely az igazán nyílt rendszerek megteremtésének célját tűzte maga elé.

Érdekcsoportok és platformok

Az utóbbi - a felhasználók számára oly ígéretes - évtizedforduló tájékán minden elrendeződni látszott. A DOS operációs rendszerről mindenki azt hitte, hogy az az asztali számítógépekhez van kötve, így a nagyobb teljesítményű berendezések felé vezető út el van zárva előle. Ugyanebben az időben kezdte el váratlan térhódítását az akkor már jó évtizede létező UNIX operációs rendszer, amely azt az ígéretet hordozta, hogy valamennyi gépkategórián átível majd, és megteremti az oly régóta várt közös platform alapjait. Ezt a várakozást az is táplálta, hogy kialakultak és megszilárdultak az egysegősítési törekvések intézményi keretei. Létrejött az Open Software Foundation (OSF) nevű konzorcium, amely azzal biztatott, hogy kidolgoz egy könnyen hozzáférhető UNIX variánst, amely minden érdekelt fél elvárásainak megfelel és egyetlen szállító kizárólagos ellenőzése alatt sem áll. Az elgondolás sikerében lényegében senki sem kételkedett, annál is kevésbé, mivel a közel 300 tagot számláló társulásban olyan nevek szerepeltek, mint az IBM, az Apple, a Digital, a Microsoft, Európából pedig a Bull és a Siemens. Rajtuk kívül felsorakozott többtucatnyi egyetem és kutatóintézet, a felhasználók képviselőit pedig több multinacionális vállalat és nagy számú közintézmény. Az OSF-hez fűződő várakozások azonban túl szépek voltak ahhoz, hogy maradéktalanul valóra váljanak. A remélt közös programkörnyezet helyett ugyanis mára valóságos káosz alakult ki, ami annál is inkább meglepő, mivel maga a szakterület, illetve az alapjául szolgáló tudományág kristálytisztan fogalmakon és működési elveken nyugszik. A kaotikus állapotokra való tekintettel a számbavételt nem lehet a rendszerezés igényével elvégezni, inkább csak egyfajta felsorolásra nyílik mód, rámutatva az összefüggésekre ott, ahol ilyenek egyáltalán vannak. A mára kialakult zavaros viszonyok közepette két kapaszkodó továbbra is maradt. A számítógépek

alapfunkcióinak vezérléséhez továbbra is a UNIX operációs rendszert illetve ennek környezetét tekintik egy reménybeli etalonnak, a különböző berendezések egymással való kommunikációjában pedig a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (ISO) által kialakított nyílt architektúrát, az úgynevezett OSI (Open Systems Interconnection) szabványt. Ami magát az alapprogramot illeti, az OSF elkészítette az OSF/1 nevű operációs rendszert, ezt azonban lényegében senki sem használja. Helyette minden valamire való szállító a saját UNIX-szerű termékét kínálja a hozzátartozó fejlesztési környezettel együtt. Némi optimizmusra ad okot, hogy ezekből a változatokból korábban mintegy száz féle volt használatos, mára ez a szám nagyjából féltucatnyira csökkent. A megfelelő termékek a fontosabb szállítók szerint: IBM-AIX, Digital- ULTRIX, Apple-AU/X, Microsoft-XENIX, Siemens-SINIX. A néhány évvel ezelőtti szabványosítási remények helyét mára egy különös játék foglalta el. A történések középpontjában lévő cégek újra meg újra hitet tesznek a nyílt rendszerek mellett, a kidolgozott közös operációs rendszert azonban nem használják. Ha a vevő mégis ragaszkodik a UNIX környezethez, akkor annak az általuk gondozott változatát kínálják. Ezek a változatok több-kevesebb mértékben közelítenek az eszményi szabványhoz, bizonyos kritikus pontokon azonban eltérnek attól. Ennek a taktikázásnak valahol nagyon is érthető okai vannak, hiszen ha egy gyártó a maga architektúráját teljesen megnyitja, annak a vevőkörébe behatolhatnak olyanok, akik ezt kevésbé teszik meg. A szállítók arra kényszerülnek tehát, hogy gondosan egyensúlyban tartsák azokat az érdekeiket, amelyek a lehető legnagyobb nyitottságra készítetnek, illetve azokat, amelyek bizonyos elzárkózásra, illetve a vevőkör megkötésére sarkallnak. Ennek a játéknak az árnyalatnyi finomságai nem ismeretesek és az sem, hogy a zártság és a nyitás egymás rovására történő eltolásában mi az aktuális állás. Pusztán elméleti spekulációk alapján feltételezhető, hogy a tendencia az egyre nagyobb nyitottság és a közös platform irányába mutat. Erre enged következtetni az is, hogy tavaly nyáron alakult egy újabb, rendkívül erős felhasználói érdekszövetség, amely az alkalmazások egyes gépek közötti áthelyezhetőségének kikényszerítését tűzte ki célul. A Standards and Open Systems (SOS) nevű tömörülésnek olyan tekintélyes tagjai vannak, mint a Dupont, a Kodak, a McDonnell Douglas és az American Airlines. Az említett csoportnak, csakúgy mint a többi hasonlónak a fellépése minden-esetre jelzi, hogy óriási erők hatnak az egységesítés és a közös környezet kialakításának irányába. A megoldásokat ko-

rábban a szállítók diktálták, többnyire a technológiai lehetőségek által sugallt logika alapján. A fejlődésnek ezt a szakaszát az angol szövegekben „vendor driven”, illetve „technology driven” jelzővel szokták illetni. Az általános várakozások szerint a fejlesztés és a marketing területén egyaránt küszöbön áll a „user driven” fejlődési fázis.

OSF, UI, X/Open, ACE

Az OSF csoportosulás keretében folyó huzavona ismertetése - ha másra nem - arra alkalmas volt, hogy ízelítőt adjon az érdekek és az erők játékából a mai információtechnika területén. A kusza viszonyok teljességének áttekintésére azonban korántsem elegendő, hiszen további csoportosulások az OSF-en belül és kívül is találhatóak. Ki kell térni mindenekelőtt a rivális konzorciumra, amelyet UNIX International (UI) néven az AT&T egyik érdekeltsége, a Bell Laboratórium alapított. Az UI konzorcium sok tekintetben hasonló az OSF-hez. Tagjai között van az ugyancsak amerikai Sun Microsystems és a brit ICL cég, rajtuk kívül pedig további több mint 100 vállalat és intézmény. A rivális csoportosuláshoz viszonyított legnagyobb különbség abban van, hogy az UI esetében nem folyik vita az operációs rendszer milyenségéről, mert azt a UNIX eredeti változatát még a hetvenes években kifejlesztő Bell Laboratórium hozta magával. Az a tény, hogy itt - az OSF-től eltérően - nem kényszerülnek egy bonyolult egyeztető és közelítő mechanizmus működtetésére, nem feltétlenül jelent tartós előnyt, hiszen az operációs rendszernek az egyik résztvevő általi kizárólagos birtoklása rövid időn belül konfliktus forrásává is válhat, ha a tulajdonos körültekintés nélkül törekszik jogainak érvényesítésére. Néhány évvel ezelőtt még úgy látszott, hogy az UI semmiképpen sem nyerheti meg az OSF-fel folytatott versenyt, hiszen ez utóbbi éppen azzal a céllal jött létre, hogy utat nyisson a saját tulajdonú, speciális architektúráktól való elszakadáshoz, és az összes résztvevőtől közel azonos távolságra eső platformok kidolgozásához. Ezzel az elgondolással nem fér össze az, hogy az operációs rendszer úgy kapcsolódjék egyetlen vállalathoz, mint a UNIX a Bell Laboratóriumhoz. A gyakorta inkonzisztens fejlesztési irányok és a beszűkült piacon egymás ellen dolgozó csoportosulások által fémjelzett környezetben talán az egyetlen logikus elemet jelenti az X/Open társulás működése. Tagjai között ott vannak az OSF és az UI konzorciumhoz tartozó legfontosabb cégek. A szerepét úgy lehetne jellemezni, hogy egyensúlyteremtésre törekszik a két, egymással rivalizáló cso-

portosulás között. A bejegyzett kereskedelmi társaságként működő X/Open-nek nem feladata, hogy szabványokat készítsen, arra azonban vállalkozik, hogy az érdekkörébe tartozó cégek által kidolgozott műszaki egyezményeket általánosan elfogadottá tegye. A szabványok előkészítésében oly módon vesz részt, hogy menedzsel egy Xtra nevű piackutató programot, amelyben az egységesítésre megérett alkalmazási köröket tárja fel. Az OSF és az UI által képviselt divergens irányzatokat úgy fogja össze, hogy közös platformot nyújt nekik, rendelkezésükre bocsátva a Common Application Environment (CAE) nevű eljárásgyűjteményt, amihez a fejlesztéseiket igazíthatják. Ez utóbbi megtörténte esetén a két tábor valamelyikében írt felhasználói programnak elméletileg működni kell a másikhoz tartozó műszaki környezetben, illetve tudnia kell kommunikálni egy ottani alkalmazással. Munkájának hatékonyabbá tétele végett az X/Open szervezett egy felhasználói tanácsot, továbbá fórumot biztosít a független szoftverkészítő cégek számára. A számítógépes architektúrák áttekintése során szólni kell további két társulásról, ehhez azonban vissza kell térni az OSF csoporton belülré. Néhány hónappal ezelőtt a napi gazdasági hírek élére került az a jelentés, hogy az IBM stratégiai szövetséget kötött korábbi nagy riválisával, az Apple Computer céggel, kettesben pedig együttműködésre léptek a Motorola félvezetőgyártó vállalattal. Ezzel párhuzamosan formálódni kezdett egy másik, ACE (Advanced Computing Environment) nevű csoportosulás, amelynek tagja lett a Microsoft, a Digital, a Compaq, a MIPS Computer és egy kaliforniai szoftvercég, a Santa Cruz Operation. A konfúzió - ha ugyan korábban már nem volt elég nagy - a két társulás megalakulása után végképp teljessé vált, és ezen a ponton túl lényegében csak a spekulációk szintjén lehet tájékozódni. Az OSF-en belüli szakítás után például a felismerhetetlenségig összekuszálódtak az érdekviszonyok és gyakorlatilag áttekinthetetlenek az egyes cégek elképzelései. A hírek abban megegyeznek, hogy a Microsoft folytatni akarja az eddigi fejlesztésének fő vonalát. Ennek megfelelően a DOS-ra épülő grafikai felhasználói felület, a Windows képviseli a fő irányt, amelynek helyébe később a Windows NT néven bevezetendő nagy teljesítményű operációs rendszer lép. Az IBM-Apple páros állítólag szintén a grafikai felhasználói felület mentén akar tovább haladni. Bármiként legyen is, ezeket a bejelentéseket nehezen lehet másként értelmezni, mint úgy, hogy az említett cégek menekülni szeretnének a nyitott architektúráktól, mert ott óriási verseny, nyomott árak és csenevész profitok várnak rájuk. Ha ez így van - márpedig

a Microsoft nyilvánvalóan nem akarja nyitottá tenni termékeit és valószínűleg az IBM-Apple páros sem - akkor elkerülhetetlen lesz a felismerés: a legkritikusabb és mozgásban lévő területeken összebékíthetetlen a piac és a szabványmegoldás fogalma. Elképzelhető, hogy az alapprogramok körében különösen érvényesnek kell tekinteni azt az elvet, hogy ami mindenkié, az senkié sem. Így, ha létezik is közös operációs rendszer környezet (mint ahogy az OSF konzorcium által létrehozott OSF/1 nevű termék állítólag az), önmagában valószínűleg fejlődésre képtelen, hiszen a „köztulajdon” más formáiban is megbukott, miért lenne életképes éppen a különlegesen kompetitív szférának tekintett számítástechnikában. Ha ilyen monstre programrendszereket konkurens konszerneknek kell egymással összehangolva tökéletesíteniük, akkor óriási a veszély, hogy a munka véget nem érő vitákba fullad, hiszen mindegyik fél olyan irányba szeretné vinni a fejlesztéseket, ami a versenytársainak a lehető leghátrányosabb, saját magának pedig a legelőnyösebb. Felvetődik a kérdés, hogy nem lehetne-e a folyamat irányításába kormányközi (illetve Európában közösségi) testületeket bevonni, vagy olyan szervezeteket, mint a távközlési szabványosítási munkákba bekapcsolt CCITT, ETSI stb. Egy ilyen felvetésre valószínűleg ösztönöz zúdítanának a nyolcvanas években oly divatos, mára azonban sokkal inkább ortodoxivá merevedett, a piac mindenhatóságát hangoztató elméletek hívei. Válasz nem lévén, marad a jelenlegi, káoszra emlékeztető helyzet és ami vele együtt jár, a szellemi erőforrásokkal való végtelen pazarlás, világos igazolásaként annak, hogy a politika nem tud mihez kezdeni a tudományos-technikai változások által felvetett problémákkal.

J. M.

Európai pozíciók a műszaki fejlesztésben

Az európai unió folyamat fontos állomásaként számon tartott tavaly decemberi maastrichti csúcstalálkozó után néhány héttel javaslatot terjesztett elő Jacques Delors a közösség költségvetésének növelésére. A brüsszeli bizottság elnökének terve szerint öt éves átmeneti időszak után 86 milliárd ecu-re kellene növelni az EK éves államháztartásának kiadási oldalát a jelenlegi 66 milliárdról. A növelt összegből azonban alig több mint 4 milliárdot kívánnak évente az iparfejlesztésre fordítani, a többi javarészt az agrártámogatási programok és a regionális tervek finanszírozására menne el.

A műszaki fejlesztésre szánt elenyésző hányad miatt megpecsételődhet az európai csúcstechnikai ágazatok sorsa, hiszen a legnagyobb amerikai és Japán konszernnek önmagukban fordítanak hasonló nagyságrendű összeget ilyen célokra. Az ipari fejlesztési programok ilyen mértékű elhanyagolása már csak azért is meglepő, mivel előterjesztésében maga Delors is kijelentette, hogy „Európa versenyképessége romlott, kutatóbázisa erodálódott, a jövőbeni technológiákkal kapcsolatos pozíciói szegényesek”. A kérdés ezek után magától adódik: milyen mértékű az európai lemaradás a kulcsfontosságú műszaki területeken, és milyen lehetőség kínálkozik a felzárkózásra.

Az esélyek feltérképezéséhez három területet célszerű közelebbről megvizsgálni: a mikroáramkörgyártást, a berendezésgyártást és az alapvető programrendszerek fejlesztését.

I. Mikroáramkörgyártás

Az európai esélyek alakulása szempontjából a félvezetőalkatrészek két kategóriájának lehet különleges jelentősége: a mikroprocesszornak és a félvezetőmemóriáknak. A kettő között különbséget kell tenni az adott terület zártsága szempontjából. A számítógépek alapvető aritmetikai, logikai és vezérlő funkcióit ellátó mikroprocesszorok fejlesztése, gyártása és forgalmazása a konstrukcióhoz tapadó szellemi tulajdonjogok által védve, kötött műszaki keretek között megy végbe, az egymást követő változatoknak illeszkedniük kell a sorban előttük lévőkhöz, hogy a korábbi típusokra írt

programok futtathatóak legyenek. A mikroprocesszoroknak döntő jelentőségük van abból a szempontból, hogy milyen programok használhatók valamely berendezésen és alapvető szerepük van a számítógépes architektúrák (hardver és szoftver) fejlődésében.

A félvezetőmemóriák ezzel szemben kifejezetten tömegcikknek számítanak, tehát olyan termékek, amelyeknek piaca kellőképpen homogenizálható. Az ennek ellenére meglévő óriási jelentőségüket az adja, hogy tárolókapacitásuk 2-3 éves időközönként megnégyszereződik, ilyenkor rendkívül fontos, hogy az őket befogadó berendezések mélyreható átalakításához időben álljanak rendelkezésre az első mintapéldányok. Ha egy térség (például Európa) nem tudja követni a memóriaáramkörök kapacitásának szakadatlan és gyors ütemű növeléséért folyó versenyt, akkor az könnyen kiteszítható az élbolyból, hiszen az első tételek illetve minták késleltetett átadásával állandósítható (vagy akár növelhető) a követési távolság.

I.1. Az elsőként említett *mikroprocesszorok* körében az európai pozíciók rendkívül gyengék, és erre sovány vigasz az, hogy ezen a ponton Japán sem tart előbbre. Az amerikai fölény ezen a területen kiemelkedően nagy, minimális túlzással hegemoniának is minősíthető. Az Egyesült Államok félvezetőgyártó vállalatai a két alapvető kategóriában (a komplex utasításkészlettel dolgozó úgynevezett CISC, illetve a csökkentett utasításkészlettel ellátott RISC típusok körében) egyaránt domináns szerepre tettek szert. Az első irányzat meghatározó képviselőinek tekinthető az a sorozat, amelyet az Intel gyártmányai képviselnek. Ilyenek működnek a mai asztali számítógépek döntő hányadában, becslések szerint 80-100 millió készülékben.

A másik - az előzőnél jóval szűkebb - kategóriát képviselő, csökkentett utasításkészletű (RISC) mikroprocesszorok körében ugyanilyen nyomasztó az amerikai fölény. Európai gyártó annak ellenére sem tudott saját tervezésű alkatrészrel megkapaszkodni a piacon, hogy ez a szegmens nem olyan egységes, mint az Intel sorozatához tartozó. A RISC piacon önálló mikroprocesszorral van jelen az IBM, a Digital, a Sun, a Hewlett-Packard és a Mips Computer.

Európában néhány évvel ezelőtt a brit Inmos cég fejlesztett ki egy Transputer nevű mikroprocesszort, amely még ma is a piacon van, tartós irányzatot azonban nem sikerült vele teremteni. Később a Siemens licencet vett a már

említett Mips-cégtől egy korábban sikeresnek vélt sorozat, az R4000 sorozat gyártására. Alig készült el azonban az első mintákkal a német konzern, amikor a figyelem máris a Digital Equipment cég által kifejlesztett, „Alpha” típusnéven bemutatott mikroprocesszorra irányult, amelyet a tervezők korábban hihetetlennek tartott jellemzőkkel láttak el.

Jelenleg tehát ott tart Európa, hogy az Inmos kezdeményezése nyomán van egy sikertelen - vagy jobb esetben korlátozott jelentőségű - mikroprocesszora, a Siemensnek pedig van licenciája egy olyan változatra, amelyet már a honosítás után röviddel másodrangúnak minősítettek. Időközben a Mips cégnek pénzügyi nehézségei támadtak és átvette egy berendezésgyártó vállalat, így bizonytalanná vált, lesz-e az általa fejlesztett R3000 és R4000 sorozatnak folytatása.

A jelenlegi helyzet tehát úgy is jellemezhető, hogy Európa továbbra is marginális szerepre van kárhóztatva az ezredforduló egyik kulcsfontosságú félvezetőalkatrészének fejlesztésében és gyártásában. Az nem ismeretes, hogy a mikroprocesszorok piacról való távolmaradása, vagy kiszorulása mennyiben vezethető vissza az erőviszonyok spontán érvényesülésére, illetve játszottak-e ebben szerepet (és ha igen milyen) a technológia visszatartására irányuló amerikai törekvések. Tény, hogy korábban az Egyesült Államokban több ízben is meghiúsítottak olyan japán kezdeményezéseket, amelyek kritikus műszaki megoldások megszerzésére irányultak. Az a körülmény, hogy a Mips licenc alapján készített európai mikroprocesszor megjelenésekor ugyanaz a változat Amerikában visszaszorult és az ottani gyártó pénzügyi helyzete megrendül, önmagában nem elegendő messzemenő következtetések levonására.

I.2. A *félvezető-memóriák* körében, a mikroprocesszoroknál tapasztaltakhoz képest lényegesen eltérő helyzet alakult ki. Erről a területről az amerikai félvezetőgyártók teljesen kivonultak. Ez azonban nem azt jelenti, hogy feladtak volna egy jól jövedelmező piaci szegmenst. A dinamikus tárolóáramkörök (DRAM-ok) ugyanis valódi tömegcikké váltak és ez a „commodity” jelleg az elérhető árakban is tükröződik. Az ilyen alkatrészek piaci megítélésén az sem változtat, hogy óriási ráfordításokkal folynak a fejlesztések, amelyek nyomán átlagban 2-3 évenként megnégyszereződik az egy félvezető-memóriában („chip”-ben) tárolható információ mennyisége. Valójában

az itt folyó fejlesztésnek nemcsak pénzügyi hozadéka rossz, hanem a rangja is degradálódott, hiszen csupán azért folyik a verseny, hogy melyik szállító milyen mértékben tudja csökkenteni a mikroáramkörök belső rajzolatainak a méreteit. Jelenleg már az 1 mikronos (a milliméter ezredrésze) belső vezetékvastagság alatti mérettartomány feltárása és kiaknázása folyik a fejlesztésben élenjáró cégeknél. Az egymást követő generációk sorában 1992 első félévére a 4 megabites áramkörök jutottak az életgörbéjük csúcsára, míg az előző 1 megabites változat felhasználása kifutóban van. Lényegében a sorozatgyártás küszöbén állnak a 16 bites kapacitásúak, a 64 megabitesek megjelenése pedig 1995 körül várható.

A fejlesztésben és a gyártásban tapasztalható, hajszára emlékeztető verseny láttán az amerikai félvezetőgyártók évekkal ezelőtt csaknem maradéktalanul elhagyták ezt a szektort. Ennek az lett az eredménye, hogy 1988-89 tájékán a Japán szállítóknak sikerült megsarcolniuk az amerikai (és mellelleg európai) berendezésgyártó vállalatokat. A sebezhetőség megszüntetésére létrejött egy korábban nehezen elképzelhetőnek tartott társulás az IBM és a Siemens között, amely a 64 megabites DRAM-ok kifejlesztését tette feladatául. Ennek köszönhetően tehát legalább egy európai vállalat ott van az élvonalban, a japán félvezetőgyártókkal folytatott fej- fej melletti versenyben.

A tárolóáramkörök fejlesztésében és gyártásában meglévő pozíciók láttán azonban téves lenne túlzó következtetéseket levonni. Gyanítható ugyanis, hogy az USA-beli gyártók gondos mérlegelés alapján maradnak távol ettől a területtől, amelyet a kíméletlen ütemű fejlesztés kényszere és az Ázsián kívül nehezen követhető árverseny jellemez. Nyilvánvalóan megvannak az eszközeik az árak nyomott szinten való tartására, és a nyolcvanas évek végén észlelt hiány megismétlődésének elkerülésére. A félvezető-memóriák piacán tapasztalható mozgások ma olyan benyomást keltenek, hogy az amerikaiak kedvük szerint versenyeztetik a japánokat és a németeket, esetenként a költségeik alatti árakon való eladásra kényszerítve őket. A hajszott DRAM-gyártók helyzete ezen túlmenően azért is hátrányos, mert nincsenek birtokában olyan hardver (sem szoftver) architektúrának, amellyel igazán ki tudnák használni például az 1995-től várható 64 megabites áramköröket. Minimális előnyük talán csak abból származik, hogy az ilyen alkatrészek a számítógépeken kívül más (például szórakoztatóelektronikai és távközlési) készülékekben, berendezésekben is kulcsszerephez jutnak.

II. Berendezésgyártás

A számítógépgyártás jelentőségével kapcsolatban máig tartanak a viták. Egyesek úgy vélik, hogy a tömegtermékké válás folyamata itt is utat tör, ezért a terület ugyanúgy veszít jelentőségéből, mint egyes félvezetőalkatrészek gyártása. Ezt a vélekedést látszik alátámasztani az a gyorsaság, amellyel a berendezések újabb és újabb generációi egymást váltják. Hasonlóképpen a „commodity” jelleg erősödésének irányába hat a felhasználók által kifejtett óriási nyomás, amellyel „csereszabatos” (más megfogalmazás szerint „nyílt”) termékek szállítására készítetik a gyártókat. A folyamat eredményeként - csakúgy mint a félvezetőknél - itt is csökkennek az árak és a profitok.

A berendezések jelentőségének bizonyos fokú bagatelizálódása ellenére is túlzásnak kell tekinteni azt a bizonyos állítást, hogy a hardver háttérbe szorul a szoftverrel szemben. A berendezésgyártás már csak az alapvető ipari eljárások folyamatos tökéletesítése végett is fontos, hiszen enélkül növekszik egy adott térség kiszolgáltatottsága. Az informatikát fizikailag is megjelentítő eszközök fontosságával egy vezető francia konstruktor, a Bull korábbi elnöke úgy fogalmazott, hogy a hardver kézbentartása nélkül elképzelhetetlen egy térség vagy egy ország részvétele a technológiai fejlettség határainak kitolásában.

Európa - természetesen nem a tömegcikk jelleggel kapcsolatos megfontolások okán - tétlenül nézte az utóbbi években, miként csökken a szerepe a berendezésgyártásban. A francia Bull - korábban - közületek által juttatott megrendelésekből tudta fenntartani magát. A nyolcvanas évek vége felé már ez sem segített. A vállalat először a japán NEC-vel kötött megállapodást arról, hogy forgalmazásra átveszi annak egyes nagyszámítógépeit. Az ügylet kapcsán tökerészesedéshez is juttatta a távol-keleti konszernt. Később kiderült, hogy a Bull a kisebb gépek kategóriájában sem bírja a versenyt. Az utóbbi két év 6, majd 3 milliárd frank körüli veszteségei láttán az igazgatóság rákényszerült arra, hogy a cég számára az IBM-nél keressen menedéket. Ez utóbbinak további kisebb mértékű részesedést engedett át és vállalta a műszaki tudományos számítások céljára használt, a normál asztali számítógépeknél nagyobb sebességű IBM munkaállomások forgalmazását. A vállalkozások után erősen kétségesnek látszik, lesz-e még valaha a Bull-ból igazi gyártmányaiban is megnyilvánuló - európai identitású cég. Az Európán

kívülre eladott tulajdoni hányadok - amelyek együttesen is jóval 20 százalék alatt vannak - első látásra nem okoznak nagyobb gondot. Súlyos problémák támadhatnak viszont, ha az Európai Közösség - kellő pénzügyi erőforrásokhoz jutva - mégis rászánná magát egy nagyobb horderejű, koordinált fejlesztési programra. Ilyenkor ugyanis nyomban felmerül a résztvevők európai azonosságának kérdése, hasonlóképpen, ahogy az a brit ICL esetében történt. A nagy múltú számítástechnikai céget - miután benne 80 százalékos részesedést szerzett a japán Fujitsu - egymás után zárták ki a közpénzekből támogatott európai fejlesztési programokból.

A Bull-ban szerzett tengerentúli részesedés azért is problémás lehet, mert csírájában elfojtja bármilyen - berendezégyártással kapcsolatos - konzorcinális kutatási tervnek a gondolatát. A francia iparirányítási elvektől - mint ismeretes - korántsem áll távol az, hogy állami pénzekből támogassanak egyes fejlesztéseket, sőt Párizs közösségi szintű projekteket is kezdeményezett (ilyen például Euréka). A Bull azonosságában beállt változás miatt azonban bizonytalan, hogy Párizs szorgalmazhat-e egyáltalán nagyobb horderejű programot a katasztrófális állapotban lévő európai számítástechnikai ipar talpraállítására, vagy ha megtenné, miként reagálnának erre más kormányok. Franciaország szerepe azért kritikus, mert Nagy-Britannia ezekben a kérdésekben a piac ítéletét tekinti döntőnek és általában elzárkózik az ipari ügyekbe való kormány szintű beavatkozástól. Mindkettejük távolmaradása viszont könnyen azt jelentheti, hogy nem lesz kiemelt program a számítástechnika fejlesztésére, hiszen egy-egy nagyszabású közösségi kezdeményezéshez szükség van a három legerősebb tagállam támogatására.

Az európai számítógégyártás alapjaiban való megújítását célzó, közpénzekből támogatandó közösségi szintű program elindításának nyilvánvalóan rendkívül csekély esélyei vannak, ha azt csak Németország (esetleg Olaszországgal együtt) kezdeményezi. Egy ilyen akció nélkül pedig e két országban még meglévő önálló gyártás kilátásai meglehetősen komorak. Németországban a Siemens arra törekszik, hogy alkalmassá tegye magát a két legfontosabb irányzat követésére, így kínál olyan készülékeket, amelyek az Intel mikroprocesszor sorozatán, illetve a DOS operációs rendszeren alapulnak, másrészt pedig igazodik a RISC processzorhoz és a UNIX operációs rendszerhez. Mindez azonban nem elég egy alapvetően követő jellegű fejlesztési pozícióból

való kilépéshez. A behatároltság miatt az eladások továbbra is zömmel beföldre fognak koncentrálni, a hosszú távon való túlélés feltételének tekintett globális szerepvállalás pedig távolabbra kerül mint valaha. Az olasz Olivetti még ennél is rosszabb helyzetben van, hiszen igazi tömegárunak tartott asztali számítógépeket gyárt, ezzel pedig európai vállalat akkor sem tud sokáig piacon maradni, ha az ázsiai exportőröknél valamivel jobb minőségű készülékeket szállít.

III. Európai pozíciók az alapvető programrendszerek körében

A számítástechnika fejlődésének kezdetibb stádiumaiban az európai gyártók (legalábbis a Bull és a Siemens) igyekeztek önálló architektúrát követni. Erről a törekvésről azonban már évekkel ezelőtt kiderült, hogy tarthatatlan, hiszen az említettekénél jóval nagyobb amerikai vállalatok is kénytelenek voltak feladni egyedi rendszereiket. A folyamat különösen markánsná vált az utóbbi egy- két év során, amikor már a legnagyobbaknak is szembe kellett nézniük a vevők azon követeléssel, hogy bizonyos szabványokhoz igazodó - vagy árnyaltabb meghatározás szerint nyílt - rendszereket szállítsanak. Ez az irányzat az alapszoftvert illetően kínál új mozgáslehetőséget - legalábbis elméletileg - a többnyire hazai piacaik kiszolgálására alapozó európai cégeknek. A fejlődés ugyanis olyan platformok kialakulásával bíztat, amelyek - ha nem is azonosak - de sok tekintetben közel állnak egymáshoz, vagy egy elméleti szabványhoz, és ami a legfontosabb nyitottnak tekinthetők, illetve könnyen hozzáférhetők. Mindez azonban korántsem jelent fordulatot, a súlyos hátrányok miatt könnyen bebizonyosodhat, hogy az európai vállalatok számára kínáló új mozgáslehetőség csak elméletileg létezik.

Az alapvető programok körében kiemelkedő szerepük van a számítógépek alapvető funkcióit vezérlő operációs rendszereknek. Ebben a termékkörben lényegében már csak az IBM és a Digital képes arra, hogy saját hardver környezetéhez igazodó egyedi megoldásokat kínáljon, a felhasználók azonban rájuk is egyre nagyobb nyomást gyakorolnak „nyitott” termékek szállításáért. Az említettekén kívül két lényeges irányzat figyelhető meg az operációs rendszerek fejlesztésében, az egyik a UNIX vonalhoz kapcsolódik, a másikat pedig az asztali számítógépeken használatos, népszerű és rendkívül elterjedt DOS képviseli. Az előző esetében ugyan megfigyelhető egyfajta

jelentős „internacionalizálódás” az utóbbi azonban továbbra is maradéktalanul a Microsoft tulajdonában van, valamennyi továbbfejlesztésével és bővítésével együtt.

Az alapvető operációs rendszerek körében tehát továbbra is amerikai cégek tulajdonában vannak az irányadó megoldások és lényegében az ő ellenőrzésük alatt áll a jövőbeni fejlesztések alapját képező know-how. Ez alól csak annyi kivétel van, hogy néhány év óta a francia Bull és a német Siemens végrehajtott bizonyos nyitást a UNIX-irányzat felé. Az előző esetében nem ismeretes, hogy az IBM- mel kötött néhány hónappal ezelőtti megállapodása miként érinti saját alapszoftver fejlesztéseit. A Siemens viszont több alkalommal is megerősítette az önálló platform fenntartására és továbbfejlesztésére vonatkozó szándékát. Ez a valóságban azt jelenti, hogy Sinix néven kínál egy UNIX-rendszerű operációs rendszert, amely körül egy önálló fejlesztési környezetet alakított ki. Ez utóbbinak része egy, a C-t is magában foglaló nyelvcsalád, illetve a hozzájuk tartozó programfejlesztő rendszer, továbbá egy grafikai felhasználói felület, amely apró képi szimbólumok és könnyen értelmezhető menük segítségével könnyíti meg gépek kezelését. A Siemens platform további elemei között található még hálózati programok, adatbázis-kezelő, szövegszerkesztők stb. A német konszern ezen túlmenően kínál olyan programokat, amelyek segítségével korábbi vevői átállhatnak a nyitott rendszerekre, vagy az ilyenekhez közelálló UNIX platformra, ha azelőtt zárt, egyedi rendszerben dolgoztak. Az olasz Olivetti a korábbi években zömmel szabványos asztali számítógépeket gyártott, nagy sorozatban, a DOS operációs rendszer alatti használatra, így itt aligha lehet szó önálló arculatot tükröző alapszoftver környezet kialakításáról és fenntartásáról.

Az óriási erőfeszítések és ráfordítások árán fenntartott önálló Siemens platform sem fedheti el azonban azt a körülményt, hogy Európa az alapvető programrendszerek körében nem képvisel számottevő, önálló erőt. A követő jellegű fejlesztési politika miatt a kontinens cégei késve jelennek meg, ha kiaknézhetővé válik egy új piaci szegmens és nyilvánvalóan kénytelenek jóval szerényebb profitokkal beérni.

A helyzet egyébként a felhasználói programok nagy hányadát képviselő „csomagolt” szoftver piacán sem jobb. Ebbe a kategóriába olyan termékek

tartoznak, mint a szövegszerkesztők, a helyi hálózati rendszerek, a spontán ipari szabvánnyá vált adatbáziskezelők, továbbá a költségvetések készítéséhez és a pénzügyi tervezéshez használatos programok. Ezekben a kategóriákban még nyomasztóbb az amerikai fölény, mint az operációs rendszerek esetében. Az erőviszonyokat a pusztá felsorolás is jól tükrözi: a hálózatkezelők körében a Novell és a Microsoft, az adatbáziskezelőknél korábban az Ashton Tate, később a Borland, a táblázatkezelőknél pedig a Lotus Development, a Borland és a Microsoft uralja a piacot.

Európa tehát távolról sincs abban a helyzetben, hogy akárcsak komolyabban befolyásolni tudná az alapvető szoftver architektúrában végbemenő fejlődést. Az érintett vállalatok erőforrásai ehhez messzemenően elégtelenek, emellett nyilvánvaló, hogy az EK bármely, mégoly erős tagállamának erőfeszítései sem hoznának eredményt. Megoldást - csakúgy mint a többi területen - a közösségi szintű fejlesztési programok hozhatnának, ezek is csak akkor, ha alkalmasak arra, hogy a felhasználók széles körét felsorakoztassák a gyártók köré.

Következtetések

Az előzőek alapján nyilvánvaló, hogy legalább három olyan pont van, ahol az európai számítástechnika ezekben az években könnyűnek találtatik: a mikroprocesszorgyártás, a hardvergyártás, valamint az alapszoftver fejlesztés. Ebből a háromból egy is elég lenne ahhoz, hogy tartósan fennmaradjon a globális versenyben meglévő hátrány. Az erőviszonyok illusztrálására számos adat ismeretes, közülük itt csupán néhányat érdemes idézni. Az Európai Közösség - lakóinak száma alapján - a világ legnagyobb piaca, a stratégiai jelentőségű félvezetőgyártásból azonban csak 10 százalékkal részesedik - és ami legalább ilyen kedvezőtlen - ugyanezek - a cikkek felhasználásából is csak 17 százalékkal. A szűkebb értelemben vett számítástechnikai termékek régióin kívüli kereskedelméről nincs pontos adat, a csúcstechnikai ágazatok egésze tekintetében azonban az utóbbi időben 35 milliárd ecu körüli évenkénti deficitet kénytelen elkönyvelni. Az esélyek és a pozíciók változásáról elméletileg a kutatásra és fejlesztésre fordított összegek adhatnának eligazítást, a kép azonban itt sem hízogató Európa számára: a három legfejlettebb világgazdasági régióban ilyen célra szánt összegek 55 százaléka esik a -

lakóinak számát tekintve kisebb - Egyesült Államokra, 27 százaléka Japánra, és csupán 18 százaléka Európára.

A politikusoknak és az intézményeknek a mára kialakult helyzettel kapcsolatos magatartása a tehetetlenség és a dilettantizmus jegyeit mutatja. Világosan látható, hogy a műszaki-tudományos fejlődés által felvetett problémákkal nem tudnak mit kezdeni. Mind Brüsszel, mind a tagországok kormányai adósak a helyzet olyan elemzésével, amely szintézisét adná a problémakör technikai, pénzügyi és társadalmi vonatkozásainak, a versenyszabályozással és iparirányítással kapcsolatos szempontoknak. Jellemzőnek tekinthető az egyik német pártvezető legutóbbi, a Handelsblatt hasábjain közzétett nyilatkozata, amely a politikai szférának a technológiával szembeni ijesztő felkészültségéről árulkodik. A politikus a Siemens által folytatott félvezető-memória programhoz, illetve annak támogatásához szólt hozzá, a véleményét azzal összegezte, hogy a vállalat "gyártson olyan termékeket, amelyeket el tud adni".

Bizonyos felismerések azonban ennek ellenére felszínre kerültek, hiszen ennek köszönhető, hogy több programot is indítottak a lemaradás behozatalára. Az eddigi akciók azonban - mint a három kritikus területen meglévő súlyos hátrányok is mutatják - lényegesen nem változtattak az erőviszonyokon. Ma még nehéz megítélni, hogy ebben milyen mértékig játszott közre a projektek rossz szervezése, vagy a célkitűzések helytelen megválasztása, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a ráfordítások, illetve a felhasznált szellemi és anyagi erőforrások nem érték el a kritikus tömeget.

Az információkutatások támogatását célzó programok közül elsőként az „Espirit” nevűt indították útjára még 1984-ben. A 10 éves időszakra tervezett munkákat - amelyeket a brüsszeli bizottság XIII. számú, a távközléssel, az információs technikával és az innovációval foglalkozó igazgatósága irányít - három fázisban hajtják végre. Az elsőben 3000 kutató vett részt, a teljes ráfordítás 1,5 milliárd ecu volt, aminek a fele közösségi forrásokból származott. Az 1988-92 közötti időre kitűzött második szakasz teljes költségvetését 3,2 milliárd ecuben határozták meg. A harmadik fázist - a folytonosság fenntartása végett bizonyos átfedéssel - az 1990 és 1994 közötti időszakra tűzték ki, 5,7 milliárdos költségvetéssel.

A kutatási jelentéseket olvasva, illetve a piaci helyzetet elemezve kettős kép alakult ki. A brüsszeli bizottság említett igazgatóságának kiadványai szerint több százra tehető azoknak az eredményeknek a száma, amelyeket már a gyakorlatban is alkalmaznak. Az anyagok arra utalnak, hogy az említett három kritikus területen (mikroprocesszorok, hardver, alapszoftver) jól haladnak a dolgok, a piac azonban ezt a helyzetértékelést még nyomaiban sem igazolja vissza. A globális jelentőségű fejlesztési irányzatokat jobbra ma is Amerikában határozzák meg és az ottani gyártók termékei válnak ipari szabvánnyá. A tengerentúli vállalatok ráadásul úgy alakítják termékpolitikájukat, hogy a követésre berendezkedett európai versenytársaik mozgó célpontoknak lássák őket. Ez a helyzet mindaddig fennmarad, amíg a Közösség nem képes olyan erőkoncentrációra, amellyel lehetőséget teremtene a jelenlegi kényszerpályáról való letérésre.

J. M.

**A szedés és a nyomtatás a Társadalomkutató Intézet
házi sokszorosítójában készült.**

**A szedés Bosnyákovits Józsefné és Kocsis Gábor munkája,
a tördelést Batizi Lászlóné készítette
Nyomdavezető Vursner Gyula
A nyomtatás készült 1992. júniusban**